

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

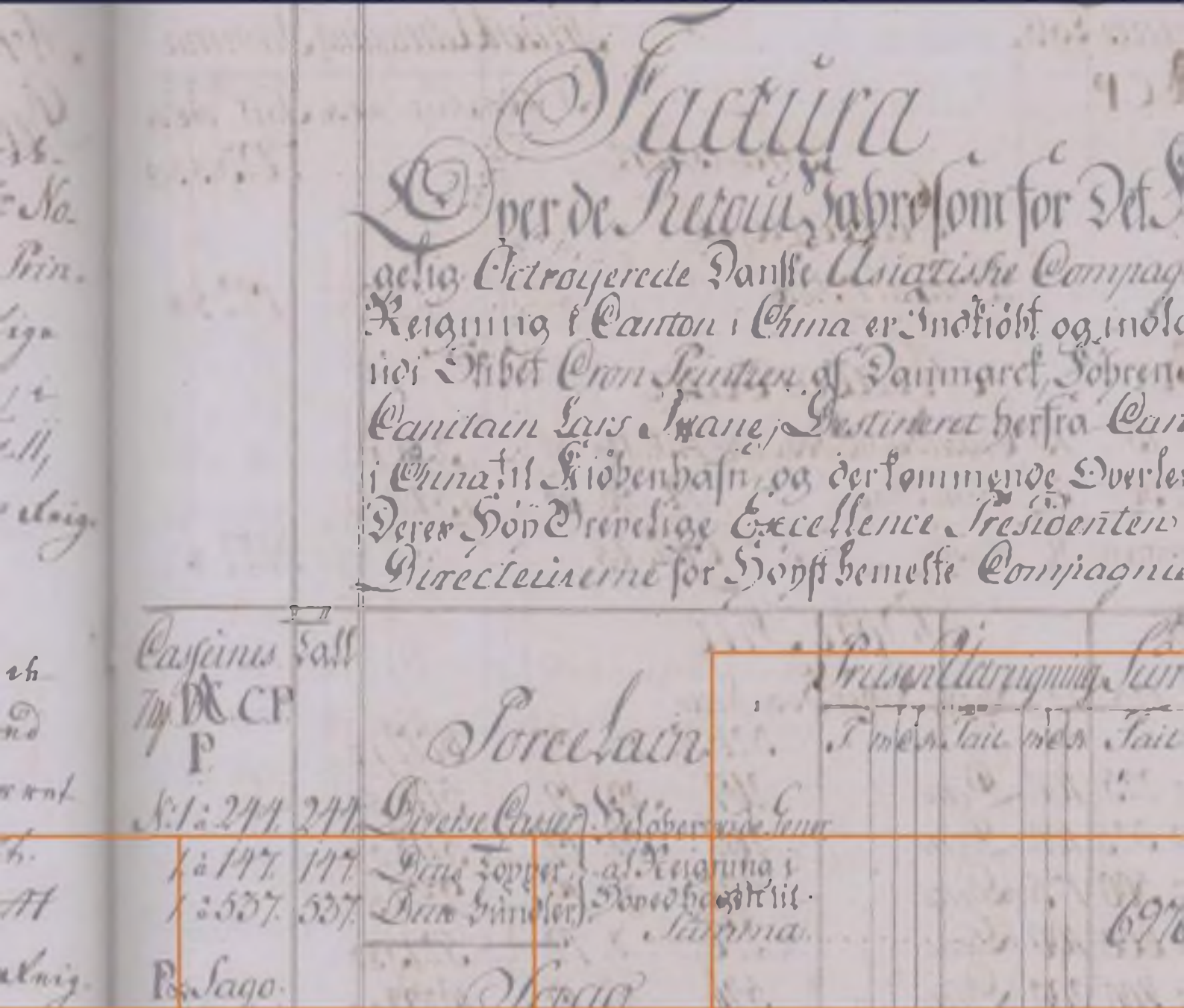
Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Erhvervshistorisk Årbog

Grænser for vækst?

AF FINN OLESEN

Grundlæggende skal alle økonomer – mainstream som ikke mainstream økonomer – anerkende og acceptere, at det økonomiske system er underlagt det økologiske system. Det er det økologiske system, som sætter de endegyldige rammer for, hvorledes det økonomiske system kan udfolde sig. Af denne årsag alene er der grænser for, hvor stor den økonomiske vækst kan blive. På sin vis er dette måske en erkendelse, som det falder lettere for en non-mainstream økonom at acceptere end mere mainstream orienterede økonomer al den stund, at non-mainstream økonomer ofte ser det makroøkonomiske system som et åbent, socialt og over tid foranderligt system. Med et sådant perspektiv er vækst ikke bare vækst – vækstbegrebet skal i en sådan optik forstås mere kvalitativt end blot traditionelt kvantitativt. På den anden side er økonomisk vækst også en determinant til et mere velstående og måske også et mere lykkeligt samfund, sådan som eksempelvis John Maynard Keynes forholdt sig til i et essay, som han skrev i 1930, hvori han forsøgte at spå om sine børnebørns økonomiske muligheder.

Indledning

I en del år har den internationale økonomi, som bekendt, været i krise. Høj arbejdsløshed og lav BNP vækst synes også fremadrettet at være det mest sandsynlige scenario for mange vestlige økonomier. Som en helt naturlig konsekvens af det lavkonjunkturrelle forløb står de private investeringer i stampe, ligesom der også synes at være grænser for omfanget af den offentlige sektors fremadrettede investeringsprogrammer. Samtidig hermed synes de forskellige landes politikere at være enige om, at en mere tilfredsstillende økonomisk vækst end den nuværende er det bedste svar på de problemer, der følger af den nuværende stagnerende økonomiske aktivitet. Enigheden om, hvorledes en sådan økonomisk vækst skal fremkaldes, er dog betydelig mindre.

Den generelle opfattelse er, at pengepolitikens muligheder for yderligere at stimulere den økonomiske aktivitet er få og små, de historisk lave nationalbank bestemte renter in mente, ligesom finanspolitikens muligheder på det korte sigt er bundet og begrænset af hensynet til en fremtidig finanspolitisk holdbarhed.

Det enkelte lands vækstpotentiale kan selvfølgelig forsøges realiseret, hvis landet øger sin konkurrencedygtighed. Problemet er blot det, at alles jagt på en bedre konkurrenceevne i bedste fald bliver en march på stedet for de enkelte lande. De kan, hvis de er succesfuld, nok opretholde status quo, mens det er betydeligt besværligere at vinde markedsandele på andres bekostning. Så flere år med en 'job-løs' vækst i Europa synes absolut desværre at være en relevant mulighed.

På den anden side; er en højere økonomisk vækst svaret på krisens mange problemer? Svaret herpå er ja, men ja'et er betinget af, at der bliver tale om den rette form for fremadrettet økonomisk vækst. Traditionel hæmmingsløs vækst med de negative konsekvenser som en sådan vækst let indebærer, vil på sigt komme til at udfordre det økologiske systems evne til på en hensigtsmæssig måde at opretholde sig selv på den måde, som vi nu kender til.¹ Den fremadrettede vækst må

Finn Olesen, f. 1959, professor ved Institut for Økonomi & Ledelse, Aalborg Universitet. Leder af forskningsgruppen *Macroeconomic Methodology, Theory and Economic Policy* (MaMTEP).

således være en, som er kendetegnet ved en miljømæssig bæredygtighed; jf. også fremstillingen i Andersen (2014), som belyser, hvad der mere præcist menes med begrebet 'Grøn Vækst'.

I nærværende artikel skal nogle udvalgte aspekter ved økonomisk vækst diskuteres nærmere. I næste afsnit præsenteres nogle tanker, som Keynes gjorde sig mht. de fremtidige generationers økonomiske muligheder, mens 1930'ernes krise dominerede den vestlige verden, hvorefter dette bidrags udsagn kort skal problematiseres. Dernæst følger et afsnit, som præsenterer nogle post keynesiansk inspirerede synspunkter på, hvorledes man kan søge at sikre et mere tilfredsstillende makroøkonomisk udfald realiseret. Endelig afsluttes artiklen med nogle få opsamlende bemærkninger.

Economic Possibilities for our Grandchildren

I 1930, i et makroøkonomisk miljø præget af dyb økonomisk pessimisme til fremtiden, skrev Keynes et essay med den ovenstående titel, hvori han forsøgte at se ud i den i princippet uforudseelige fremtid. I det følgende skal nogle kerneudsagn herfra præsenteres.

Nok raser krisen og skaber lige nu et dybt pessimistisk makroøkonomisk miljø, men der er håb forude, påpeger Keynes, når vi er kommet igennem en periode, som den vi nu gennemlever, og som er kendetegnet ved "the painfulness of readjustment between one economic period and another".² Set i et historisk perspektiv forudsiger Keynes således, at fremtidens behov for brug af arbejdskraft vil blive stadig mere reduceret som følge af forventelige tekniske fremskridt – med andre ord er der en risiko for, at en teknologisk form for arbejdsløshed for en periode vil kunne materialisere sig. Men en sådan form for arbejdsløshed vil ikke være et permanent problem; teknologisk arbejdsløshed er et tilpasningsproblem, idet denne er fremkaldt af en hurtig kapitalakkumulationsproces på kort sigt: "in the long run ... *mankind is solving its economic problem*".³ Med en mere nutidig sprogbrug: på kort sigt kan en ændring af udbudsforholdene i en økonomi fremkalde en utilfredsstillende uligevægt med øget arbejdsløshed. På længere sigt vil disse udbudseffekter dog betinge en positiv påvirkning af den samlede efterspørgsel, hvorfor arbejdsløshedsproblemet formindskes af sig selv.

Bemærk, at Keynes her synes at forfølge en helt traditionel klassisk argumentation, som har sine rødder i Adam Smiths og David Ricardos forfatterskab.⁴ På dette tidspunkt – fra 1928, hvor de første udkast til essayet blev udarbejdet og frem til offentliggørelsen i 1930 – forsøgte Keynes stadigvæk at arbejde inden for den herskende mainstreams forståelsesrammer. Men, som det fremgår af hans *A Treatise on Money* fra 1930, så er det umuligt at forklare en monetær produktionsøkonomis konjunkturfluktuationer inden for rammerne af en kvantitetsteoretisk forståelsesramme, der jo fundamentalt set forudsætter, at det makroøkonomisk output er et, der er kendetegnet ved fuld beskæftigelse; jf. gennemgangen i Olesen (2010).

Da samfundene i den ovenfor nævnte vækstproces samtidig vil blive stadig mere og mere velstående, åbner dette op for et mere kvalitativt rigt liv for disse samfunds kommende borgere; frygten for en teknologisk bestemt arbejdsløshed kan fjernes gennem en gradvis tilpasning i den gennemsnitlige ugentlige arbejdstid.⁵ Som Keynes forudsiger: "the standard of life in progressive countries one hundred years hence will be between four and eight times as high as it is today".⁶ Netop derfor er "the economic problem ... not – if we look into the future – *the permanent problem of the human race*".⁷ Og hermed mener Keynes "the struggle for subsistence". Dermed er der altså åbnet op for en betydelig kortere ugentlig arbejdstid, end vi historisk har kendt til, påpeges det: "Three-hour shifts or a fifteen hour week may put off the problem ... [kampen for at få dækket det basale ("the subsistence")] ... for a great while".⁸ Og det er da også en indiskutabel kendsgerning, at arbejdstiden er faldet (og antallet af årlige fri- og feriedage er steget) over tid, siden Keynes skrev

essayet samtidig med, at lønmodtagernes reale indkomst har været stigende; om end det keyneske fremtids scenario endnu ikke er nået. Men nu var Keynes' tidshorisont også en på 100 år, og processen hen imod endemålet ville også afhænge af, om man eksempelvis ville være i stand til at kontrollere befolkningstilvæksten og undgå krige. Mislykkes dette, bliver tidshorisonten naturligvis længere, påpegede Keynes.

Årsagen til, at et sådant fremtidigt mere lykkeligt samfund kan realiseres, skal, ud over de potentielle vækstmuligheder for fremtidens samfund, som Keynes ovenfor pointerede eksisterede, også findes deri, at ikke alle menneskelige behov er umættelige; umætteligheden gælder kun for nogle af de menneskelige behov – hvad Keynes benævner de relative behov. Tilfredsstillelsen af disse behov "lifts us above, makes us feel superior to, our fellows ... [netop derfor er de umættelige, idet] ... for the higher the general level, the higher still are they".⁹ For de andre mere absolutte behov gives der et mætningspunkt, argumenterer Keynes. Og netop derfor åbnes der op for muligheden af, at den enkelte kan fokusere på "the real values of life ... how to use his freedom from pressing economic cares, how to occupy the leisure ... to live wisely and agreeably and well".¹⁰

Aner man i skelnen mellem de to behovstyper, hvad der senere udviklede sig til Duesenberry's relative indkomsthypotese, hvori det gælder for den enkelte "to keep up with the Jones's"?

Og så kan vi endelig blive fri for den allesteds nærværende pengebesættelse, fremhæver Keynes: "The love of money as a possession – as distinguished from the love of money as a means to the enjoyments and realities of life – will be recognised for what it is, a somewhat disgusting morbidity, one of those semi-criminal, semi-pathological propensities which one hands over with a shudder to the specialists in mental disease".¹¹ Er der mon her en parallelitet til Marx' varefetichisme?¹²

I et sådant samfund vil mange af dets borgere renhjertet føle en naturlig altruisme. De vil tænke mere på de kommende generationers ve og vel end på deres egen nutidige livssituation – gennem den erhvervede velstand er de oplyste borgere i samfundet gjort frie, fremhæver Keynes.¹³ Anes der her en analog opfattelse til Marx' vision om det klasseløse kommunistiske samfund, hvor ingen længere var fremmedgjort af markedet, hvor alle økonomiske incitamentsmekanismer var fjernet, og hvor alle yder efter evne og nyder efter behov? For som Keynes skriver: "We shall once more value ends above means and prefer the good to the useful".¹⁴ Indtil denne fredfyldte vision hos Keynes kan realiseres, er vi ligesom hos Marx i hans forståelse af det socialistiske samfund nødt til at have og anerkende nødvendigheden af incitamentssystemer. Som Keynes påpeger:¹⁵

For at least another hundred years we must pretend to ourselves and to everyone that fair is foul and foul is fair; for foul is useful and fair is not. Avarice and usury and precaution must be our gods for a little longer still. For only they can lead us out of the tunnel of economic necessity into daylight.

Afslutningsvis får økonomstanden lige et rap over fingerne af Keynes. Det er op til den at være med til at bekæmpe det grundlæggende økonomiske problem om "subsistence", fordi: "It should be a matter for specialists – like dentistry. If economists could manage to get themselves thought of as humble, competent people, on a level with dentists, that would be splendid!"¹⁶

Som bekendt kom det teoretiske gennembrud hos Keynes i hans forsøg på at forklare, hvorfor og hvordan en monetær forventningsdrevet produktionsøkonomi kunne befinde sig uden for et makroøkonomisk optimalt udfald med fuld beskæftigelse med *The General Theory*, hvori han præsenterede sin makromodel – 'the principle of effective demand' – i kapitel 3 og beskrev, hvorledes en stabil underbeskæftigelsessituation godt kunne være mulig som et længerevarende fænomen.

Når man i moderne tid læser Keynes' essay fra 1930, slår det en, at Keynes ligesom andre økonomer før ham, har en vision om det gode samfund, som man bør stræbe henimod. Sådan som han beskriver sin vision, vil mange nok mene, at det kunne være et billede på det optimale velfærdssamfund. Som bekendt er de vestlige landes velfærdssystemer i dag under et betydeligt pres. Ideen om den skandinaviske model i så henseende er blegnet betydeligt i de senere år. Og rigtigt er det da også, at moderne samfund i dag langt fra minder om Keynes' vision. For mange borgere i mange lande – tænk blot på den økonomiske krise, som mange EU-lande er hårdt ramt af – er de mættelige behov langt fra mættet på tilfredsstillende vis. Og Keynes tog nok også fejl mht. til det begrænsede omfang af disse absolutte behov, som han mente en gang i fremtiden ville nå deres mætningspunkt. Over tid synes disse 'basale' behov blot at have udviklet sig yderligere. Hvad der i 'gamle' dage kunne synes at være luksusgoder, betragtes i moderne tid som rene basale nødvendige produkter og tjenesteydelser. Hvad der anses for at være absolutte og relative behov er givet nok også noget, som er kontekst specifikt bestemt. Nok er velstanden for de vestlige landes borgere målt på BNP pr. capita højere end nogensinde før i historien, men som bekendt er det jo velfærdsbegrebet – eller et mere moderne lykkebegreb – som økonomer fokuserer på, når de skal bestemme, hvor godt og velstående et givet samfund egentlig er. Og man kan godt – i hvert tilfælde i en vis udstrækning – have fået mere velstand gennemsnitlig set uden, at velfærden er øget for alle i samfundet. Men i moderne tid er det jo blevet helt uaktuelt at diskutere fordelingspolitiske aspekter i nogen nævneværdig grad – få stiller eksempelvis kritiske spørgsmål til udviklingen i de enkelte landes indkomst- og formuefordelinger.¹⁷ I den forbindelse skal det nævnes, at Keynes altid i sine analyser havde et bevidst socialt afbalanceret sigte for øje – for ham var sådanne overvejelser ikke blot legitime, de var ligefrem nødvendige af hensyn til at sikre sig en fremadrettet harmonisk samfundsudvikling; jf. eksempelvis fremstillingen i Pressman (2014). Heri påpeges det, at Keynes derudover også anså udformningen af sociale foranstaltninger så som f.eks. børnetilskud eller andre former for forsørgelsesydelse for at være et brugbart instrument i et forsøg på at sikre det rette niveau af den effektive efterspørgsel opretholdt i et samfund, hvor uligheden – ligesom nu – er stigende.¹⁸

Det ovenstående til trods, så synes den keynesiansk inspirerede æra; jf. Skidelsky (2010) – som han benævner for Bretton Woods æraen 1951-1973 – alligevel realøkonomisk set at levere en bedre vare, end den efterfølgende periode, som Skidelsky betegner for 'the Washington Consensus System' (gældende fra begyndelsen af 1980'erne og indtil nu), der netop, i modsætning til den keynesianske æra, er kendetegnet ved, at mere marked betragtes som bedre end mindre marked, ligesom mindre offentlig regulering er at foretrække frem for mere regulering.¹⁹ Konkluderende skriver Skidelsky (2010:123): "the comparison between the Bretton Woods and Washington Consensus years shows that the former had less unemployment, higher growth, lower exchange-rate volatility and lower inequality". Men den keynesiansk inspirerede æra tog jo også netop sit udgangspunkt i *The General Theory* og ikke i den gamle tankegang, som stadigvæk prægede Keynes' tænkning, da han skrev det her behandlede essay, og som på sæt og vis, Keynes' økonomiske teoretisering og den efterfølgende keynesianske revolution til trods, præger meget af den moderne makroøkonomiske mainstream, jf. eksempelvis fremstillingen i Byrialsen & Olesen (2014).

Nogle post keynesianske refleksioner om moderne økonomier

Med basis i Keynes' forfatterskab rejser Chick & Dow (2013) et særdeles centralt spørgsmål: vil det moderne og modne kapitalistiske samfund kunne blive ved med at investere sig til et makroøkonomisk udfald svarende til fuld beskæftigelse? Hvis 'the marginal efficiency of capital'

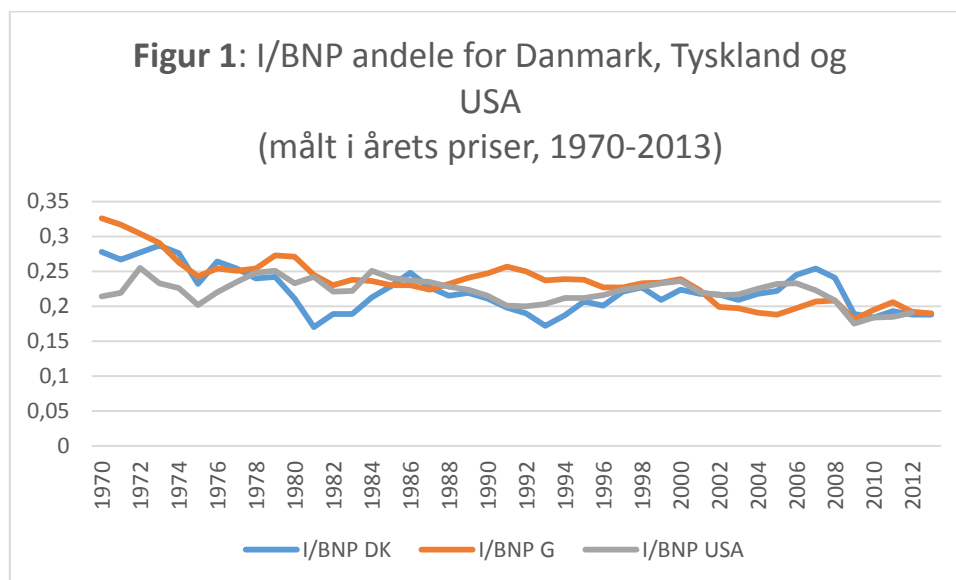
over tid vil falde, hvilket godt kunne være sandsynligt; kan det manglende private investeringsomfang da erstattes af en øget offentlig investeringstilbøjelighed? Eller med Chick & Dow:²⁰

The question was whether the desire to save would reach its limit at the point where the level of investment was sufficient to provide full employment. He ... [Keynes] ... thought this unlikely ... it was more likely to exceed that level of investment, in which case income would have to fall until the ambition to save was brought down to the level of the investment that equates the MEC with the rate of interest – a position of long-run unemployment.

Eller som Keynes selv udtrykte sig i *The General Theory*:²¹

the richer the community, the wider will tend to be the gap between its actual and its potential production; and therefore the more obvious and outrageous the defects of the economic system. For a poor community will be prone to consume by far the greater part of its output, so that a very modest measure of investment will be sufficient to provide full employment; whereas a wealthy community will have to discover much ampler opportunities for investment if the saving propensities of its wealthier members are to be compatible with the employment of its poorer members. If in a potentially wealthy community the inducement to invest is weak, then, in spite of its potential wealth, the working of the principle of effective demand will compel it to reduce its actual output, until, in spite of its potential wealth, it has become so poor that its surplus over its consumption is sufficiently diminished to correspond to the weakness of the inducement to invest.

Som det fremgår af figur 1, så har investerings-BNP-andelen faktisk været faldende over tid (her vist for tre udvalgte lande); så de bekymringer, som Keynes gjorde sig i *The General Theory*, synes ikke at være helt uberettigede.²²

Kilde: OECD data hentet fra <http://stats.oecd.org/>. Investeringerne er målt ved 'Gross Capital formation'-begrebet.

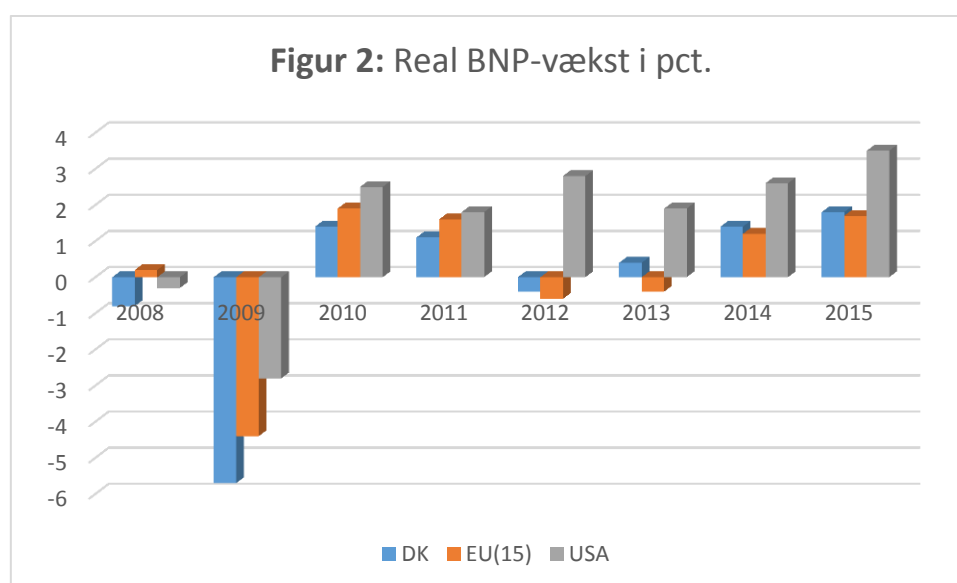
Og sikkert er det, at fortidige vækstrater i BNP, som de, der er forbundet med den gyldne periode 1950-70; jf. tabel 1, ikke har kendetegnet tiden siden. Denne periode synes at være en unik gylden æra i den moderne økonomiske historie; jf. igen gennemgangen hos Skidelsky (2010).

Sverige	Danmark	Finland	Norge	V. Tyskland	Frankrig	UK	USA	Japan
3,2	3,0	4,1	3,0	4,8	4,0	2,3	2,0	8,1

Kilde: Andersen et al. (2008:2).

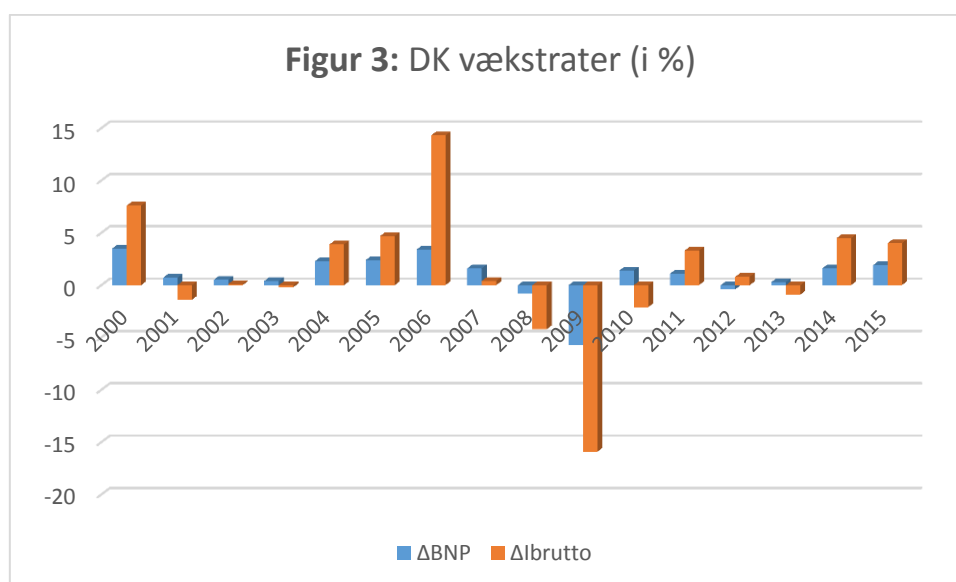
Især i de senere år har der i den internationale økonomi været tale om klare krisetendenser. Den finansielle krise, der for alvor brød ud omkring 2008, spredte sig som bekendt efterfølgende til en international økonomisk krise med recessionstegn i mange lande. Monetært globalt forankrede økonomier er som forbundne kar – nu mere end nogensinde før i historien. Og i et sådant set up påvirkes en lille åben økonomi som den danske naturligvis også kraftigt af et internationalt konjunkturtilbageslag; jf. figur 2-4.

Af figur 2 bør det bemærkes, dels hvor kraftigt tilbageslaget i real BNP blev for Danmarks vedkommende i 2009, hvilket netop afspejler den danske økonomis store åbenhedsgrad; dels at USA hverken blev så hårdt ramt af krisen – i 2009 – som Danmark og EU (her repræsenteret ved EU(15); de såkaldt gamle medlemslande) – og siden da også har haft et mere positivt vækstforløb end, hvad der har været gældende for Europa. Det sidste forhold skal givetvis også forklares ved den kendsgerning, at den økonomiske politik i USA har været mindre restriktiv udformet, end hvad der har været gældende for EU's økonomisk politiske strategi, der har indeholdt klare finanspolitiske austerity aspekter, der blot har forværret den europæiske vækstkrise yderligere. Også derfor er arbejdsløshedssituationen generelt langt værre inden for EU-området end i USA, om end Danmark her ligger forholdsvis lunt i forhold til flere af de andre EU-medlemslande, der er langt hårdere ramt af høje arbejdsløshedsrater, end vi er.

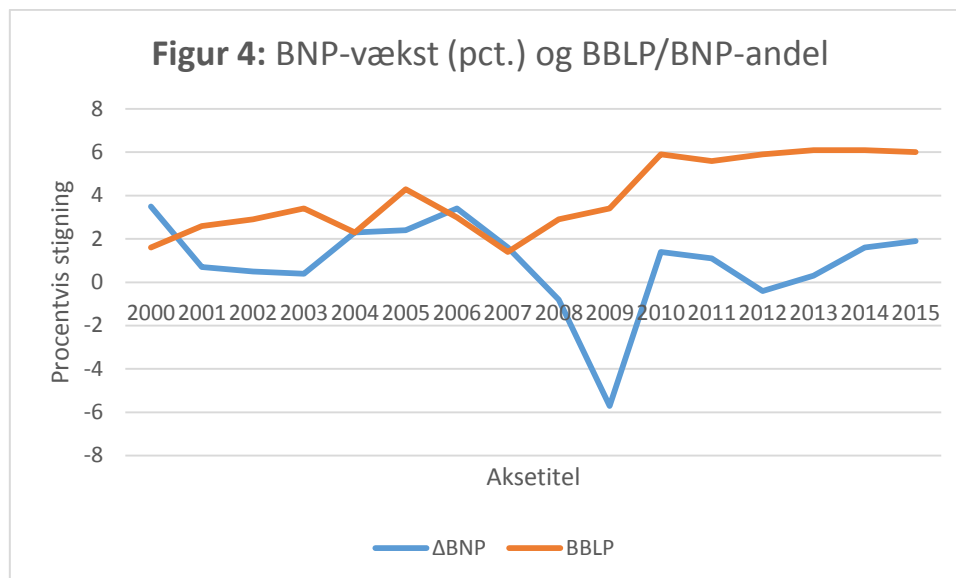
Kilde: http://www.oecd-ilibrary.org/economics/real-gross-domestic-product-forecasts_gdp-kusd-gr-table-en (4. juni 2014). Data for 2014 og 2015 er prognosetal.

Og ifølge traditionel økonomisk teori er en væsentlig drivkraft bag ved væksten i BNP investeringernes omfang. Som det fremgår af figur 3, er investeringernes volatilitet ganske betydelig, når vi ser på danske data.²³ Forventes en tiltagende fremgang i økonomien, øges investeringslysten, mens krisetider dæmper denne – hvorfor skal virksomheder, der i forvejen har en ledig kapacitet, der ligger over det ønskede niveau for et sådant produktionsmæssigt råderum, ønske at udvide deres maskinpark, når nu afsætningsmulighederne ser så sorte ud, som tilfældet nu er? Derfor er det rationelt for den enkelte virksomhed at være tilbageholdende med sin investeringsaktivitet. Og siden det væsentlige fald i investeringernes omfang i 2009, har væksten i disse i de efterfølgende år været meget beskednen. Håbe kan man, at prognosetallene for 2014 og 2015 holder stik, men sikker kan man langt fra værre. De fleste økonomer er faktisk enige om, at væksttallene for BNP nok er noget overvurderet.²⁴

Kilde: OECD Economic Outlook, vol. 2013/2 (Table 1 & 5). Data for 2014 og 2015 er prognosetal.

Og at aktiviteten i den danske økonomi er nærmest stagnerende kan man aflæse af figur 4. Med et afdæmpet privat forbrug er importtilbøjeligheden svag også af denne årsag. Det stigende overskud på betalingsbalancens løbende poster skal derfor – desværre – ikke forklares ved en kraftig stigende eksport, men ved klare krisetegn i den danske økonomi. Og med overskud på BBLP og en stor opsparingslyst i den private sektor kan det ikke undre, at det offentlige budget udviser et underskud, der ligger tæt på (eller lige over) den magiske grænse på tre procent af BNP.²⁵

Kilde: OECD Economic Outlook, vol. 2013/2 (Table 1 & 51). Data for 2014 og 2015 er prognosetal.

Og med en tilsyneladende afmatning i de private investeringers omfang; kunne man så ikke også tale om, at omfanget af de offentlige investeringer – sådan som vi forstår dem i traditionel forstand – også har nået eller er ved at nå et mætningspunkt? Der er vel trods alt en fysisk grænse for, hvor meget brobygning og hvor mange veje, vi har brug for i et land af Danmarks størrelse? Men måske andre typer af offentlige investeringer end de traditionelle fremadrettet kan revitalisere landenes finanspolitiske indsats på dette område (og dermed også generere mere af den ønskede økonomiske vækst).²⁶

Som bekendt er det økonomiske system underlagt de fundamentale spilleregler, der er determineret af det økologiske system.²⁷ Skal dette system opretholdes på hensigtsmæssig vis, så var det måske på tide at dreje den offentlige investeringspolitik i retning af grønne miljøbevarende investeringer al den stund, at det offentlige dels kan tillade sig at tænke rigtig langsigtet dels ligeledes kan tillade sig at evaluere sådanne projekter med en diskonteringsfaktor, der tager hensyn til det økologiske system bæredygtighed definerende en ny form for samfundsøkonomisk rentabilitet. Men som påpeget af Chick & Dow (2013), så foregår en sådan proces blandt verdens lande noget fodsløbende. Formentlig skal denne kendsgerning forklares ved flere faktorer, men givet nok også som følge af, at ”business rejects restrictions on its environmentally unfriendly activities” som hævdede af Chick & Dow.²⁸ Og nok også fordi økonomer nu engang ikke er så intellektuelt omstillingsparate, som ønskeligt kunne være. Når man med megen omhu og stor anstrengelse endelig har fået sin økonomiske teoretiske forståelsesramme på plads, så skulle pokker da stå i at skulle ændre den.²⁹ Og det kan godt være problematisk på hensigtsmæssig og korrekt vis at inddrage miljømæssige aspekter i den makroøkonomiske analyse.³⁰ Det kan være svært for mange, også for økonomer, at anvende udsagn om langsigtede optimale forhold til korrekt at få defineret og gennemført en i henseende hertil hensigtsmæssig miljøpolitik på det kortere sigt.

Dette til trods, så er det en kendsgerning, at et væsentligt løft i landenes offentlige investeringsomfang kunne bringe den økonomiske vækst op på et sådant niveau, at det ville virke væsentligt arbejdsløshedsbekæmpende. Og dette uden nogen af de negative miljømæssige konsekvenser som en mere traditionel privatøkonomisk dreven vækst traditionelt indebærer.³¹ Jf. Marie-Noëlle (2012) synes dette også at være indeholdt i EU’s ’Europe 2020 Strategy’, som gennem en stabil, balanceret og bæredygtig økonomisk vækst søger at få EU ud af den nuværende økonomiske krise og ind i en fremadrettet hensigtsmæssig og miljø-acceptabel økonomisk udvikling.³²

En afrunding

Som bekendt findes der mange forskellige makroøkonomiske målsætninger, som ofte kan være mere eller mindre indbyrdes i konflikt med hinanden. Tidligere var der ikke inden for makroteorien et særligt stort fokus på miljømæssig bæredygtighed; for det meste var sådanne overvejelser kun sporadisk til stede, når man diskuterede målene for den fremadrettede ønskede økonomiske vækst.³³ Eksplicitte overvejelser om forurening og andre negative eksternaliteter og dermed også mht. mere overordnet set om bæredygtighed i al almindelighed var generelt henvist til det mikroøkonomiske univers. Og i dag kan man næsten ikke nævne mikroøkonomisk teori uden, at man også helt automatisk samtidig nævner genstandsfeltet miljøøkonomi.

Fremadrettet synes det åbenbart, at også makroteorien må forholde sig til det miljømæssige bæredygtighedsprincip; som bekendt er det makroøkonomiske system jo på afgørende vis underlagt det økologiske system. Nok kan en højere økonomisk vækstrate end den nuværende med sikkerhed på kortere sigt bringe det makroøkonomiske udfald inden for eksempelvis EU tættere på det optimale med realiseringen af fuld beskæftigelse, men på sigt er det ikke ligegyldigt, hvilken form for økonomisk vækst der satses på. Den ønskede vækst må være en, som respekterer spillereglerne inden for det økologiske system. Ellers viser den kortsigtede økonomiske vækst sig at være uden blivende værdi for de kommende generationer.

I den henseende kan man håbe på, at de umættelige relative behov, som Keynes beskrev i sit essay fra 1930, indeholder elementer af noget betydeligt mere kvalitativt end det, der karakteriserer det private forbrug generelt. Et bedre miljø er generelt til gavn ikke alene for den enkelte selv, men i høj grad også for almenvellet i nuværende som i fremtidige samfund. Flere grønne offentlige investeringer kan derfor vise sig på afgørende vis at kunne bidrage ikke alene til mere tilfredsstillende makroøkonomiske udfald end de, der realiseres for nuværende, men også til at sikre bedre levevilkår realiseret for de kommende generationer. Så det er på høje tid, at også moderne økonomer gør sig nogle overvejelser omkring fremtidsmulighederne for deres børnebørn. Også i denne henseende tog Keynes i sin samtid altså stilling til en grundlæggende økonomisk problemstilling af en blivende aktualitet.

Litteratur

Andersen, Mikael Skou (2014): 'Grøn vækst: et nyt spor mellem misvækst og nulvækst', *Samfundsøkonomen*, Marts 2014 – nr. 1, pp. 29-34.

Andersen et al. (2008): *Beskrivende dansk økonomi*, HandelsVidenskab Bogforlaget 2008.

Byrialsen, Mikael Randrup & Olesen, Finn (2014): 'DSGE: Den makroøkonomiske baseline model – en introduktion og en kritik', *Økonomiske Samfundets Tidsskrift*, 2014:2, pp. 74-89.

Chick, Victoria & Dow, Sheila (2013): 'Keynes, the Long Run, and the Present Crisis', *International Journal of Political Economy*, Spring 2013, pp. 13-25.

Gelting, Jørgen H. (1983): 'Keynes' samfundsopfattelse', *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, 1983, pp. 317-22.

CW (1930): 'Economic Possibilities for our Grandchildren', *The Collected Writings of John Maynard Keynes – Volume IX: Essays in Persuasion*, MacMillan St. Martin's Press 1972, pp. 321-32.

CW (1938): 'My Early Beliefs', *The Collected Writings of John Maynard Keynes – Volume X: Essays in Biography*, MacMillan St. Martin's Press 1972, pp. 433-50.

Frost, Mathias (2014): 'Er det kinesiske væksteventyr bæredygtigt? – En samfundsøkonomisk analyse', BA-afhandling i Samfundsøkonomi, Aalborg Universitet 2014.

Harsaae, Erik (1992): *Økonomi, filosofi og videnskab*, Systime 1992.

Jespersen, Jesper (2014): 'BNP-vækst: hvorfor/hvorfor ikke?', *Samfundsøkonomen*, Marts 2014 – nr. 1, pp. 5-11.

Josephsen, Lars (2014): 'Achieving a sustainable global society anno 2100?', Konferencebidrag præsenteret på The Third Nordic Post Keynesian Conference, Aalborg University 22-23 May 2014.

Keynes, John Maynard (1936): *The General Theory of Employment, Interest and Money*, The MacMillan Press 1973.

Komlos, John (2014): 'How Natural is the Natural Rate of Unemployment', upubliceret manuskript 2014.

Marie-Noëlle, Jubénot (2012): 'The Growth Sustainability Concept in the European Union', *Annals of the University of Oradea Economic Science Series*, July 2012, Vol. 21:1, pp. 128-32.

Negru, Ioana (2013): 'How reflexive have economists been in the wake of the crisis: 'the times they are a changin''?', *PKSG Working Paper* 1306.

OECD (2013): *OECD Economic Outlook*, vol. 2013/2.

Olesen, Finn (2010): 'A Treatise on Money – om debatten mellem Hayek og Keynes', *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, 2010, pp. 265-86.

Olesen, Finn & Pedersen, Kurt (2002): *Den økonomiske teoris rødder – fra Aristoteles til Lucas*, Systime Academic 2002.

Ploug, Niels (2014): 'Økonomisk vækst og livskvalitet', *Samfundsøkonomen*, Marts 2014 – nr. 1, pp. 35-39.

Pressman, Steven (2014): 'Keynes, family allowances, and Keynesian economic policy', *Review of Keynesian Economics*, Vol. 2, Winter 2014, pp. 508-26.

Skidelsky, Robert (2010): *Keynes - The Return of the Master*, Penguin Books 2010.

Noter

¹ Jf. eksempelvis diskussionen hos Jespersen (2014), der netop giver en kritisk belysning af den traditionelle jagt på en øget vækst i BNP. Som belyst i Ploug (2014) så er BNP data langt fra det bedste mål for livskvalitet – et bud på et relevant velfærdsmål – som måske burde være i centrum af den økonomiske analyse al den stund, at økonomi handler om at maksimere de enkeltes velfærd som det relevante 'forbrugs'-begreb.

² CW:IX, p 321.

³ op. cit. p. 325.

⁴ Og huskes skal det da også i denne sammenhæng, at Ricardo i sin 3. udgave af sin *Principles of Political Economy* i sit kapitel 'On Machinery' netop berørte muligheden for, at en kapitalopbygning måske godt kunne skade

arbejderklassen, idet der kunne opstå en teknologisk bestemt form for arbejdsløshed; jf. eksempelvis fremstillingen i Olesen & Pedersen (2002:89-102).

⁵ Og huskes skal det da også, at Keynes allerede tidligt gennem påvirkning fra Moore's *Principia Ethica* fik sit grundlæggende syn på formålet med al menneskelig aktivitet på plads. Herom fortæller Keynes i sit essay fra 1938 med titlen 'My Early Beliefs'. Om hvor overvældende indflydelsen fra dette værk var, beskriver han således: "The influence was not only overwhelming ... it was exciting, exhilarating, the beginning of a renaissance, the opening of a new heaven on a new earth, we were the forerunners of a new dispensation, we were not afraid of anything"; *CW:X*, p. 435. Og med et sådant udgangspunkt følte Keynes og de andre sig som nogle særligt udvalgte, om hvem det gjorde sig gældende, at de "claimed the right to judge every individual case on its merits, and the wisdom, experience and self-control to do so successfully. This was a very important part of our faith, violently and aggressively held, and for the outer world it was our most obvious and dangerous characteristic. We repudiated entirely customary morals, conventions and traditional wisdom"; op. cit. p. 446. Også derfor er konklusionen hos Keynes klar. Man måtte erkende, sådan som Keynes og gruppen omkring ham gjorde, at "one's prime objectives in life were love, the creation and enjoyment of aesthetic experience and the pursuit of knowledge"; op. cit, pp. 436-37. En kort behandling af Keynes' samfundsopfattelse på basis heraf er eksempelvis givet i Gelting (1983).

⁶ *CW:IX*, pp. 325-26.

⁷ op. cit. p. 326.

⁸ op. cit. p. 329.

⁹ op. cit. p. 326.

¹⁰ op. cit. pp. 327-28. Men måske ikke alle vil opleve en sådan situation som en lykkebringende situation, idet "to those who sweat for their daily bread leisure is a longed-for sweet – until they get it"; *CW:IX*, p. 327. Og dette er en pessimisme, som også næres af, hvordan Keynes ser de velhavende i hans egen samtid ødsle deres liv væk på meningsløse aktiviteter, påpeger han senere i essayet.

¹¹ op. cit. p. 329.

¹² Erindres skal det dog, at Keynes tog afstand fra det kommunistiske alternativ til kapitalismen. Jf. eksempelvis Chick & Dow (2013:20): "Keynes had little faith in the capacity of unguided private enterprise to provide a steady flow of investment sufficient to maintain full employment. In practice, private investment was too erratic and insufficient to achieve this purpose. Instead he proposed that there should be some influence from the state. But he did not intend any form of state socialism, which he had seen in Russia and deplored".

¹³ Jf. *CW:IX*, p. 330: "He does not love his cat, but his cat's kittens; nor, in truth, the kittens, but only the kittens' kittens, and so on forward for ever to the end of catdom".

¹⁴ op. cit. p. 331.

¹⁵ op. cit. p. 331.

¹⁶ op. cit. p. 332.

¹⁷ Det synes således næsten alment accepteret blandt mange økonomer, at en skævere indkomst- og formuefordeling ligefrem er gavnlige - nødvendig? – for at sikre en øget velstand også for de, der ligger absolut nederst i disse fordelinger. En kritisk diskussion af denne påstand ses desværre sjældent blandt økonomer. Eksempelvis kunne man påpege, at rige samfund, som øger uligheden i de to nævnte fordelinger, netop har et større behov for et øget investeringsomfang al den stund, at en øget ulighed tenderer at gøre den gennemsnitlige marginale forbrugstilbøjelighed mindre, hvilket i sig selv dæmper den effektive efterspørgsel i samfundet, og gør velstandsmulighederne for de svageste – de, der befinder sig nederst i indkomst- og formuefordelingen – mindre gunstige.

¹⁸ Jf. Pressman (2014:513): "Part of the problem was great income inequality. The poor received too little income and could not spend a lot; the rich received too much income to spend. The standard view at the time was that the rich would save and that this money would thereby flow into new investment. Keynes, however, saw that investment decisions depended on animal spirits or psychological factors, and that inequality would reduce spending, profits, business expectations, and investment. The trick was how to generate more consumption spending without generating either inflation or great disincentives due to high taxes. Family allowances were one solution to this problem".

¹⁹ Om disse to regimer, der er udledt på basis af to modsatrettede økonomiske filosofier, påpeges det: "The Bretton Woods system broadly reflected the Keynesian view that an international economy needed strong political and

institutional supports if it was to be acceptable stable. The Washington Consensus regime was shaped by the theory of the self-regulating market"; Skidelsky (2010:115).

²⁰ Chick & Dow (2013:17).

²¹ Keynes (1936:31).

²² Ved investeringer forstås her alene de indenlandske investeringer.

²³ Igen fokuseres der her alene på de indenlandske investeringer.

²⁴ Jf. Nyt fra Danmarks Statistik, Nr. 159, blev væksten i BNP i 2014 på 1,1%, mens væksts-kønnene for 2015 og 2016 ligger på et noget højere niveau. Jf. regeringens Økonomisk Redegørelse fra december 2014 skønnes væksten at blive på 1,4% henholdsvis på 2,0% i de to nævnte år. Endnu mere optimistisk er den økonomiske prognose fra Arbejderbevægelsens Erhvervsråd fra marts 2015. Heri skønnes væksten at blive på 2,0% henholdsvis 2,5%.

²⁵ Og som Keynes med rette påpegede, hvis fokuseringen i den økonomiske politik var på beskæftigelsens omfang – så tæt på fuld beskæftigelse som muligt – så ville problemerne med den offentlige budgetbalance også have en automatisk tendens til at forsvinde af sig selv.

²⁶ En sådan opfattelse kan på sin vis finde støtte i argumentationen hos Komlos (2014:3): "All we have to do is to increase effective demand by declaring a war, not in the conventional sense ... but by declaring other kinds of "wars": on inferior school systems, on slums, on decaying infrastructure, on pollution, on global warming, on poverty, or on energy dependence. There is no shortage of such campaigns".

²⁷ Som eksempelvis påpeget af Josephsen (2014:1): "We claim that key concepts within traditional economic theory have to be re-examined, in order to create an economy in compliance with fundamental limits for human activity on the planet. The background is that ... solid evidence has been established concerning widespread damaging consequences on nature due to human activities, e.g. on global biodiversity, life-supporting ecosystems and the climate. This calls for a revised conception of the relation between man and nature".

²⁸ Chick & Dow (2013:22).

²⁹ At graden af ønskelig refleksivitet er begrænset inden for økonomistanden er eksempelvis dokumenteret af Negru (2013).

³⁰ I en BA-afhandling med Kina som aktuel case forsøgte Frost (2014) dog at afdække, hvorledes man teknisk/matematisk kunne bestemme en såkaldt dynamisk, optimal og unik vækststi, som tager hensyn til det økologiske systems bæredygtighed: "Konklusionen er, at under nogle bestemte antagelser eksisterer der en unik allokering af forurening og investering, som muliggør, at forbruget kan vokse samtidigt med, at miljøet ikke forringes"; Frost (2014:32). Med et sådant resultat, der er frembragt på basis af abstrakt matematisk teori med indbyggede urealistiske antagelser, kan man stille sig selv det spørgsmål, som Frost også gør det, hvorvidt resultatet nu også med blot nogenlunde sikkerhed kan siges at holde i virkelighedens verden. Tager den anvendte teori fejl, kan konsekvenserne for det økologiske system og vores forsatte overlevelse på jorden jo være særdeles markant alvorlige. Nok kan man i teorien forsøge at beskutte sig ud af de samfundsøkonomiske omkostninger, der er forbundet ved forurenende aktiviteter, men hvordan får man i virkelighedens verden fastsat den helt korrekte beskatningssats? Især hvis det økonomiske system ikke er at ligne med et i princippet deterministisk fungerende lukket system. Er det økonomiske system et åbent, socialt og foranderligt system – et såkaldt ikke-repetitivt fungerende system – sådan som mange post keynesiansk inspirerede økonomer vil hævde, så er fremtiden på mange punkter en størrelse, som er principiel ukendt, og som vi derfor på nuværende tidspunkt desværre ikke har ret megen korrekt faktisk viden om. I en sådan verden er det umuligt at beskutte korrekt på kort sigt med det formål for øje at sikre sig et langsigtet optimalt udfald – makroøkonomisk som økologisk set – fremkaldt og fastholdt.

³¹ Gennem outsourcing aktiviteter kan man naturligvis påpege, at de negative eksternaliteter ikke direkte påføres os; de lander hos befolkningerne især i Asien – og her især i Kina – men et sådant argument glemmer det globale aspekt. Inden for rammerne af det økologiske system er vi alle så at sige i den samme båd. De negative konsekvenser af en høj økonomisk vækst i eksempelvis Kina rammer også os i Vesten negativt på et eller andet tidspunkt.

³² "Sustainable growth means for example: a low-carbon economy, protection of the environment, preventing biodiversity loss, developing new green technologies and production methods, efficient smart electricity grids"; Marie-Noëlle (2012:130).

³³ Der var selvfølgelig også undtagelser herfra. Eksempelvis kan der henvises til fremstillingen i Harsaae (1992) for nu at nævne et dansk bidrag, hvor hans kapitel 15 har titlen 'Økonomi og Miljø'.

De samvirkende danske Sukkerroedyrkerforeninger og Sukkerordningerne af 1930 og 1932

AF LENE TØNDER BUUR

Sukkerordningen af 1930 og 1932 blev indført for at sikre den danske sukkerproduktion, da der allerede i slutningen af 1920'erne var tale om en international "sukkerkrise". Artiklen her vil se på hvorfor de to sukkerordninger blev indført.

Sukkerordningerne er et pluralistisk udtryk for hvordan en mindre interesseorganisation, De samvirkende danske Sukkerroedyrkerforeninger, i et korporatistisk samarbejde med den socialdemokratiske-radikale regering under 1930'ernes krise sikrede statsstøtte til sukkererhvervet i en tid, hvor samarbejdet mellem stat og interesseorganisationer blev øget. På det politiske plan hjalp taktiske manøvrer sukkerordningerne gennem Rigsdagen. Sammen med regeringen og De Konservative gik dyrkerorganisationen udenom partiet Venstre og landets mest magtfulde korporative interesseorganisationer: Landbrugsraadet og Industrirådet. For De Konservative handlede støtten om at skabe politisk afstand til Venstre, mens regeringen brugte sukkerordningerne til at sikre sig De Konservatives støtte til andre velfærdsreformer.

Med Loven om den midlertidige Sukkerordning af 1932 blev sukkerindustrien statskontrolleret. Staten fik kontrol med produktionen. Dyrkerne fik en økonomisk attraktiv ordning, men måtte som forhandlingspartner også være ansvarsbærende overfor såvel de enkelte landmænd som forbrugerne. Endelig sikredes fabrikkerne en stabil produktion uden egentlig at stå til ansvar for sukkerordningen. Særlig må De Danske Sukkerfabrikker siges at stå som den store vinder efter ordningens vedtagelse.

Indledning

I 1929, nærmere bestemt den 24. oktober, blev en af verdens største økonomiske kriser udløst af Wall Street-krakket i USA. Verdenskrisen fik katastrofale følger for virksomheder og arbejdere, og i Danmark blev specielt landbruget ramt af dønningerne fra krakket. Fra politisk hånd ønskede den socialdemokratiske Stauningregering fra 1929 at afbøde virkningerne af den internationale krise ved at indføre statslige tiltag, en række kriselove, til hjælp for det danske samfund.

Loven om den midlertidige Sukkerordning af 1932 blev den første af de kriseordninger som landbruget modtog i løbet af 1930'erne, senere efterfulgt af bl.a. kartoffelmelsordningen, svinereguleringen og senere i 1933 kød-, korn-, fedt-, smør- og margarineordningerne. Forud for Sukkerordningen af 1932 forsøgte først med en midlertidig statsstøtte til det sukkerroedyrkende landbrug i 1930, nemlig ordningen til de danske sukkerroedyrkere, der blev indført som en anmærkning på finansloven. I mange henseender kan 1930-ordningen ses som en prøveballon forud for 1932-ordningen.

Artiklen her er et detailstudie, der analyserer De samvirkende danske Sukkerroedyrkerforeningers indflydelse på det politiske system forud for Loven om den midlertidige Sukkerordning af 1932.¹ Den undersøger, hvorfor de to sukkerordninger af 1930 og 1932 indførtes i Danmark, og hvilke interesser sukkerroedyrkerne havde i forordningerne. Det skal

konkret belyses, hvordan det lykkedes de danske sukkerroedyrkerforeninger at sikre sig politisk og erhvervspolitisk opbakning til indførelse af statslige sukkerordninger i en tid, hvor landets store industri- og landbrugsorganisationer ellers modsatte sig statens indblanding i markedsmekanismerne.

Artiklen tilstræber at undersøge sukkerordningerne nærmere for at komme kaste lys på det erhvervspolitiske arbejde, der i sidste ende brød med en liberalistisk tankegang indenfor landbrugserhvervet i Danmark. Artiklen bidrager således med en brik til det store billede om 1930'ernes krisepolitik.

Litteraturoversigt

Der findes en del forskning om 1930'ernes kriseordninger og erhvervspolitik. Mange af disse studier betragtes i dag som klassikere.² Forskningsfeltet mener i store træk, at der i 1930'erne var tale om, at de politiske partier førte en pragmatisk noget-for-noget-politik, hvor partierne i Rigsdagen i hovedsagen behandlede hvert kriseområde for sig, og at Rigsdagen i det hele taget havde svært ved at se krisen som en samlet problemstilling.³ Denne forskning viser, at partierne partitaktisk i højere grad gik efter stemmer og som nævnt førte en giv-og-tag-politik snarere end at føre konsekvent ideologisk partipolitik. Der er også en tendens til, at forskningen desuden kun ser en vag sammenhæng med de erhvervspolitiske erfaringer, som både politikerne, statsadministrationen og erhvervsorganisationerne fik med kriseordningerne, der blev indført i Danmark under Første Verdenskrig.

Analysen i denne artikel vil ikke kunne svare på, hvorvidt der for samtlige kriseordninger blev trukket på erhvervspolitiske erfaringer fra Første Verdenskrig, da det vil kræve en dybere gennemgang af samtlige kriseordninger, men den vil vise, at der ved implementeringen af sukkerordningerne ikke umiddelbart fandtes en overordnet strategi eller sammenhæng med erfaringerne høstet under Første Verdenskrig.

Kun få forskere har kigget på den forholdsvis lille kriseordning Sukkerordningen 1932, heri blandt Erik Helmer Pedersen og Sveistrup & Willerslev, formodentlig fordi ordningen kun i mindre grad har sat sig politiske spor. Reelt var der tale om en ordning af begrænset administrativt omfang og som tilmed var relativt billig for staten. Der var altså mindre på spil for de politiske partier. Artiklen her skal belyse, at De samvirkende danske Sukkerroedyrkerforeninger på ingen måde var reformangste, når det gjaldt indførelse og administration af en statsstøttet kriseordning.

Kildeoversigt

Da artiklens hovedfokus ligger på at analysere De samvirkende danske Sukkerroedyrkerforeningers motiver og indflydelse på det politiske arbejde omkring indførelse af sukkerordningerne, er det hovedsageligt tre perspektiver der ligger til grund for undersøgelsen. Det er kilder omhandlende dyrkerne, politikerne samt statsadministrationen.

Sukkerroedyrkerens kilder

Kilderne fra De samvirkende danske Sukkerroedyrkerforeninger består hovedsageligt af foreningens interne mødereferater og forhandlingsreferater fra overbestyrelsesmøder samt møder mellem foreningen og De Danske Sukkerfabrikker, Landarbejderforbundet eller handelsministeren og Folketingets Sukkerudvalg. Kilderne er relativt gode, da der er tale om interne dokumenter, men

et overordnet problem ved disse referater er dog, at de til tider er noget kortfattede, hvorfor det kan være svært at gennemskue den egentlige baggrund for de forskellige udtalelser.⁴

Fra Vestsjællands Roedyrkerforening og Dyrkerforeningen af 1930 er bevaret de to dyrkeforeningers forhandlingsprotokoller. Disse protokoller er meget kortfattede og indeholder få oplysninger vedr. de vestsjællandske dyrkeres og fabrikkens holdninger til sukkerordningerne.

Partiernes kilder

For at belyse hvorledes politikerne stillede sig til og agerede i forhold til sukkerroedyrkernes erhvervspolitiske arbejde, gøres der bl.a. brug af referater fra fællesmøder, forretningsudvalgsmøder, hovedbestyrelsesmøder og landsrådsmøder. Ved at bruge de politiske kilder belyses beslutningsprocessen omkring sukkerordningens indførelse.

En del af kildematerialet er udformet i stikordsform, og for Det radikale Venstre og Socialdemokratiet gælder, at der i perioden er ”huller” i arkiverne, hvorfor det er svært at få et indtryk af, hvor grundigt sukkerordningerne er blevet behandlet internt i partierne.⁵ Specielt for Det radikale Venstre, Danmarks Retsforbund og til dels Socialdemokratiet⁶ er rigsdagsdebatten den bedste kilde til at belyse disse partiers holdninger.

Overordnet set findes de bedste kilder fra de politiske partier i Det konservative Folkepartis samt Venstres arkiver: Her er der tale om beskrivende kilder, som dels viser partiernes stilling til sukkerordningerne, men som også belyser den generelle politiske situation og holdningerne til den økonomiske krise. Den interne debat i partierne er især nuanceret når det gælder 1932-ordningen, hvorimod kilderne er mindre nuancerede når det gælder 1930-ordningen; dette kan skyldes forskellige årsager, fx en sekretær, som tager korte referater, og det kan have været et noget usikkert at opnå generel enighed i gruppen.⁷

Statslige kilder

Udover Rigsdagstidende og Rigsdagens Årbog gør artiklen kildemæssigt brug af Ministermødeprotokollen. Rigsdagstidende og Rigsdagens Årbog er umiddelbart de mest detaljerede, men der må tages højde for, at politikernes argumentation også er rettet mod Rigsdagens øvrige partier. Ministermødeprotokollerne har karakter af stikordsform. Sukkerordningen nævnes flere gange, dog kort, men det er alligevel kommet tæt på de egentlige motiver og holdninger omkring sukkerordningernes indførelse.

I de statslige kilder findes der bl.a. i Handelsministeriets ujournaliserede arkiv samt i Folketingets Arkiv adskillige arkivpakker, der omhandler både sukkerordningerne og sukkerroedyrkernes henvendelser til Rigsdagen. Kilderne i Handelsministeriet har administrativ karakter og beskriver ikke videre ordningernes udarbejdelsesproces og refererer desværre heller ikke forhandlingerne mellem parterne.⁸ Finansudvalgets protokoller i Folketingets Arkiv giver dog et godt indblik i erhvervsorganisationernes motiver for at henvende sig til det politiske system samt i organisationernes arbejdsmetoder.

Sukkerfabrikkernes kilder

Sukkerindustriens kilder findes i De Danske Sukkerfabrikkers arkiver. Desværre er De Danske Sukkerfabrikkers arkiver kendetegnet ved en spredt opbevaring af arkivalier på de forskellige danske sukkerfabrikker.⁹ Det har ikke været muligt at finde kildemateriale fra *Sukkerfabriken Vestsjælland A/S*, og for andelsfabrikken *Sukkerfabriken Nykøbing Limiteret* gælder, at referaterne fra fabrikkernes protokoller er ret kortfattede. Disse to fabrikkers årlige beretninger er gengivet i Dansk Industriberetning, hvorfor industriberetningen delvist er den bedste kilde til at belyse fabrikkernes samarbejde med sukkerroedyrkerne samt fabrikkernes syn på sukkerordningerne.¹⁰

Øvrige erhvervsorganisationers kilder

Overordnet er erhvervsorganisationernes kilder en forskelligartet gruppe. Der er bl.a. tale om arkivalier fra landbrugsorganisationerne, Industrirådet og arbejderbevægelsen. Kilder fra andre landbrugsorganisationer om sukkerordningerne såsom Landbrugsraadet, Industrirådet,¹¹ Tolvmandsforeningerne, Landbrugernes Sammenslutning m.fl. er stort set fraværende, formodentlig fordi disse organisationer kun i meget begrænset omfang var interesseret i sukkerordninger. Derfor er disse erhvervsorganisationers kilder kun i mindre omfang brugbare til at analysere sukkerroedyrkernes motiver.¹²

Endelig findes der en række bevarede kilder fra Landarbejderforbundets centralorganisation, eksempelvis trykte protokoller fra forbundets kongresser, som årligt behandler overenskomstforhandlingerne mellem forbundet og sukkerroedyrkerne. Detaljerne omkring forbundets holdning til sukkerordningerne, herunder roedyrkernes motiver ses kun for 1931, hvor forbundet støtter sukkerroedyrkernes krav.¹³

I det følgende søger artiklen at besvare følgende spørgsmål: Hvorfor indføres de to sukkerordninger af 1930 og 1932 i Danmark? Hvad var sukkerroedyrkernes egne interesser i ordningerne, og hvordan lykkes det De danske Sukkerroedyrkerforeninger at sikre sig politisk og erhvervspolitisk opbakning til indførelse af en sukkerordning?

Familien Helsinghoff med deres to børn i roemarken på gården Frisenlund i Systofte på Falster i 1929. På en sæson lugede familien 12 tdr. land i tre omgange og i høsten tog de roer op på 15 tdr. land. Foto: Museum Lolland-Falster.

Sukkeret og statsreguleringer

Allerede i 1911-1912 viste Socialdemokratiet sig interesseret i en statslig regulering af den danske sukkerindustri. Begrundelsen for dette ønske lå i den udprægede monopolstatus, som den danske sukkerindustri havde. Partiet mente, at en statsovertagelse af sukkerfabrikationen var i befolkningens interesse. Men forslaget blev forkastet af De Konservative, Venstre og De Radikale.¹⁴

Første Verdenskrig gav høje sukkerpriser og et udenlandsk pres på opkøb af dansk sukker, og da roehøsten i 1915 tegnede til at blive lille, blev den radikale Zahle-regering bange for, at den danske befolkning ville komme til at mangle sukker, og regeringen udstedte den 2. september 1915 et forbud mod udførsel af sukker og sukkervarer.¹⁵ Reguleringen af sukkerproduktionen blev varetaget af Den Overordentlige Kommission fra 1914-1921, og dens beføjelser øges i løbet af

årene, hvor staten regulerede priserne på de vigtigste levnedsmidler fra 1914. Reguleringen af sukkerpriserne blev i 1918 lagt ind under Kornloven, hvilket betød, at staten i form af Den overordentlige Kommission forhandlede en fast prissættelse af sukker med dyrkerforeningerne og med sukkerfabrikkerne. Sukkerordningen var under Kornloven til 1921, hvor Den Overordentlige Kommission samtidig blev ophævet. Desuden gav prisfald på sukkeret staten et stort underskud, hvorefter produktionen atter blev frigivet.¹⁶

Under krigen var sukkerpriserne høje på grund af de begrænsninger, en krig lægger på landbrugsproduktionen, samtidig med at de internationale handelsveje var begrænsede, hvilket betød, at den europæiske sukkerproduktion lå på et minimum. Da Europas sukkerproduktion igen kom på fode i midten af 1920'erne og de internationale handelsveje genåbnedes, blev der tale om en overproduktion på verdensmarkedet, som gav store prisfald.¹⁷ En anden vigtig del af forklaringen på sukkerprisernes fald i 1924-1925 var revalueringen af kronens værdi, hvor virkningerne for alvor satte ind i 1925. Den stadig faldende sukkerpris i slutningen af 1920'erne fulgtes ikke af et tilsvarende stigende forbrug, som sukkerproducenterne forventede. De yderligere fald i priserne i 1928-1929 bevirkede, at sukkerroedyrkerne i 1929 på forskellig vis satte fokus på situationen i den offentlige debat, samt at sukkerroedyrkerne følgende krævede, at sukkerproduktionen burde blive reguleret af staten.¹⁸

Sukkerprisernes fald stod i følgeskab med kornprisernes fald i samme periode, og da hovedparten af sukkerroedyrkerne kunne karakteriseres som planteavlere, betød de to produkters prisfald et større økonomisk tab for planteavlerne.¹⁹

1930'ernes sukkerordninger

Den socialdemokratiske handelsminister Christen Nielsen Hauge (1929-1935) havde i form af sit medlemskab af Den Overordentlige Kommission i 1914, og som næstformand i denne i 1919-1921, været en af hovedmændene bag krigens sukkerordning,²⁰ og havde som sådan stor erfaring som statens forhandler overfor erhvervsorganisationerne. Hauge fremlagde i 1930 på regeringens vegne en midlertidig sukkeranmærkning på finansloven, der skulle støtte den danske sukkerroedyrkning. Anmærkningen gik i hovedtræk ud på, at staten stillede 2 mio. kr. til rådighed for sukkerfabrikernes betaling til dyrkerne, på den betingelse at sukkerfabrikkerne selv ydede 800.000 kr.. Dyrkerne sikredes altså en minimumpris på 2 kr. pr. 100 kg. sukkerroer, der blev indleveret til fabrikkerne.

Denne ordning var reelt et direkte statstilskud til sukkerroedyrkerne. Dyrkere og fabrikker var tilfredse med ordningen, selvom parterne indledningsvis var ideologiske modstandere af tilskudsordninger. Samtidig sikredes forbrugerne en uforandret pris på sukkeret.²¹ 1930-ordningen blev en etårig ordning, mens den efterfølgende 1932-lov fik permanent karakter, omend den først blev betragtet som midlertidig.

Loven om den midlertidige Sukkerordning af 1932²² bestod i hovedpunkter i, at den statsgaranterede betaling til sukkerroedyrkerne på 180 øre pr. 100 kg. roer blev opretholdt for dyrkningsåret 1932-1933, ved at fabriksprisen på sukker blev sat til 32 øre pr. kg. sukker.²³ Hvis verdensmarkedspriserne steg til over 32 øre pr. kg. sukker, ville loven bortfalde.

Loven administreredes af Handelsministeriet, der også førte overenskomstforhandlinger mellem stat, fabrikker og dyrkerforeninger. Handelsministeriet havde den øverste myndighed til at bestemme sukkerprisen, dyrkningsarealets størrelse og størrelsen af ud- og indførelse af sukker.²⁴ For at kunne opretholde betalingen til dyrkere og fabrikker hævede staten afgiften på sukker, hvorved sukkeret bleven smule dyrere for forbrugerne.²⁵ Der ses altså lighedspunkter mellem bestemmelser for reguleringen af sukkerproduktionen under kornloven 1918 og den senere Sukkerordning i 1932.

*Døllefjælde læsseplads 1930.
"Pladsmanden" på Døllefjælde
læsseplads organiserede i hvilken
rækkefølge sukkerroerne skulle læsses
fra hestevogne op i roetogenes vogne.
Foto: Privateje.*

*Pramsejads af sukkerroer til
sukkerfabrikkerne var meget
almindelig fra omkringliggende øer
samt landområder, hvor udskibning
var bedre end transport over land.
Her havnen i Nykøbing F. med
Sukkerfabriken Nykøbing i
baggrunden. Foto: Museum Lolland-
Falster.*

Det politiske billede i Danmark i 1920'erne og 1930'erne

Sukkerroedyrkerne var i slutningen af 1920'erne interesseret i at få staten til at give økonomisk hjælp til det sukkerproducerende erhverv. Baggrunden for sukkerroedyrkerens holdning skal ses i lyset af, at venstregeringen i 1920 overtog regeringsmagten efter Det Radikale Venstre, og samtidig herefter i 1921 afskaffede den Overordentlige Kommission og mange af dens indgreb, som var iværksat under hensyn til den økonomiske situation på verdensmarkedet under Første Verdenskrig. For Venstre var det et ideologisk liberalistisk mål at genetablere de frie markeds kræfter, som de radikales Ove Rode havde sat i spændetrøje, da han i 1914 i forbindelse med Augustlovene bl.a. nedsatte Den Overordentlige Kommission til at regulere priserne for den danske vareproduktion samt forbrug. Spørgsmålet om statens rolle og dens udbredelse i samfundslivet var ét af de helt store politiske emner i 1920'erne og 1930'erne, hvor Socialdemokratiet og Det Radikale Venstre ønskede en mere planøkonomisk stat, mens De Konservative og specielt Venstre ønskede en liberalistisk stat.

I årene 1926-1929 førte venstregeringen med formanden Thomas Madsen-Mygdal i spidsen en stram sparepolitik, hvilket betød, at Rigsdagen i denne regeringsperiode blev præget af stigende partipolitiske spændinger og Venstres isolation fra Rigsdagens øvrige partier, hvilket kulminerede den 21. marts 1929, hvor finansloven blev nedstemt af Venstres eget støtteparti, De Konservative, og regeringen måtte udskrive valg. Venstres liberalistiske politik gav Socialdemokratiet rig mulighed for at hverve stemmer, og ved valget mistede begge de to store borgerlige partier mandater, og den socialdemokratiske-radikale regering Stauning-Munch blev dannet i slutningen af april 1929. I 1929 var det således et isoleret Venstre – som De Radikale viste nogen forsoningsvilje overfor – et svækket konservativt parti, samt et styrket Socialdemokrati og De Radikale i regering, som tegnede det politiske billede ved indgangen til 1930'erne.

Den nye regering var mere åben for statsreguleringer, og da verdenskrisen ramte Danmark i sommeren 1930,²⁶ blev mange mennesker mere modtagelige over for protektionistiske tiltag. Så meget mere som andre lande gjorde det samme. Danmark rammes ligesom resten af Europa af arbejdsløshed og stigende sociale uroligheder.

Den 29. september 1931 forlod England guldfoden, hvilket betød at England fraveg fra den gængse økonomiske praksis, hvor guld og pengesedler var fuldt omvekslelige. England devaluerede med andre ord pundet. Danmark frygtede et væsentligt eksport- og indtægtstab for fødevarerindustrien, hvis største eksportmarked var det engelske. Under indtryk heraf devaluerede også de skandinaviske lande kort efter, hvilket vidste sig nødvendigt, men var en meget upopulær beslutning set fra mange borgerliges synspunkt, da de mente, at den økonomiske politik skulle være så liberal og fri som mulig. Rigsdagens partier blev efter devalueringen stærkt forhandlingsvillige, dog undtagen Venstre der stadig holdt på en liberalistisk krisepolitik. Den nye udprægede forhandlingsvilje betød, at der i oktober 1931 blev indgået et kompromispræget kriseforlig, som af senere historikere blev betegnet som et "kludetæppe-forlig"²⁷ mellem regeringen og De Konservative. Dette kriseforlig gav bl.a. kriseramte landbrug statslån og sikrede midlertidig krisehjælp til de arbejdsløse. I forliget varetog Socialdemokratiet arbejdernes interesser, mens De Konservative (og De Radikale) stod som landbrugets redningsmænd, da Venstre afviste at deltage i forliget.

I Blæksprutten 1931 kommenteres kriseforliget: Efter forliget sidder Socialdemokratiets formand Thorvald Stauning og De Konservatives formand John Christmas-Møller i stiveste puds og nyder en cigar, mens Madsen-Mygdal ser til fra bagtæppet. På bordet står en cigarkasse fra virksomheden Horwitz & Kattentid – cigarfabrikken hvor Stauning arbejdede som cigarsorterer, og hvor han også var politisk aktiv som tillidsmand.

Imidlertid gik Venstre med Madsen-Mygdal i spidsen i januar 1932 med til Valutaloven (den senere såkaldte Valutacentral), hvor staten regulerede valutaimporten gennem Nationalbankens valutakontor. Senere samme år fulgte den 23. marts Sukkerordningen af 1932, derefter kartoffelmelsordningen, svinereguleringen og i 1933 som nævnt kød-, korn-, fedt-, smør- og margarineordningerne.

Statsminister Thorvald Stauning udskrev folketingsvalg den 16. november 1932. Her gik Venstre tilbage, Konservative frem, Kommunisterne kom ind, mens regeringen samlet tabte ét mandat. 1932 blev også det år, hvor arbejdsløsheden toppede. Ud af den samlede arbejdsstyrke var der en arbejdsløshedsprocent på næsten 32 %.²⁸ Nu mærkede Socialdemokratiet for alvor krisen blandt sine vælgere, hvilket betød, at partiet var interesseret i fortsættelse og udvidelse af statens hjælp til de arbejdsløse.

Under indtryk af landbrugskrisen, men før Wall Street-krakket for alvor ramte Danmark,²⁹ dannede landmanden Knud Bach i november 1930 en ny erhvervsorganisation, som kaldte sig Landbrugernes Sammenslutning (L.S.),³⁰ der i en stærkt voksende organisation pressede på for, at landbruget af staten skulle afhjælpes sin nød. Dette pres kom især Venstre til at mærke, da vælgerne flygtede fra partiet, hvilket kom til at betyde indrømmelser på partiets ellers så udprægede liberale landbrugspolitik. Således forligedes regeringen, Venstre og De Konservative i juni 1932 om endnu et kriseforlig, hvor De Konservatives støtte dog ikke var helhjertet, men hvor landbruget og de arbejdsløse på hver sin side blev tilgodeset.

Ved det berømte Kanslergadedeforlig i januar 1933 mellem regeringen og Venstre var Madsen-Mygdal stadig repræsenteret, men det var de mere kompromissøgende venstremænd, formanden for De samvirkende danske Landboforeninger (formand i 1932-1947) samt præsident for Landbrugsraadet Henrik Hauch (præsident i 1933-1950) og tidligere indenrigsminister Oluf Krag, som i stigende grad tegnede partiet Venstre. I august 1933 forlod Madsen-Mygdal Folketinget, dels som følge af det dårlige valgresultat, men også fordi han havde svært ved at forlige sig med de kompromisser, han havde måttet indgå.

Samlet set tegnede der sig et billede af et liberalistisk, men isoleret Venstre, der gav den socialdemokratiske-radikale regering et stort politisk råderum i perioden 1929-1933. Fra 1932 ses nogen opblødning fra Venstres side – foranlediget af hensynet til at sikre vælgeropbakning til partiet fra landets bønder, men også for samtidig at forbedre de økonomiske vilkår for landbruget.³¹ Med Kanslergadedeforliget og Madsen-Mygdals afgang indtrådte samtidig en ny politisk situation.

Det politiske syn på kriselovgivningen i 1930'erne

Valget den 24. april 1929 betød, at den socialdemokratiske-radikale regering, Stauning II, kom til magten. Regeringen havde en grundlæggende vilje til at gøre samfundsforholdene bedre for den jævne borger og arbejdede for at udvikle velfærdsstaten. Partiets stærke interesse i forholdene for arbejderne betød en tilsvarende interesse i at støtte en øget udvikling af danske industrivirksomheder, og dermed tillagde Socialdemokratiet i 1929-1930 ikke landbrugets krise større værdi. Konflikten mellem Socialdemokratiet og Venstre stak dybere og havde rødder tilbage til 1920'erne og Venstres manglende vilje til at yde økonomisk og politisk støtte til industrierhvervene og byerhvervene under deres erhvervsmæssige vanskeligheder.³² Et forhold, der tydeligt viste periodens splittelse og manglende forståelse imellem land og by.³³ Da verdenskrisen endelig nåede Socialdemokratiets vælgere, så partiet sig nødsaget til at indgå forlig med De Konservative og Venstre på landbrugs- og erhvervspolitikken for via kompromisser at indføre krisehjælp på socialområdet, såsom at hjælpe de arbejdsløse fx via krisearbejdsløshedskasser.

Det Radikale Venstre så ligesom Socialdemokratiet arbejdsløsheden som et problem, men hovedpunktet for De Radikale i forholdet til krisen var stadig at aflaste landbruget og især husmandsbrugets økonomiske problemer. For begge regeringspartier handlede det samtidig om at se resultater ved regeringssamarbejdet gennem gensidig hensyntagen.

Det Konservative Folkepartis folketingsmedlemmer bestod af en blandet gruppe fra middel- og overklassen, hvilket gjorde det svært at finde en enig politisk linje i krisespørgsmålet. Partiets stilling i krisespørgsmålet skal ses i lyset af personstridigheder mellem De Konservatives formand John Christmas Møller og Venstres formand Thomas Madsen-Mygdal, desuden var partiet politisk ganske afhængig af Venstre. De Konservatives vilje til at medvirke i kriseforliget i oktober 1931 ses traditionelt som en frigørelsesproces fra Venstre.³⁴ Efter at De Konservative væltede Madsen-Mygdalregeringen i 1929, gjorde partiet meget ud af den selvstændighedspolitik, der prægede det politiske klima fra 1929 og ind i 1930'erne.

Det traditionelt liberalistiske Venstre afviste i begyndelsen af krisen at indføre statslig krisehjælp til landets forskellige erhverv og sociale grupper, og partiet fik sværere ved at fastholde taget i vælgerne. Venstres vælgere var for ca. 2/3 vedkommende selvstændige landmænd og en sådan repræsentation gjaldt stort set også for partiet Venstres sammensætning i Rigsdagen.³⁵ I perioden 1930-1932 ændredes holdningerne gradvist indenfor landbruget, og flere landbrugere begyndte at gå ind for statsregulering, da den økonomiske krise satte hårdere ind. Venstre som landbrugets og gårdejernes parti indså, at man måtte lytte til landbobefolkningens krav om statsstøtteordninger, hvis partiet ville beholde dens politiske støtte. Ved Kanslergadeforliget i 1933 opgav Venstre tanken om det fuldt liberalistiske landbrug, en markant holdningsændring i løbet af bare tre år.³⁶ Den udprægede splittelse mellem Konservative og Venstre betød, at regeringen let kunne spille oppositionen ud mod hinanden og gå i forlig med en af parterne, hvilket igen tydeliggjorde splittelsen. De spredte forlig mellem de forskellige partier betød, at den danske krisepolitik blev præget af kortsigtet planlægning og lappeløsninger uden egentlige overordnede målsætninger for afhjælpning af krisen, men fra slutningen af 1932 dog med en samlet politisk erkendelse af, at der var behov for at sætte politisk ind for at afbøde krisen.³⁷ Med en ny politisk erkendelse afveg alle partier på forskellige punkter fra deres ideologiske principper som følge af den økonomiske krise.³⁸

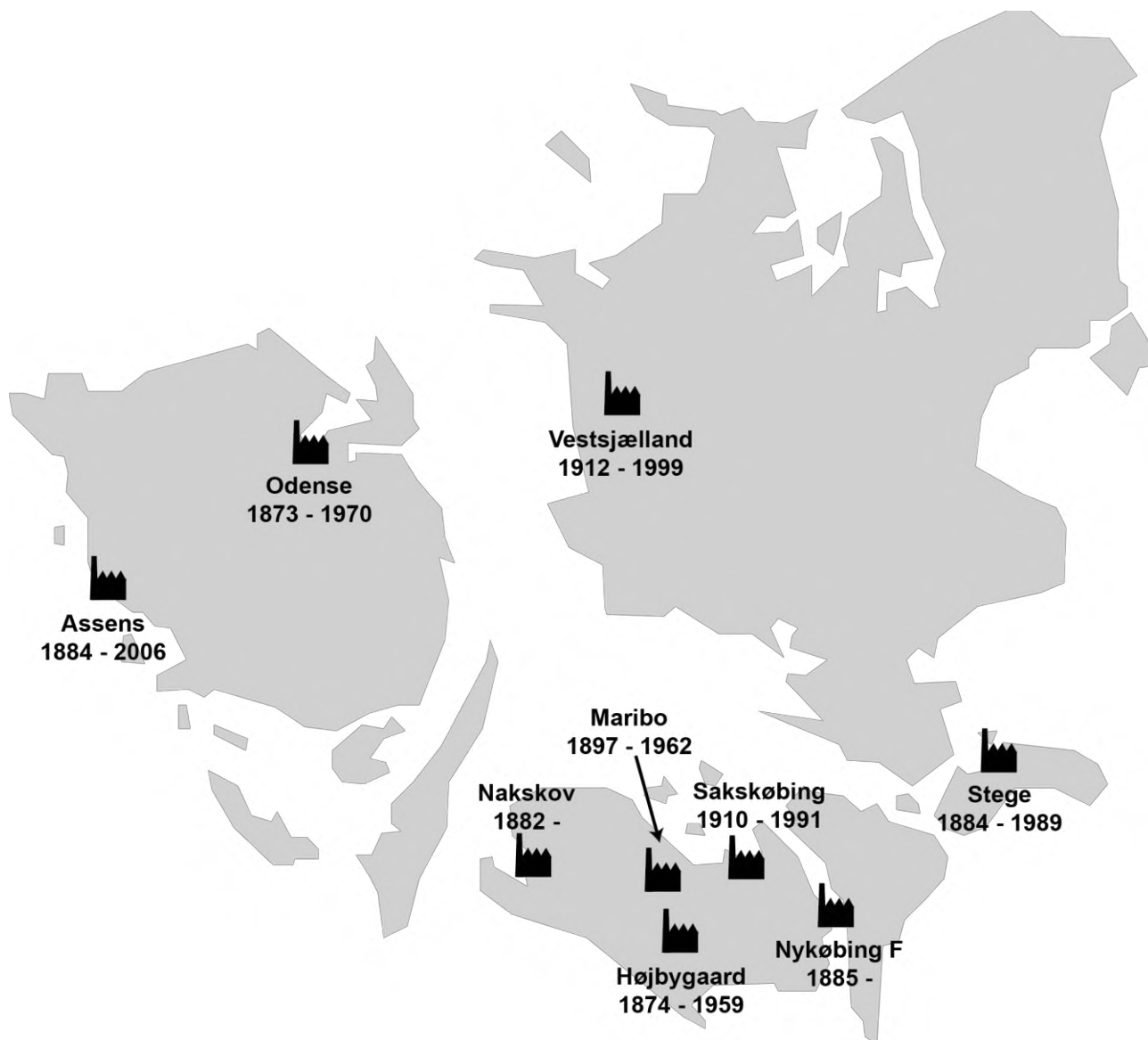
Sukkerroedyrkerforeningerne og deres erhvervspolitiske arbejde

Allerede i slutningen af 1800-tallet opstod de første sukkerroedyrkerforeninger (den første i Nakskov 1883), og De samvirkende danske Sukkerroedyrkerforeninger blev dannet i 1902 som paraplyorganisation. Foreningens oprettelse bundede i tanker om en central forening, som på landsplan kunne varetage de samlede dyrkeres interesser over for selskabet De Danske Sukkerfabrikker. Samvirksomheden bestod fra begyndelsen af to repræsentanter fra lokalforeningerne til hver fabrik:³⁹ Møn, Sydlolland/Højbygaard, Vestlolland/Nakskov, Maribo, Assens og Odense. Senere i 1912 indtrådte Sakskøbing Sukkerroedyrkerforening og i 1934 indtrådte dyrkerne fra Gørlev Sukkerfabrik.⁴⁰

Traditionelt var det de store landbrug som godsejere, proprietærer og større gårdejere, der dyrkede sukkerroer, da de havde råd til at investere i en noget dyrere og mere arbejdskrævende produktion. Men i slutningen af 1920'erne og i 1930'erne blev gårdejerne stærkere repræsenteret i foreningens bestyrelse.⁴¹

Geografisk var sukkerroedyrkingen koncentreret på især Lolland-Falster, hvilket hang sammen med de gode jordforhold på disse øer. I 1920-1930'erne fulgte dyrkingens udbredelse på Sjælland og Fyn dog også godt efter. Desuden blev der dyrket sukkerroer i Syd- og Østjylland.

Dyrkerne til De Danske Sukkerfabrikker stod i 1930 for 80 % af det dyrkede areal med sukkerroer, mens de resterende danske sukkerfabrikker, *Sukkerfabriken Nykøbing Limiteret* og *Sukkerfabriken Vestsjælland*, henholdsvis havde 13 og 7 %.⁴²

Sukkerfabrikker i Danmark. I 1930 hørte Assens, Odense, Nakskov, Maribo, Højbygaard, Sakskøbing og Stege Sukkerfabrikker til De Danske Sukkerfabrikker, mens Sukkerfabriken Nykøbing Limiteret og Sukkerfabriken Vestsjælland var henholdsvis andelsejet og privatejet. I 1934 overtog De Danske Sukkerfabrikker den vestsjællandske fabrik i Gørlev. Illustration: Bo Hasle Buur.

Trods stor tilslutning fra sukkerroedykerne var De samvirkende danske Sukkerroedykkerforeninger relativt lille målt på medlemstallet. I 1928 kunne foreningen mønstre en tilslutning på 5.480 medlemmer – sammenlignet med De samvirkende danske Husmandsforeningers medlemstal, der i 1924 lå på 80.160.⁴³

Foreningens bestyrelse kaldtes "Overbestyrelsen", der blev valgt på en årlig generalforsamling. Formanden blev valgt af overbestyrelsen. I årene 1927-1931 var proprietær Mads P. Pedersen fra gården Fælleseje i Slemminge på Lolland formand, og han efterfulgtes af den fynske proprietær Hans M. Poulsen i årene 1931-1935.⁴⁴ Formanden blev valgt blandt bestyrelsesmedlemmerne eller udefra; betingelsen var dog, at formanden skulle dyrke sukkerroer.⁴⁵ Desuden valgtes et forretningsudvalg, der varetog forhandlinger med De Danske Sukkerfabrikker,⁴⁶ Landarbejderforbundet i Danmark og fra 1929 også med regeringen og oppositionen.

I perioden 1929-1932 var det sukkerkrisen, der prægede organisationens møder. Allerede i 1925 blev der berettet om en stærkt faldende sukkerpris, men spørgsmålet blev ikke taget op til videre overvejelser. I årene 1924 til 1931 faldt den udbetalte roepris fra De Danske Sukkerfabrikker til dyrkerne fra 4,94 kr. pr. 100 kg. i 1924 til 1,56 kr. pr. 100 kg. i 1931, og sukkerroedykkerforeningen reagerede altså på prisfaldet ved i årene 1929-1932 at henvende sig til forskellige politikere for at undersøge, om de økonomiske forhold, som dyrkerne var udsat for, kunne føre til en eller anden form for statsstøtte til sukkerroedykningen.

Foreningen havde politiske kontakter, der var delt mellem De Konservative og Venstre, udtrykt specifikt i forholdet til det konservative folketingsmedlem, forhenværende gårdejer Frederik W. Larsen-Badse, valgt i Maribo, der var tidligere formand for sukkerroedykkerforeningen, samt i forholdet til venstremændene folketingsmedlem Johannes Kyed, valgt i Skanderborg og fra 1931 medlem af landbokommissionen⁴⁷, samt landstingsmedlem lærer H.C. Andersen fra Horreby på Falster.

Medlemstal for lokalforeninger til De samvirkende danske Sukkerroedykkerforeninger 1928

Lokalforening	Antal medlemmer
Vestlolland/Nakskov	1.200
Maribo	900
Sydjylland/Højbygaard	330
Sakskøbing	750
Odense	700
Assens	800
Stege	800
I alt	5.480

*Lokalforeningernes medlemstal for 1928 viser Lollands stilling som største sukkerroeproducent.
Kilde: Claus Bjørn, Danske Sukkerroedykere i 100 år, s. 38.*

Sukkerroedyrkernes motivation for statsintervention

Foreningens motiv for ønske om statens intervention blev klare formuleret i 1929. Første tegn i kilderne findes i sukkerroedyrkernes egne bestyrelsesprotokoller og i forskellige regionale aviser. De fortæller enstemmigt, at overbestyrelsen i januar 1929 dvs. mere end et halvt år før Wall Street-krakket, henvendte sig til venstregeringen, Madsen-Mygdal for at bede staten om økonomisk hjælp til sukkerroedyrkingen i Danmark. Forud for foreningens henvendelse diskuterede foreningen internt, om den selv skulle rette henvendelse til regeringen, eller om regeringen selv af eget initiativ påtænkte at indføre støtte til det sukkerroedyrkende erhverv. Dele af de lollandske foreninger var stærkt interesseret i en statslig ordning. Overfor stod de fynske og de resterende lollandske lokalforeninger, der fra 1929 til første halvdel af 1930 var imod henvendelse til regeringen. I mellem disse holdninger stod den mønske lokalforening, hvor flertallet af medlemmerne var imod indførelse af toldregulering på sukker,⁴⁸ men om de så staten i en stærkere eller svagere rolle, blev der ikke givet udtryk for.

Diskussionen om at indføre statsstøtte til den danske sukkerproduktion kom for alvor til udtryk både hos De samvirkende danske Sukkerroedyrkerforeninger og i offentligheden ved, at en af foreningens bestyrelsesmedlemmer, proprietær Peter Ingwersen fra gården Elisabethsmide i Viuf ved Kolding, skrev et indlæg om den internationale sukkerkrise i Kolding Avis den 19. januar 1929. Herefter fulgte en voldsom debat i offentligheden, internt i foreningen, blandt fabrikker og politikere om, hvorvidt der reelt var tale om en sukkerkrise og om nødvendigheden af at give sukkerproduktionen statsstøtte.

Karakteren af statsreguleringen

Sukkerroedyrkerorganisationen mente ikke, at en statskontrolleret ordning skulle have karakter af direkte tilskud. De muligheder, foreningen så for statens muligheder, var nedsættelse af den indenlandske sukkerafgift, toldforhøjelse eller indførelse af en bevægelig afgift. I første omgang opererede dyrkerorganisationen med et udkast til statsintervention, hvor staten tildelte dyrkerne et tilskud, hvis betalingen på roerne lå lavere end en pris på 2,25 kr. pr. dobbeltcenter roer. Hvis prisen derimod lå derover, skulle statens tilskud bortfalde.

Sverige var en klar inspirationskilde for den danske sukkerroedyrkerforening, og de danske dyrkere fulgte de svenske dyrkeres adskillige forsøg på at få en statslig støtteordning i årene 1925-1926 og igen i 1928, 1930 og 1932, ligesom de danske dyrkere i forbindelse med udarbejdelsen og administrationen ved Kornloven 1918 havde gjort brug af de tidlige svenske erfaringer.⁴⁹ Af foreningens arkiv ses korrespondance mellem den svenske dyrkerforening og De samvirkende danske Sukkerroedyrkerforeninger. På overbestyrelsesmødet den 30. januar 1929 blev også andre landes indførelse af sukkertold omtalt,⁵⁰ her fremgik det, at foreningen mente, at lignende foranstaltninger var nødvendige i Danmark.

De svenske sukkerroedyrkere havde i løbet af 1920'erne arbejdet intensivt for at få staten til at indføre en eller anden form for økonomisk støtte til sukkererhvervet, men i en årrække stødte deres henvendelser til det politiske system på modstand. I Sverige var der i 1928 en højregering ved magten og denne nedsatte en *Sockerkommision*, til at kigge på løsninger af sukkerkrisen. Bondepartiet tilsluttede sig Højres lovforslag om et toldbaseret tilskud til dyrkerne, men loven faldt, da de øvrige partier, inkl. Socialdemokratiet, stemte imod. Da Sverige i 1930 fik en ny regering og krisen også begyndte at presse den svenske økonomi, var der ligesom i Danmark endelig en bred opbakning til sukkerroedyrkernes krav, og en 1-årig sukkerordning blev indført, og et endeligt fast statstilskud indførtes i 1932.⁵¹

Sukkerroedyrkernes kontakt til venstreregeringen Madsen-Mygdal

På et møde med overbestyrelsen gav venstremanden MF Johannes Kyed i januar 1929 udtryk for velvilje over for dyrkerne, som han opfordrede til at tage henvendelse til venstreregeringen.⁵² Kort efter kontaktede bestyrelsen trods intern uenighed i organisationen handelsminister Johannes Slebsager (V), og sammen med ministeren gennemgik de dyrkerforeningens udkast til en støtteordning. Dyrkerne forestillede sig at kunne finansiere et statstilskud ved at omdirigere forbrugsafgiften på sukker, således at sukkererhvervet kunne få en andel af afgiften. I mødet deltog dyrkerforeningens næstformand proprietær Hans Martin Poulsen, handelsminister Slebsager og Johannes Kyed.⁵³ Resultatet af mødet blev, at Slebsager bad organisationen om at sende det færdige udkast til ministeriet samt til finansministeren. En henstilling, som dyrkerorganisationen hastigt rettede sig efter.

Organisationens henvendelse til handelsministeren var økonomisk motiveret i ønsket om, at hjælp fra staten skulle iværksættes for at modvirke yderligere langvarige tab for sukkerroedyrkingen i Danmark. Venstreregeringens arbejde for ordningen var i begyndelsen af 1929 noget stillestående, og da Madsen-Mygdal udskrev valg i marts 1929, måtte foreningen indse, at statens hjælp udeblev.

Set med organisationens øjne havde venstreregeringen været ret upåvirkelige, og foreningen forestillede sig, at det var de politiske uoverensstemmelser mellem Venstre og De Konservative og det følgende valg, der var årsag til, at forhandlingerne havde stået stille.⁵⁴ I virkeligheden havde Handelsministeriets Erhvervsudvalg forkastet dyrkernes forslag, hvilket ses af en fortrolig betænkning fra den 5. april 1929.⁵⁵ Handelsministeriets Erhvervsudvalg var et udvalg på tre personer med én repræsentant for landbruget, én fra industrien og én af Handelsministeriets embedsmænd; det drejede sig om generalsekretær Arne Høgsbro Holm⁵⁶ fra Landbrugsraadet, kontorchef i Industrirådet Ivar Egebjerg, og fuldmægtig Erling Sveinbjørnsson, der var udvalgets formand.

Fra erhvervsudvalgets side blev svingninger i sukkerpriserne i forhold til tidligere tiders prissvingninger vurderet, og med baggrund i disse tal mente rådet, at dyrkernes bekymringer var ubegrundede. Udvalget mente nemlig, at sukkerpriserne tidligere havde været lavere, uden at dyrkerne derfor var blevet kompenseret økonomisk.

Noget andet, der undrede erhvervsudvalget var, at det alene var dyrkerne, der krævede støtte, medens fabrikkerne ingen krav havde fremsat. "Kontorchefen [Ivar Egebjerg] tilføjede, at det forekom ham mærkeligt, hvis Situationen virkelig var vanskelig, at ikke begge Parter havde anmodet om Hjælp."⁵⁷ Det antydes dermed, at dyrkerne overreagerede i deres henvendelse til regeringen.⁵⁸ Handelsministeriets Erhvervsudvalgs afvisende holdning er altså af mere ideologisk liberal karakter.

Af kilderne ser det ikke ud til, at sukkerroedyrkerne har fået en klar udmelding fra ministeriet, eller også har de i deres politiske arbejde valgt at overhøre udvalgets vurderinger. I hvert fald genoptog organisationen deres henvendelser til regeringen (hvert år fra 1929-1932), hvilket viser, at foreningen ikke var helt afskrækket af de politiske diskussioner, som henvendelsen havde medført i de politiske partier og i de øvrige erhvervsorganisationer. Fra 1933 og de følgende år frem fortsatte dyrkerorganisationen med at forhandle med handelsministeren, hvilket betød, at Sukkerordningen af 1932 til slut endte med at blive en fast og vedvarende landbrugsordning.

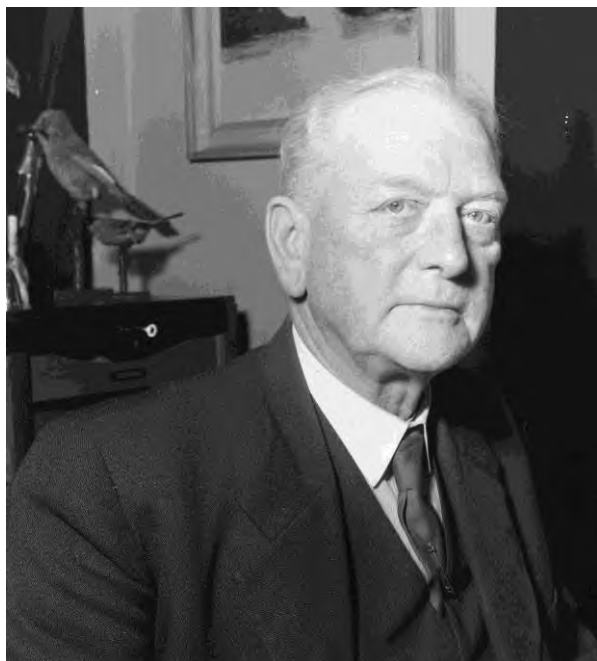
Intern afklaring omkring spørgsmålet om statsintervention

Regeringsskiftet i april 1929 problematiserede foreningens beslutningstagen om henvendelser til regeringen, da den nye socialdemokratiske regerings politiske overbevisning umiddelbart lå fjernere fra organisationens politiske tilhørsforhold. Alligevel valgte organisationen at gå til den

socialdemokratiske regering. Henvendelsen viser, at dyrkerne følte sig så økonomisk pressede, at deres traditionelle politiske ideologiske hensyn veg til fordel for økonomi.

Internt i dyrkerorganisationen var der stadig nogen debat. Nogle af bestyrelsesmedlemmerne mente, at statsstøtte helt skulle undgås, da det var sukkerroedyrkerne, der havde landets bedste jorder. Andre mente, at dyrkerne ved at undlade at dyrke sukkerroer kunne vise politikerne, at der ikke blev produceret dansk sukker uden statsstøtte. Dyrkerne ville kunne true med at stoppe for sukkerroedyrkingen, og i så fald ville landet skulle importere udenlandsk sukker, hvilket politisk ville være svært i en tid, hvor verdenspriserne på landbrugsprodukter var lave og, hvor import af disse ville skabe et yderligere pres på statens valutabeholdning. Desuden blev hjemmeproduktion og protektionisme gængse markedsmekanismer for at sikre en solid samfundsorden.⁵⁹

Sluttelig mente en tredje part af bestyrelsesmedlemmerne ledet af formanden Petersen og næstformanden Poulsen, at organisationen måtte kæmpe for sagen i stedet for at lade partipolitik styre foreningens arbejde: ”Vi var i sin Tid enige om at henvende os til Ministeriet Madsen-Mygdal og Konsekvensen deraf maatte derfor ogsaa være en Henvendelse til Ministeriet Stauning.”⁶⁰ Og sådan blev det. Dagen efter regeringens indsættelse afholdte overbestyrelsen møde med handelsminister Hauge og statsminister Stauning i håbet om at igangsætte et nyt politisk initiativ. Den socialdemokratiske top stillede sig positiv overfor hjælp til sukkerroedyrkerne, og i april-maj 1929 forhandlede handelsministeren en topartsoverenskomst mellem dyrkerne og fabrikkerne på plads. Stauning lovede dyrkerne at se på en ny henvendelse forud for dyrkningsåret 1930. I prisaftalen for 1929 mellem fabrikker og dyrkere måtte fabrikkerne give indrømmelser til dyrkerne, dvs. en højere pris for roerne. Alligevel var bestyrelsen skuffet: Ingwersen mente, ”at det var en Fejl, at vi var gaaet til Ministeriet. Vi skulde have sendt vor Anmodning direkte til Rigsdagen og have slaaet i Bordet.”⁶¹

T.v.: Proprietær Peter Ingwersen fra gården Elisabethsminde i Viuf var, så vidt vides, den første til offentligt at problematisere sukkerdyrkerens økonomiske problemer. Foto: Kolding Stadsarkiv.

T.h.: Proprietær Mads P. Pedersen fra gården Fælleseje i Slemminge på Lolland var i årene 1927-1931 De samvirkende danske Sukkerroedyrkerforeningers stærke formand, og var medvirkende til at Sukkerordningen af 1930 blev indført. Foto: Privateje.

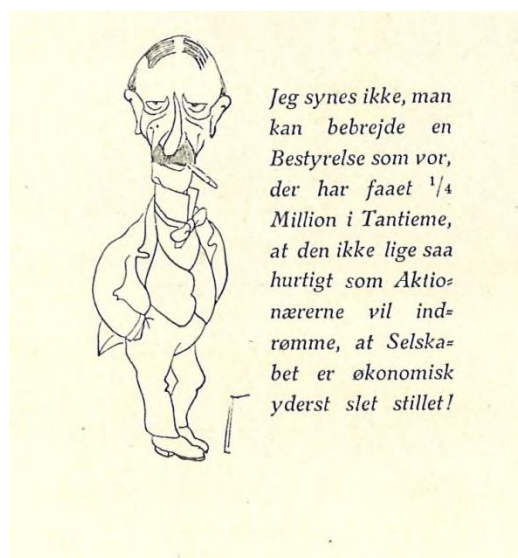
I sidste halvdel af 1929 påtænkte organisationen at overbevise regeringen om at bevilge støtte til sukkerroedyrkerne med et nyt argument: "Vi maa paa den ene eller anden Maade henvende os til Regeringen. Jeg kan ikke tænke mig, at den ikke vil gøre noget for arbejderne."⁶² Det indsås nu, at organisationen i argumentationen overfor regeringen skulle fokusere mere på arbejdskraftforholdene og beskæftigelsessituationen. I og med at Stauningregeringen i 1929 nedsatte forbud mod den årlige indførsel af sæsonarbejdskraft fra Polen og Østeuropa med virkning fra 1930,⁶³ kunne dyrkerorganisationen bruge arbejdskraftvinklen i sin argumentation overfor regeringen, da dyrkerne gerne så en forsættelse af brugen af udenlandsk arbejdskraft.

Det konservative folketingsmedlem F.W. Larsen-Badse påpegede på et møde, at organisationen skulle gøre regeringen det klart, hvilken betydning en sukkerordning ville få for land- og industriarbejderne dels ved, at polakarbejdet i roemarkerne blev afviklet, dels ved at lægge et øget økonomisk pres på fabrikkerne ved at true med at stoppe med at dyrke sukkerroer.⁶⁴ Handelsministeriet prøvede sent i december 1929 at tilbyde sukkerroedyrkerne en midlertidig treårig ordning, hvilket dyrkerforeningen afviste med en traditionel liberal ideologisk begrundelse, at dette ville være en ren tilskudsordning.⁶⁵ Ideologisk ville længerevarende tilskudsordninger betyde en udvidelse af statens beføjelser, hvilket landbruget traditionelt var modstandere af. Denne afvisning viser, at dyrkerne på et tidligt tidspunkt i overensstemmelse med landbrugets traditionelle ideologiske holdning ønskede at stå på egne ben, og stadig var meget uafklarede i deres erhvervspolitiske overbevisning, hvilket ses i, at organisationen stadig ønskede og arbejdede for en begrænset statslig regulering af sukkererhvervet.

Sukkerroedyrkerforeningen opererede som nævnt med forskellige modeller for, hvordan de forestillede sig, at staten ville støtte sukkerroedyrkningen. Forslagene viser, at det var vigtigere for dyrkerorganisationen at få indført en eller anden form for beskyttelsesforanstaltninger end at stå fast på en enkelt model. "Formanden [Mads P. Pedersen, Fælleseje] mente, at man ikke skulde tage det næstbedste, saalænge der var en Mulighed for at faa det bedste. Jeg vil ikke saa gerne have Ministerens Forslag slaet helt ud. Overbestyrelsen maatte godt gaa lige op til Grænsen heraf, men heller ikke mere."⁶⁶

De forskellige modeller for statsintervention blev afprøvet i forskellige politiske fora. Det viste sig at være politisk umuligt at nedsætte den indenlandske afgift,⁶⁷ og dyrkernes forslag om en bevægelig afgift syntes administrativ umulig. Herefter overvejede bestyrelsen regeringens forslag, bestyrelsesmedlem proprietær Peter Christjansen, Saltvig, fra Maribo-foreningen: " syntes ikke helt om Ministerens Forslag, der betød en Bevægelse væk fra Roedyrkernes oprindelige Tanke over imod Tilskud. [...]"⁶⁸

I Blæksprutten fra 1930 kommenteres Sukkerordningen af 1930 af tegneren Lauritz Tetens. Tegningen portrætterer bestyrelsesformanden for De Danske Sukkerfabrikker generalmajor Torben Grut. Gengivet med tilladelse fra familien Tetens.

Sluttelig i marts 1930 resulterede foreningens forhandlinger med regeringen i en etårig ordning med en anmærkning på finansloven for 1930. Ordningen var reelt et statstilskud til sukkerroedyrkerne på 1,2 mio. kr.⁶⁹ Selvom ordningens udformning havde en anden karakter, end dyrkerne i første omgang ønskede sig, var sukkerroedyrkernes erhvervsorganisation alligevel tilfredse med det resultat, den havde nået: ”Nu raabes der Statstilskud efter os, [...]. Vi vilde helst have haft vort eget Forslag, men vi maa være glade ved, hvad der er budt os.”⁷⁰ Alligevel viser udtalelsen, at foreningen havde regnet med større støtte fra det omgivende samfund. Samtidig må dyrkerforeningen overfor det øvrige landbrug og samfundet i det hele taget søge at legitimere den førte politik ved sin medvirken.

Den ideologiske barriere havde i løbet af 1929 og begyndelsen af 1930 været en væsentlig hindring for dyrkerforeningen i deres arbejde for en sukkerordning. Men i slutningen af 1930 og i starten af 1931 modificerede foreningen sin ideologiske holdning og blev langt mere åben over for statsregulering, og organisationen koncentrerede sig nu i højere grad om de rent økonomiske aspekter ved forskellige former for regulering. Foreningen gjorde sig i første omgang forhåbning om en gentagelse af 1930-ordningen og begyndte allerede i efteråret 1930 at undersøge mulighederne. Der foregik et ivrigt påvirkningsarbejde af bl.a. De Danske Sukkerfabrikker, Landarbejderforbundet samt både lokalpolitikere og Rigsdagens politikere for at sikre dyrkerne støtte fra alle sider. Den stigende politiske interesse for spørgsmålet om krisehjælp til sukkerindustrien fulgtes samtidig af en tilsvarende faldende interesse fra dyrkerforeningens side om fortsatte topartsforhandlinger med De Danske Sukkerfabrikker. Dyrkerne fattede altså nu større interesse for statsstøtte end for forhandlinger med fabrikkerne om prisen på roer.

I organisationens erhvervspolitiske arbejde viser det sig, at De Radikale i slutningen af 1930 er afvisende overfor en gentagelse af statsstøtten til sukkerroedyrkerne, idet de betingede sig Venstres tilsagn til en evt. statsintervention. Efter råd fra handelsminister Hauge begyndte organisationen nu at udvide de politiske kontakter ind i Venstres bagland. Specielt venstredaktøren Carl Christian Haugner fra *Tidende for Nakskov, Maribo og Rødby* fik i perioden 1930-1931 en central rolle på grund af sit udkast til en permanent statsreguleret sukkerordning i form af en bevægelig afgift. Dyrkerforeningen havde i løbet af december 1930 og januar 1931 kontakt med C.C. Haugner, og foreningen erklærede sig villige til at støtte Haugners model, hvis den kunne føre til støtte fra Venstres Rigsdagsgruppe.⁷¹ Realpolitisk var dyrkerne dog klar over, at muligheden for gennemførelse af Haugners udkast var meget lille, da både De Radikale og Handelsministeriets Erhvervsudvalg af ideologiske liberale årsager var kritikere af udkastet.⁷²

Dyrkernes erhvervspolitiske arbejde strandede altså i 1931 i det politiske spil mellem Rigsdagens partier om verdenskrisen og politiske tiltag i den forbindelse, og sukkerroedyrkerne måtte igen tage til takke med en topartsoverenskomst med De Danske Sukkerfabrikker, hvilket foreningen var stærkt utilfreds med.

I løbet af 1931 og i de første måneder af 1932 intensiverede dyrkerforeningen derfor igen sit lobbyarbejde i håbet om at sikre en ny sukkerordning. I løbet december 1931 og januar 1932 var der intensive forhandlinger med handelsminister Hauge og De Danske Sukkerfabrikker. På den anden side var der også internt i sukkerroedyrkerforeningen stadig uenigheder om accepten af størrelsen på tilskuddet fra staten. Dyrkerne med de største dyrkningsarealer ønskede en øget statslig støtte, mens dyrkerne med mindre arealer var tilfredse med et mindre statstilskud.

I starten af februar 1932 fremlagde Hauge en række løsningsmodeller for overbestyrelsen, og på bestyrelsesmødet den 9. februar 1932 vedtog de at give deres accept til handelsministerens forslag til en midlertidig sukkerordning. Stemmerne lød: Maribo var imod, medens godsejer Carl Olsen, Vintersborg, repræsentant for Nakskov/Vestlolland, stemte blankt i henhold til instrukser fra lokalforeningen, selv om han personligt var for forslaget. Resten af bestyrelsesmedlemmerne, repræsentanterne for Odense, Assens, Sakskøbing, Sydjylland/Højbygaard og Stege stemte for.

Stemmeafgivelsen viser en mindre geografisk kløft mellem de hovedsageligt lollandske foreninger og resten af landet. Modstanden fra de lollandske foreninger lå pudsigt nok i, at de ikke fandt handelsministerens forslag vidtgående nok. Et forhold som kommenteres af et overbestyrelsesmedlem fra Assens: "Det vil dog være mærkeligt at fastholde noget, som vi ved er uigennemførligt."⁷³ Det kan fastslås, at det var de lollandske dyrkere, der kunne tillade sig at kræve mere i støtte, da den lollandske sukkerproduktion ville være den sidst ramte, hvis sukkerroedyrkingen ikke blev støttet af staten. Dyrkerne på Lolland havde derfor bedre økonomiske muligheder for at rasle med sablerne endnu et år og håbe på tilbud om en højere ydelse. Samtidig blev det dengang vurderet, at en nedgang i dyrkningsarealerne formentlig i første omgang ville betyde et stop for den fynske produktion.⁷⁴

Dyrkerorganisationen gav Hauge besked om resultatet, således at sukkerordningen endeligt kunne komme til godkendelse i Rigsdagen. Samme dag talte dyrkernes formand med Madsen-Mygdal, der fortalte, at Venstre ville stille et ændringsforslag til sukkerordningen, som blev kaldt for *Vippen*: Ændringsforslaget bestod i at forhøje råsukkertolden for at fjerne fabrikernes fortjeneste ved raffinering af udenlandsk sukker, mens den indenlandske sukkerafgift, som var en vægtafgift, skulle ændres til en værdiafgift. Konkret blev forslaget udformet således, at afgiften "vipper" ved en sukkerpris på 38 øre pr. kg. Var prisen under dette, blev der betalt en lavere afgift til staten end med den nuværende ordning, og omvendt ville staten tjene mere ved en sukkerpris på over 38 øre pr. kg.. Endelig foreslog Venstre midlertidigt at hæve afgiften på luksussukkervarer, hvormed statens indtægter ville kunne opveje de udgifter, der ville blive ved indførelsen af ændringsforslaget.⁷⁵ Venstre advarede derfor dyrkerforeningen mod at gå med til regeringens forslag.⁷⁶

Venstres støtte til dyrkerne kom temmelig sent, og dyrkernes vedtagelse af regeringens forslag tyder også på, at dyrkerforeningen var klar over, at Venstres ændringsforslag var uigennemførligt i Rigsdagen, da der med De Konservatives stemmer var flertal for regeringens forslag.

Nu fremsatte det lille parti Retsforbundet også sit ændringsforslag, der i hovedtræk gik ud på at afskaffe den indenlandske sukkerafgift og afvikle sukkertolden over en periode på fire år. Staten ville ganske vist tabe penge, men dyrkerne ville ved fritagelsen for afgiften tjene mere pr. td. land, hvorved at dyrkerne kunne dyrke roer uden statens indgreb. Retsforbundets ændringsforslag stemte således overens med partiets ideologiske standpunkter om frihandel, men havde politisk ingen reel betydning, da store dele af Rigsdagen men også sukkerroedyrkerforeningen selv nu var tilhænger af en videre form for statsstøtte til sukkerroedyrkerne.

Det er tydeligt, at sukkerroedyrkerforeningen foretog en klar bevægelse væk fra en mere liberal ideologisk holdning til landbrugsdriften i Danmark til at støtte en statslig regulering i dele af landbruget. Overgangen fra ideologi til pragmatisme skete i løbet af 1930 og 1931, hvor sukkerroedyrkere i 1931 måtte se realiteterne i øjnene og dyrke roer uden statsstøtte. Foreningen havde i 1929 og 1930 haft en ideologisk barriere, der skulle overvindes, før foreningen i 1931 og 1932 var klar til at stå ved - samt være en aktiv medspiller til at legalisere - et mere planøkonomisk landbrug med indførelsen af en statsreguleret sukkerordning.

Det erhvervspolitiske lobbyarbejde og kontakten til de politiske aktører

Foreningens erhvervspolitiske arbejde foregik ved, at enhver overvejelse om spørgsmål vedr. henvendelse til staten og regeringen og i det hele taget overvejelser vedr. en statsintervention blev diskuteret i forum af den samlede overbestyrelse, hvor forretningsudvalget fremlagde synspunkterne. Der var således ikke tale om en hierarkisk topstyret organisation, idet

lokalforeningernes repræsentanters stemmeandel var fordelt efter antallet af medlemmer i lokalforeningerne. Denne forhandlingsform betød større indflydelse til bestyrelsesmedlemmerne, men resulterede også i en langsommere beslutningstagen, end hvis overbestyrelsen havde givet forretningsudvalget mandat til at forhandle.

Det erhvervspolitiske lobbyarbejde var karakteriseret ved vedligeholdelse af personlige kontakter til rigsdagsmedlemmer fra en bred vifte af partier. Især havde foreningen kontakter til Venstre og Konservative samt til Socialdemokratiet. I årene 1929 til 1932 med regelmæssig kontakt til handelsminister Hauge, som på sin side varetog kontakten til partigrupperne i Rigsdagen, samtidig med at han varetog kontakten til regeringens øvrige ministre. I øvrigt havde foreningen kontakt med socialdemokraten Sophus Bresemann, der i 1914 blev Danmarks første socialdemokratiske borgmester i provinsen. Som borgmester i Nakskov, grundlægger og redaktør af avisen Lolland-Falsters Socialdemokrat og siden folketingsmedlem, var Bresemann ligeledes en central aktør. Men det var specielt gennem Landarbejderforbundets leder Oskar Levinsen, som også sad i Landstinget for Socialdemokratiet, at den politiske kontakt til de socialdemokratiske politikere blev formidlet: ”Skal vi have noget af det nuværende Ministerium bliver det gennem Levinsen.”⁷⁷ Levinsen og Landarbejderforbundet var utvetydigt positive overfor en sukkerordning, da forbundet havde indset, at lønstigninger til landarbejderne kun var gennemførlige via en statsregulering, der kunne give flere penge til arbejdsgiverne, nemlig dyrkerne. Hertil kom beskæftigelsesaspektet, da sukkerproduktionen skabte mange arbejdspladser for landarbejderne. Endelig ønskede forbundet, at sikre dyrkernes brug af dansk arbejdskraft i landbruget og dermed udelukke en evt. gengenoptagelse af brugen af østeuropæisk sæsonarbejdskraft til roearbejdet i Danmark, som Stauningregeringen, hvilket det skulle vise sig, fik varigt stoppet fra året 1930 og frem.

Polske roearbejdere i sukkerroemarkerne i 1910'erne. De polske sæsonarbejdere rejste til Lolland-Falster i perioden 1893-1929. Foto: Museum Lolland-Falster.

På sukkerfabrikkerne blev sukkerroerne læsset med håndkraft fra roetogenes vogne ned i fabrikkens flyderender. Her Maribo Sukkerfabrik ca. 1910. Foto: Museum Lolland-Falster.

Fra oppositionen mødtes foreningen ofte med den konservative folketingsmand F.W. Larsen-Badse for at drøfte sukkerroedyrkernes økonomiske og politiske forhold. Kontakten til Venstre blev især vedligeholdt gennem Johannes Kyed. Men foreningen mødtes også med Venstres formand Madsen-Mygdal og folketingsmanden Hans Clausager (V). Alt i alt var det paradoksalt nok landbrugspartiet Venstre, som dyrkerforeningen havde sværest ved at få i tale, hvilket førte til alternative påvirkningsforsøg gennem venstredaktøren Haugner. Sukkerroedyrkerforeningen håbede på, at Haugner ville arbejde for yderligere støtte overfor andre venstredaktører. ”Vi maa se at vinde først Venstres Redaktører for Sagen og derefter Venstres Organisation paa Grundlag af Bladenes Arbejde.”⁷⁸

I 1931 var foreningen blevet mere erfaren som forhandler og samlede forskellige Rigsdagsmedlemmer til et møde for at argumentere for en ny statslig sukkerordning. Til stede var politikerne: Gårdejer Frederik W. Larsen-Badse (Maribokredsen), forfatter og handelsgartner Jens Carl Adolph Carlsen-Skiødt (Odensekredsen), forpagter Johannes Ulrik fra Fredensborg som alle tre var konservative, gårdejer Mads Larsen (RV), landstingsmand, lærer Hans Christian Andersen fra Horreby på Falster (V), direktør Sven Trier fra Frederiksberg (S), landstingsmand proprietær Johannes Clausen fra Stubberupholm valgt i Roskildekredsen (V), godsejer Andreas Christian Duborg fra Havgård i Fåborgkredsen (V), socialdemokraten Sophus Bresemann (Nakskov) og endelig statsrevisor Axel Marius Hansen fra Roskilde (RV).⁷⁹ Der blev talt om, hvem foreningen kunne regne med at have på deres side, og hvorledes foreningen kunne sikre øget politisk opbakning. Dette møde er et eksempel af flere, der viser foreningens foretagsomhed overfor politikerne.

Andre organisationers holdning til sukkerordningerne

Landbrugernes Sammenslutning – L.S.

Landbrugernes Sammenslutning var ved sin dannelse i oktober 1930 en upolitisk landbrugsorganisation, der søgte at afhjælpe landbrugets problemer under landbrugskrisen i 1930'erne. Sammenslutningen fik politisk karakter, da den opstillede folketingskandidater på både Venstres og De Konservatives partilister ved valget i 1932. L.S. vendte sig mod de gamle landbrugsorganisationer og deres arbejde, fordi disse ikke havde kunnet sikre landbruget rimelige indtjeningsmuligheder. Den nye landbrugssammenslutning havde landmanden Knud Bach i spidsen og godsejere som Jørgen Sehested⁸⁰ og Chresten Moesgaard-Kjeldsen⁸¹ omkring Bach. Sammenslutningen arbejdede for, at landbruget skulle blive ligeså rentabelt som andre erhverv, hvilket burde ske gennem en øget statslig regulering⁸².

L.S. støttede sukkerroedyrkerorganisationen i kravet om en sukkerordning, men mente samtidig, at en støtteordning måtte have mere omfattende karakter end den, som dyrkerne foreslog. Der var umiddelbar ingen indflydelse og påvirkning fra L.S. overfor De samvirkende danske Sukkerroedyrkerforeninger⁸³ – ej heller omvendt fra sukkerroedyrkernes side. Et vist forhold mellem dyrkerforeningerne og Chresten Moesgaard-Kjeldsen kunne have været forventet, da han i en del år tidligere havde været overbestyrelsesmedlem for dyrkerforeningen⁸⁴, men kildemæssigt ser dette ikke ud til at have været tilfældet.

Tolvmandsforeningerne

Interesseorganisationen Tolvmandsforeningerne blev stiftet i 1890, og havde fokus på landbrugerhvervets forskellige vilkår. Hver lokalforening havde tolv medlemmer. I 1923 blev dannet en centralorganisation, som havde til formål at varetage medlemmernes faglige og økonomiske interesser og virke for oplysning og samarbejde med andre organisationer. I slutningen af 1920'erne var der en tendens til, at Tolvmandsforeningerne efterhånden blev interesseorganisation og talerør for Danmarks store planteavlere,⁸⁵ hvorfor Tolvmandsforeningernes støtte til sukkerordningerne gav god mening.

Sukkerroedyrkernes kontakt til erhvervsorganisationen Tolvmandsforeningerne var lille. Den eneste kontakt til Tolvmandsforeningerne blev varetaget gennem overbestyrelsesmedlem godsejer Carl Olsen fra godset Vintersborg på Vestlolland. Tolvmandsforeningerne arbejdede for at sikre en sukkerordning i Danmark bl.a. ved underskriftsindsamlinger med følgende trussel om ophør af sukkerroedyrkingen. Af overbestyrelsens protokoller ses, at sukkerroedyrkerforeningen tog afstand fra disse metoder, især begrundet i, at Tolvmandsforeningerne arbejdede direkte udenom dyrkerorganisationen.⁸⁶

Landbrugsraadet

Modsat L.S. og Tolvmandsforeningerne gik flere af landets øvrige landbrugsorganisationer ligesom partiet Venstre imod sukkerordningen. Her fokuseres på Landbrugsraadet og dets holdninger, da rådet som samlet organ og centralorganisation bestod af repræsentanter fra De samvirkende danske Landboforeninger, Det kgl. danske Landhusholdningsselskab og Andelsforeningerne (De samvirkende danske Husmandsforeninger stod udenfor).

De store landbrugsorganisationer talte udpræget husdyrbrugets sag; de var som sådan modstandere af statslige reguleringsmekanismer, da de mente, at plantebruget blev tilgodeset forud for husdyrbruget. Landbrugsraadets præsident Peder Pedersen Pinstrup fra 1920 til 1933 desuden formand for De samvirkende Landboforeninger 1919-1932) talte i 1929-1930 afvisende om støtte til sukkerroedyrkerne. Han mente, at der ved støtte til sukkerroedyrkerne blev tale om en støtte til

proprietærjorderne og dermed til de "rige og fede egne."⁸⁷ Pga. disse landbrugsorganisationers afvisende holdning, havde sukkerroedyrkerforeningen et forsvindende lille samarbejde med dem.⁸⁸

Der var en klar sammenhæng mellem de store landbrugsorganisationers og Venstres politiske holdning. Dette ses bl.a. ved personsammenfaldet i form af fx P.P. Pinstrup og Henrik Hauch, der var aktive såvel partipolitisk i toppen af partiet Venstre som landbrugsorganisatorisk i både Landbrugsraadet og De samvirkende danske Landboforeninger. Et andet person- og interessesammenfald findes i, at Landbrugsraadets generalsekretær fra 1930 Arne Høgsbro Holm havde stærke interesser i husdyrbruget og samtidig var repræsenteret i Handelsministeriets Erhvervsudvalg. Høgsbro Holm var først sekretær (fra 1922) og efterfølgende fra 1930 som generalsekretær en magtfuld embedsmand, der i løbet af en årrække fik opbygget Landbrugsraadets administration og sekretariat, og som samtidig i høj grad udøvede erhvervspolitisk indflydelse på ledelsen af Landbrugsraadet. At han varetog landbrugets interesser som dettes repræsentant i Handelsministeriets Erhvervsudvalg kan ses som et udtryk for den indflydelsesrige stilling, han varetog i Landbrugsraadet.⁸⁹ I erhvervsudvalget gjorde Høgsbro Holm dermed sin og Landbrugsraadets stilling meget tydelig ved at afvise de store plantebrugs opfattelse af, hvordan en model for erhvervspolitisk kriseløsning til landbruget kunne foregå.

På trods af at Landbrugsraadet til en start var afvisende overfor statens interesse i at regulere landbrugets produktion og afsætning, lykkedes det dog rådet at omstille sig til det øgede samspil mellem stat og landbrugsorganisation under krisen. Landbrugsraadet mente indledningsvist, at en dansk statslig reguleringspolitik fx indenfor sukkererhvervet ville give udlandet flere argumenter for at udelukke dansk eksport af landbrugets øvrige fødevarerprodukter, hvilket Landbrugsraadet ikke ville kunne acceptere.⁹⁰

De samvirkende danske Husmandsforeninger

Samme modstand over for sukkerordningerne fandtes hos De samvirkende danske Husmandsforeninger, hvorfor der ikke findes tegn på samarbejde mellem sukkerroedyrkerne og disse. I 1930 kritiserede Husmandsforeningerne årets sukkerordning, og senere i februar 1931 anså sukkerroedyrkerforeningerne det for usandsynligt at få en sukkerordning gennemført for 1931 på grund af, at Husmandsforeningerne netop havde nedsat en resolution, der modsatte sig at staten indgik fordyrende prisaftaler og øgede toldmure.⁹¹ Sukkerordningen var klart et skridt i den forkerte retning for Husmandsforeningerne. Dog må det siges, at Husmandsforeningerne i højere grad end fx Landbrugsraadet var tilhængere af centralisering og samspil med staten i arbejdet for at sikre husmændene i Danmark bedre vilkår, men havde svært ved at yde støtte til sukkererhvervet som på landbrugssiden var præget af en dominans af de helt store landbrug i Danmark. De samvirkende danske Husmandsforeningers formand i perioden 1931-1936, Jens Holdgaard, repræsenterede og talte husmandsbevægelsens sag i Folketinget, da han var valgt ind for Det Radikale Venstre.

Industrirådet

Industrirådet havde sine rødder i Industriforeningen fra 1838, og blev dannet i 1910 som en interesseorganisation, der varetog industriens interesser på den politiske scene.

Med hensyn til et samarbejde med industriens erhvervsorganisation, Industrirådet, viser kilderne umiddelbart ikke, at et sådan samarbejde fandtes. Kilderne er fåtallige, men det ser ud til, at Industrirådet forholdt sig afventende, og endnu i februar 1930 ikke havde taget stilling til sukkespørgsmålet.⁹² Dette afspejlede muligvis en indre splittelse, da det overvejende konservative Industriråd vel også var påvirket af De Konservatives klare anbefaling af støtte til roedyrkerne. På den anden side har tidligere forskning vist, at Industrirådet generelt nærrede mistillid til almindelig partipolitik.⁹³ Kildesituationen taget i betragtning må det antages, at Industrirådet sandsynligvis delte Handelsministeriets Erhvervsudvalgs skepsis over for en sukkerordning,⁹⁴ hvilket også kan

være en begrundelse for, at dyrkerorganisationen og Industrirådet intet samarbejde havde. Det vidste sig dog følgende, at industrien levede godt af de erhvervspolitiske restriktioner som 1930'ernes krise satte for landets erhverv, hvilket betød at industrien reelt ikke havde den store konkurrence på hjemmemarkedet.⁹⁵ Dette galt i udpræget grad også for den danske sukkerindustri.

Landarbejderforbundet i Danmark

Landarbejderforbundet var et forbund, der samlede tjenestefolk, løsarbejdere, daglejere og landarbejdere. I 1932 lå medlemstallet på landsplan på 13.271⁹⁶.

I perioden 1916-34 var Oscar Levinsen formand for forbundet⁹⁷. Levinsen arbejdede i sin formandstid især med at bremse den polske sæsonindvandring til Lolland-Falsters sukkerroemarket i årene 1921-1930, fordi forbundet mente, at den polske arbejdskraft lønmæssigt underbød de danske landarbejdere. Levinsen udtrykte stor sympati for sukkerordningerne og støttede roedyrkerne politisk gennem egne og dermed forbundets forbindelser til Socialdemokratiet. Som Landstingsmedlem for Socialdemokratiet var Levinsen et eksempel på en mere fremherskende socialdemokratisk holdning til at fagbevægelsens medlemmer også måtte være politisk aktive, for også på den måde at knytte stærkere bånd mellem parti og fagbevægelse.⁹⁸ Samtidig var der fra Socialdemokratiets side et øget pres på at fagbevægelsens lønkrav m.m. under 1930'ernes krisepolitik måtte vige for hensynet til den samlede nationale økonomi,⁹⁹ krav som Levinsen i overenskomstforhandlingerne med sukkerroedyrkerne også droslede ned i den større sags tjeneste for at få indført en statsstøtteordning til sukkererhvervet.

Landarbejderforbundet førte overenskomstforhandlinger med enkeltstående arbejdsgivere som fx godsejere, men i årene 1931-1934 blev denne praksis ændret, godt hjulpet på vej af sukkerordningerne, således at De samvirkende Sukkerroedyrkerforeninger nu førte overenskomstforhandlingerne med Landarbejderforbundet,¹⁰⁰ hvorved arbejdsmarkedsstrukturen blev gjort mere ensartet og gennemsigtig.

Sukkerindustrien krævede massiv arbejdskraft. I 1930'erne blev sukkerroerne stadig læsset ved håndkraft. Her Maribo Sukkerfabriks flyderender. Foto: Museum Lolland-Falster.

Samarbejde med og påvirkning af sukkerfabrikkerne

De samvirkende Sukkerroedyrkerforeninger havde et stærkt og regelmæssigt samarbejde med De Danske Sukkerfabrikker i og med, at de to parter årligt førte topartsforhandlinger om betalingen på leveringen af sukkerroer. De to parter havde ført årlige forhandlinger siden 1902 – og havde derfor en lang historisk forhandlingstradition bag sig.

Kort fortalt viser kilderne, at De samvirkende danske Sukkerroedyrkerforeninger havde et minimalt samarbejde med *Sukkerfabriken Vestsjælland* og *Sukkerfabriken Nykøbing*. Dog kan det her nævnes, at de to sukkerfabrikker ligesom De Danske Sukkerfabrikker foretog en holdningsændring i perioden 1929-1931, fra først at frabede sig statslig indblanding i sukkerindustrien til i 1932 at gå med til en statsgaranteret sukkerordning. Umiddelbart må man regne med, at det var opinionens pres vedr. overordnede emner såsom sukkerlandbrugets økonomiske problemer, beskæftigelsesproblemer, valutahensynet og truslen om sukkerproduktionens ophør, der bevirkede holdningsændringen. Desuden var Sukkerfabriken Nykøbing andelsejet, og andelshaverne havde en dobbeltinteresse i en fortsat dansk sukkerproduktion med dermed tilhørende dansk producerede sukkerroer.

For Sukkerfabriken Vestsjælland var de økonomiske motiver tydelige. Forhandlingerne om de statslige sukkerordninger gav fabrikken håb om økonomisk overlevelse på trods af en dårlig økonomi. Fabrikken producerede hovedsageligt råsukker til eksport, da fabrikken var bygget uden egne raffineringer. Eksport af råsukker var dog ikke en lønnende virksomhed, hvilket betød, at den vestsjællandske fabrik måtte raffinere hos Københavns Sukkerraffinaderi til indenlandsk salg. Samtidig stod Vestsjælland for at importere ca. 45 % af alt landets udenlandske sukker, hvilket var nødvendigt for at udnytte fabrikkens fulde kapacitet. Dvs. at fabrikken i forhold til de øvrige fabrikker var mere import-eksport-orienteret. Fabrikkens forhåbninger til Sukkerordningen af 1932 handlede om, at ordningen kunne være med til at tiltrække flere dyrkere og samtidig rette op på fabrikkens økonomi, hvorfor fabrikken indvilligede i tilslutningen til ordningen. Ved 1932-lovens vedtagelse i marts var alle tekniske detaljer dog ikke færdigbehandlet, og ved udmøntningen af lovens endelige bestemmelser i maj-juni 1932 viste det sig, at ministeriet nedskar fabrikkens importkvote betydeligt. Importbetingelserne overraskede fabrikken og betød, at produktionen formindskedes med ydertigere tab til følge¹⁰¹, hvilket i sidste ende sammen med fabrikkens i forvejen dårlige økonomiske situation betød, at De Danske Sukkerfabrikker kunne overtage fabrikken i 1934.¹⁰²

De Danske Sukkerfabrikker

De samvirkende Sukkerroedyrkerforeninger søgte at overbevise De Danske Sukkerfabrikker om, at en statslig ordning ville være det bedste for sukkerindustrien. De Danske Sukkerfabrikker tog i 1929-1930 officielt afstand fra sukkerordningerne af liberale ideologiske årsager, da virksomheden var bekymret for en statsovertagelse af sukkerindustrien med Socialdemokratiet ved regeringsmagten. Samtidig gav De Danske Sukkerfabrikker udtryk for, at fabrikkerne ville kunne opretholde sukkerproduktionen på trods af lave priser på verdensmarkedet. De samvirkende danske Sukkerroedyrkerforeningers taktik i forhandlingerne med De Danske Sukkerfabrikker var at stå stejlt på et krav om højere priser for roerne i de årlige topartsforhandlinger og på den måde vise politikerne, at fabrikkerne var usamarbejdsvillige.

De Danske Sukkerfabrikker anerkendte i løbet af 1930-1932, at de økonomiske problemer på det internationale sukkermarked var kritiske, hvorfor fabrikkerne også blev mildere stemt over for politisk intervention. De økonomiske og produktionsmæssige fordele ved en statslig ordning var måske også reelt større for virksomheden i og med, at De Danske Sukkerfabrikker fik sikret en fast og regelmæssig årlig indtægt, samtidig med at virksomheden i forbindelse med 1932-ordningen

blev hovedproducent af dansk sukker. Endelig satte 1932-ordningen økonomiske tommelskrue på sukkerfabrikken i Vestsjælland, som igen gav De Danske Sukkerfabrikker mulighed for at opkøbe den vestsjællandske fabrik, hvormed De Danske Sukkerfabrikker vandt terræn og blev en endnu større aktør i den danske sukkerindustri. Efter vedtagelsen af 1932-ordningen stod De Danske Sukkerfabrikker dermed som hovedproducent af dansk sukker, hvilket blev cementeret ved selskabets overtagelse af Sukkerfabriken Vestsjælland i 1934. Denne sidste begivenhed var næppe uvæsentlig med hensyn til De Danske Sukkerfabrikkers accept af 1932-ordningen.

De vestsjællandske sukkerroedyrkerforeningers rolle

Til den privatejede sukkerfabrik i Vestsjælland dannedes i 1912 en tilhørende dyrkerforening, som forhandlede med fabrikken om betaling for roerne. Dyrkerforeningen hed Vestsjælland Roedyrkerforening, og var ikke en del af De samvirkende danske Sukkerdyrkerforeninger. Forholdet mellem fabrikken og dyrkerforeningen havde i 1912-1928 været noget turbulent karakteriseret af frafaldne dyrkere og diverse konflikter mellem fabrik og dyrkerforening hovedsageligt betinget af fabrikkens betaling til dyrkerne. Fabrikken tilbød i 1927-1928 og igen i 1928-1929 Vestsjællands Roedyrkerforening, at dyrkerne gradvist kunne overtage fabrikken på andelsbasis. Dette afslog dyrkerforeningen konsekvent. Tilbuddet ville ellers have givet dyrkerforeningen mulighed for selv at gøre noget for at forbedre betalingsforholdene. Foreningens afvisning kunne tyde på, at dyrkerne vel var vidende om, at virksomheden var urentabel. Forholdet blev gradvis skærpet i årene 1929-1930. I 1929 afviste dyrkerforeningen fabrikkens priser, og fabrikken anså det for umuligt at betale mere. Ca. 400 af foreningens 1200 medlemmer udmeldte sig, herunder fire bestyrelsesmedlemmer, fordi de var uenige i dyrkerforeningens politik over for fabrikken. Disse gik sammen og oprettede Dyrkerforeningen af 1930. Det var de større sukkerroedyrkere som godser og proprietærgårde, der udtrådte af foreningen, hvilket udtrykte en interessekonflikt både ideologisk, men også dyrkningsmæssigt mellem de større landbrugsejendomme og bøndergårdene.¹⁰³

Vestsjælland Roedyrkerforening var tilhænger af de to sukkerordninger, medens holdningen hos Dyrkerforeningen af 1930 var noget mere uvis. Ud fra et økonomisk synspunkt kunne det forventes, at de vestsjællandske dyrkerforeninger også ønskede statsregulering af sukkerproduktionen.

Af De samvirkende danske Sukkerroedyrkerforeningers protokoller ses, at Vestsjællands Roedyrkerforening støttede en henvendelse til venstregeringen i januar 1929 i ønsket om en højere indtægt ved sukkerroedyrkingen.¹⁰⁴ Igen i december 1929 støttede den vestsjællandske forening De samvirkende Sukkerroedyrkerforeninger i endnu en henvendelse til staten.¹⁰⁵ Vestsjællands Roedyrkerforening undskyldte sig dog overfor De samvirkende danske Sukkerroedyrkerforeninger, idet de i sidste ende måtte fravælge at deltage i henvendelsen, da de vestsjællandske kontraktforhold med fabrikken endnu var uafklarede for 1930.

1930-ordningen gav nye forhåbninger for begge parter om at nærme sig en betaling for roerne, som var på højde med den, som De Danske Sukkerfabrikker betalte deres dyrkere.¹⁰⁶ ”Fabrikken Vestsjælland havde altid givet mindre for Roerne end De danske Sukkerfabrikker; hvis den havde givet det samme, vilde Dyrkerne have været meget tilfredse.”¹⁰⁷ Dette år betalte fabrikken 1,76 kr. pr. hkg., hvilket var betydeligt mere end både De Danske Sukkerfabrikker (1,45 kr.) og Nykøbing (1,26 kr.)¹⁰⁸ betalte deres dyrkere. Betydeligt nok fik denne pris ikke dyrkerne til at strømme til fabrikken.

Vestsjællands Roedyrkerforening og Sukkerfabriken Vestsjælland viste dog forhandlingsevne og samhørighed, da de sammen i februar 1932 enedes om en henvendelse til Rigsdagens Sukkerudvalg med forhåbninger om øget tilgang af dyrkere ved en statslig sukkerordning.

Organisationens og fabrikkens samlede henvendelse viser en stærk interesse i økonomisk hjælp, især for at øge dyrkning til fabrikken og dermed øge betalingerne for roerne.¹⁰⁹

Der var på ingen måde et tæt forhold imellem De samvirkende danske Sukkerodyrkerforeninger og Vestsjællands Roedyrkerforening, hvilket blev tydeliggjort, da De samvirkende danske Sukkerodyrkerforeninger i januar 1932 genoptog forhandlingerne med handelsministeren. Her så det ud til, at De samvirkende danske Sukkerodyrkerforeninger af Hauge havde fået besked om at tie overfor Vestsjællands Roedyrkerforening. ”Olsen, Vintersborg: Vi maa ikke til Vestsjællands Repræsentanter sige noget om Forhandlingerne med Handelsministeren.”¹¹⁰

Vestsjællands Roedyrkerforening var samtidig usikker på lovens praktiske anvendelse, hvilket var vigtigt for at kunne indgå i overenskomstforhandlinger med fabrikken. Ved et bestyrelsesmøde den 8. marts blev det vedtaget, at formanden gårdejer Frederik Olsen skulle forhøre sig hos De samvirkende danske Sukkerodyrkerforeninger og evt. hos Hauge om lovens betingelser. Hverken dyrkerforening eller fabrikken fik klar besked om de konkrete betingelser som 1932-loven udstak, men alligevel accepterede Sukkerfabriken Vestsjælland og den vestsjællandske dyrkerforening at være medvirkende til loven. Denne accept viste sig at blive umiddelbart skæbnesvanger for virksomheden, men ikke for dyrkerne.

Karle fra gården Ernstminde, en gård på 60 tdr. land på Vestlolland, kører roeffald fra Vesterborg Saftstation hjem til gården i 1935. Foto: Privateje.

De politiske partiers holdninger til statsreguleringen af sukkeret

I forbindelse med sukkerordningerne gjorde det politiske system sig i hovedsagen praktiske politiske overvejelser. I overvejelserne lå først og fremmest hensynet til landets beskæftigelsessituation sammen med den ideologiske holdning, at Danmark som nation i hovedsagen burde være produktionsmæssigt selvforsynende. De politiske partier blev i løbet af 1929-1932 i store træk også enige om, at en fortsat dansk sukkerproduktion var med til at aflaste landets problematiske valutaforhold og dermed var med til at opbløde krisens virkninger på det danske samfund, hvor en sikring af alsidigheden i den danske landbrugsproduktion blev vægtet politisk højt. Således ønskede mange politikere at forhindre en nedgang i sukkerroedyrkingen for at aflaste den danske husdyr- og kornproduktion. Økonomisk blev det også fra regeringens side pointeret, at sukkerroedyrkernes krav ikke var urealistiske, og at der var tale om billige ordninger. Ved 1932-ordningen blev det også påpeget, at pengene i systemet blev omfordelt og ikke uddelt.

For Socialdemokratiet var hovedpunktet gennem sukkerordningen at sikre hjælp til de arbejdsløse men også gennem partitaktiske manøvrer at sikre De Konservatives støtte til anden lovgivning indenfor velfærdsområdet. Indførelse af sukkerordningen var mest et konservativt ønske, fordi partiet ønskede at sikre partiet politisk støtte fra det sukkerroedyrkende storlandbrug. I forbindelse med sukkerordningerne tog De Konservative som en del af oppositionen en aktiv rolle i udformningen af kriseordninger til landbruget.¹¹¹

De radikales overvejelser var af praktisk politisk karakter, men partiet var mere forbeholden. I Det Radikales modstræbende tilslutning fandtes motivet om, at et større samarbejde mellem partierne ville kunne løfte det danske samfund ud af krisen, men hensynet til regeringssamarbejdet vejede især også til.

Venstre og Retsforbundet afviste at støtte sukkerordningerne. For deres vedkommende var der hovedsageligt tale om en ideologisk afvisning, da de mente, at statsindflydelsen i samfundet ville blive for vidtgående. I 1932 fik de to partiers ændringsforslag ingen konkret politisk betydning, men begge forslag havde en symbolsk betydning i og med, at partierne udviste en vis samarbejdsvilje. Hvilket for Venstres vedkommende var vigtigt, fordi partiet var truet af De Konservatives manglende politiske støtte, L.S.' højtlydende røster, men også af partiets bagland, der udviste manglende opbakning til Venstres partilinje i Rigsdagen. I 1932 havde Venstre på Lolland-Falster krævet en sukkerordning, og truede samtidig med udmeldelse af partiet.¹¹² Under et internt gruppemøde i midten af februar 1932 diskuteredes regeringens forslag til en sukkerordning samt Venstres eget forslag til en sådan. Formanden Madsen-Mygdal udtalte sig om partiets eget forslag som slubemærkning på mødet: ”der er jo ikke tale om et Tilskud, men om hvorvidt man vil bevare sukkerroedyrkingen i Aar eller ikke. Et negativt Standpunkt vil næppe være politisk klogt.”¹¹³ Citatet fra 1932 viser at partiet er presset samt den Venstres samarbejdsvilje, men også ideologiske opblødningsfase, partiet var inde i.

Grunden til, at kriselovgivning på sukkerområdet var vigtigere i 1932 end i 1930 var, at krisen nu havde større gennemslagskraft på nationalt plan. Desuden kunne indførelse af Sukkerordningen i 1932 ses som en politisk anerkendelse af, at forholdene omkring den danske sukkerproduktion var blevet undervurderet tidligere. Endelig var Socialdemokratiet inde i en politisk overgangsperiode, hvor partiet omformede sig selv til at blive et folke- og regeringsparti, der ville bevise, at det kunne føre en fornuftig samfundspolitik.¹¹⁴ Selvom partiet i ministerprotokollerne understregede vigtigheden af at få gennemført hjælp til de arbejdsløse, kan sukkerordningen ses som et udtryk for politisk støtte til det hårdt kriseramte landbrug, men sukkerordningerne blev også et politisk middel til at spille Venstre og Konservative ud mod hinanden.

Tidligere erfaringer?

I forbindelse med indførelsen af sukkerordningerne findes umiddelbart ingen særlige overvejelser, der kan lede tilbage til statsadministrationens erfaringer fra verdenskrigen. Samtidig viser den politiske forskning omkring partiernes, og her særligt Socialdemokratiets holdning til kriselovgivningen, at der under 1930'ernes krise ikke fandtes overordnede planøkonomiske tanker i det danske Socialdemokrati.¹¹⁵ Sukkerroedyrkernes kilder viser, at det politiske arbejde vedr. sukkerordningerne nærmest har foregået fra år til år – i og med at Socialdemokratiet gentagne gange opfordrede dyrkerorganisationen til at komme igen næste år eller anbefalede at forsøge en erhvervspolitisk påvirkning i Rigsdagens øvrige partier.¹¹⁶

Det kan konkluderes, at alle partierne så vigtigheden af at gøre noget for den danske sukkerproduktion i 1932; dog med baggrund i forskellige politiske overvejelser. 1932-ordningen blev så succesfuld, at den sikrede fortsættelsen af den danske sukkerproduktion indtil 1972, hvor Danmark trådte ind i EF, hvorefter subsidierne til sukkerproduktionen fortsatte i et europæisk perspektiv.

Sammenfatning

De to sukkerordninger 1930 og 1932 er et udtryk for, hvordan en forholdsvis lille interesseorganisation, De samvirkende danske Sukkerroedyrkerforeninger sammen med regeringen og Det Konservative Folkeparti gik udenom partiet Venstre og landets to mest magtfulde korporative interesseorganisationer: Landbrugsraadet og Industrirådet. Men også statsadministrationen i form af Handelsministeriets Erhvervsudvalgs afvisende beretninger ses der gennem fingre med. På den måde blev der udformet en statslig reguleringsmekanisme til gavn for de danske sukkerroedyrkere, sukkerfabrikkerne, især De Danske Sukkerfabrikker, og arbejderne i sukkerproduktionens led.

Det kan påpeges, at selv om sukkerroedyrkernes organisation udførte et bevidst lobbyarbejde, skulle organisationen stadig hjælpes på vej af de politiske aktører, specielt af Hauge, Levinsen og Badse-Larsen, som adskillige gange opfordrede dyrkerne til at genoptage henvendelser både til Handelsministeriet, Folketingets Sukkerudvalg og Handelsministeriets Erhvervsudvalg.

Ligesom den øvrige forskning i 1930'ernes politik og statsintervention må artiklen her forholde sig til spørgsmålet om, hvorvidt tidligere administrative erfaringer fra tiden under Første Verdenskrig havde relevans for både sukkerroedyrkerne og politikerne samt embedsmændene i deres arbejde med at få indført en statsstøttet sukkerordning. Det havde været dyrkerorganisationens ønske, at staten skulle gribe ind i markedsbetingelserne allerede tidligt i 1929. Motivmæssigt findes der i kilderne ingen argumenter, der styrker forestillingen om, at sukkerroedyrkerne, fabrikkerne, politikere eller embedsmænd gjorde direkte brug af erfaringer med krigens reguleringsinstrumenter. At kæde indførelsen af sukkerordningerne direkte sammen med krigsreguleringen vil være gætværk. Dog passer dyrkernes henvendelse til Stauning-regeringen som fod i hose med partiets ideologiske ønske om en øget statslig indblanding i samfundet,¹¹⁷ samtidig med, at sukkerroedyrkerne måtte forventes at se tilbage på de regulerede forhold under krigen med længsel. Disse holdninger findes som sagt ikke formuleret i kilderne.

I en artikel om prisaftaleloven af 1931 påvises, at erhvervsorganisationerne og politikerne stod overfor hinanden i det erhvervspolitiske arbejde, hvor erhvervsorganisationerne så vidt muligt søgte at hindre politikernes udvidede lovarbejde indenfor erhvervenes arbejdsområder.¹¹⁸ I tilfældet med erhvervsorganisationen, De samvirkende danske Sukkerroedyrkerforeninger var det snarere omvendt, idet det var sukkerroedyrkernes erhvervsorganisation, der i videst muligt omfang søgte at påvirke politikerne til statsintervention.

Situationen var nok også speciel, fordi organisationen var en forholdsvis lille organisation, som på den måde var mindre fremtrædende i det erhvervspolitiske arbejde end de øvrige større landbrugsorganisationer. Desuden gik dyrkerne til regeringen allerede inden børskrakket i 1929, og langt inden verdenskrisen for alvor ramte Danmark. Andre organisationer som Industrirådet og Landbrugsraadet tog først i 1932 under indtryk af verdenskrisen fat på et samarbejde med Stauning-regeringen for at sikre statslig støtte til både industrien og landbruget som helhed. Sukkerroedyrkerne havde altså langt tidligere gjort deres stilling op i spørgsmålet om statens mere aktive rolle i samfundet. At sukkerdyrkerne var tidligt på færde skyldes det forhold, at sukkerroedyrkerne længe før verdenskrisen var økonomisk presset, og som sådan var ordningen af 1930 og 1932 et produkt af krisen i 1929, men også af en lang og dybere krise, der havde præget branchen i hen ved et årti. At verdenskrisen ramte Danmark var samtidig medvirkende til, at det lykkedes dyrkerne at få gennemført deres krav.

For at svare på, hvorfor de to sukkerordninger blev indført, må der først og fremmest ses på de politiske motiver. Sukkerordningerne stemte godt overens med regeringens og Socialdemokratiets overordnede landbrugs- og erhvervspolitiske målsætninger om større hjemlig produktion og større industrialisering for at sikre danske arbejdspladser samtidig med, at staten fik tildelt en større og mere aktiv rolle i samfundet. Socialdemokratiet var i disse år pragmatiske i deres politiske optræden netop for at vise partiets regeringsdygtighed, og sukkerordningerne var samtidig et udmærket politisk middel til at få gennemført andre politiske forlig specielt med Det Konservative Folkeparti, som havde travlt med at frigøre sig fra det liberale Venstre. De Konservative støttede igennem hele perioden sukkerroedyrkerne i deres krav formodentlig også for at sikre sig konservative stemmer. At Stauning og Hauge fra begyndelsen havde været positive overfor dyrkernes henvendelser, havde blot hjulpet sukkerroedyrkerne.

Et hovedpunkt for Socialdemokratiet (og Landarbejderforbundet) var også at sikre hjælp til de arbejdsløse, både gennem sukkerordningen og gennem partitaktiske overvejelser om at sikre De Konservatives støtte til lovgivning på arbejdsløshedsområdet, ved til gengæld at gennemføre sukkerordningen. Et andet politisk aspekt var beskæftigelsessituationen, hvor et Socialdemokratisk mål om at stoppe brugen af polsk og østeuropæisk arbejdskraft i dansk landbrug var højaktuelt, da der ved et stop for indførsel af udenlandsk arbejdskraft kunne skabes rum for, at disse arbejdspladser i stedet gik til danske landarbejdere.

Af økonomiske overvejelser vægtede partierne endvidere landets vanskelige valutaforhold specielt i 1932, hvor Danmark i lighed med England måtte forlade guldfoden. Valutabeholdningen ville ved evt. stop for dansk sukkerproduktion blive yderligere belastet, hvis der uden en sådan skulle importeres udenlandsk sukker, hvorfor selvforsyning af sukker blev vægtet højt politisk set. Desuden var et centralt økonomisk argument, at et evt. stop for eller nedgang i dansk sukkerproduktion ville betyde, at roedyrkerne blev tvunget til at omlægge avlen, hvilket igen ville betyde en merproduktion af de traditionelle landbrugsprodukter. En merproduktion ville skabe et øget prisfald på de traditionelle landbrugsprodukter yderligere specielt i eksportsammenhænge.

Med Loven om den midlertidige Sukkerordning af 1932 blev sukkerindustrien statskontrolleret, men den blev ikke overtaget af staten, hvilket var Socialdemokratiets mål i 1911-1912. Nu fik staten i stedet kontrol med produktionen, ind- og udførsel, og ikke mindst priserne for såvel dyrkere, fabrikkere og forbrugere. Dyrkerforeningen fik på sin side en økonomisk attraktiv ordning, men måtte som forhandlingspartner også være ansvarsbærende og forsvare ordningens udformning overfor såvel de enkelte landmænd som forbrugerne. Landarbejderforbundet fik mere ordnede forhold for deres medlemmer og endelig blev fabrikkerne sikret en stabil produktion uden egentlig at stå til ansvar for ordningen, og særligt må De Danske Sukkerfabrikker siges at stå som den store vinder efter ordningens vedtagelse.

Utrykte kilder

Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv (ABA)
Socialdemokratiets Arkiv 1873-1999 (arkivnr. 500)
Forhandlingsprotokoller 1918-1938 (A.II.7)

Landarbejderforbundet i Danmarks Arkiv
Protokol for Vestlollands Kredsorganisation 1918-1934 (707).

Danske Sukkerroedyrkere, Axelborg (DS)
De Samvirkende Danske Sukkerroedyrkerforeninger
Overbestyrelsens møde- og forhandlingsprotokoller 1902-1933

Erhvervsarkivet (EA)
Industrirådets arkiv (arkivnr. 6308)
Sukkerroer 1929-31
Sukkerordningen 1933-38

De Danske Sukkerfabrikkers/Daniscos arkiv (arkivnr. 1449)
Bestyrelsessager 1872-1949
Årsregnskabet og beretninger 1874-1969
Dagbøger-journaler 1897-1959
Kampagneberetninger 1928-1954
Historisk materiale vedr. DDS 1872-1946
Koncessioner og kalkulationer 1932-1949

Folketingets Bibliotek og Arkiv (FBA)
Næringsvæsen (nr. 44, bilag 1, bind 1, 1918-1956)
1931-32 (sagnr. 20-28).
1932-33 (sagnr. 30).
Forhandlingsprotokol for Finansudvalgt 1929-30, s. 81, 87.
Forhandlingsprotokol for Finansudvalget 1930-31, s. 43, 77, 94.

Museum Lolland-Falster (MLF)
Nykøbing Sukkerfabrik (MLF01451A0000001)
Beretninger fra generalforsamling 1918-1934
Protokoller fra Sukkerfabriken Nykøbing Limiteret- Repræsentantskabet 1914-1947

Rigsarkivet (RA)
Handelsministeriets Ujournaliserede Arkiv 1908-1977
Sukkerordning 1933-39 (nr. 43).
Forarbejder til sukkerordningen 1921-32 (nr. 134).
Sukkerordningen 1932-56 (nr. 134a)
De danske Sukkerfabrikker, 1932-33 (nr. 134e)
Nykøbing Limiteret, 1932-33 (nr. 134f)

Det Radikale Venstres Arkiv (arkivnr. 11.003)
Landstingsgruppen 1903-1959 (I1)
Folketingsgruppen 1903-1959 (I2)
Landsmøder 1903-1959 (C)

Det Konservative Folkepartis Arkiv (arkivnr. 11.002)
Forretningsudvalg og hovedbestyrelse 1885-1941 (pakkenr. AI)
Repræsentantskab og landsråd 1885-1938 (pakkenr. AII)
Folketingsgruppen 1916-1933 (pakkenr. AIII)
Fællesgruppen 1916-1938 (pakkenr. AV)

Danmarks Liberale Parti Venstres Arkiv (arkivnr. 11.005)
Venstres Landsorganisation 1919-1956 (II)
Venstre på Rigsdagen 1910-1954 (IV)
Fællesbestyrelsen 1929-1955
Landstingets Venstre – forhandlingsprotokoller 1913-1937

Danmarks Retsforbund (arkivnr. 11.001)
Sager vedr. styremøder 1930-1963 (1112)
Landsmøder (115)
Oversigter over Rigsdagsarbejdet (112)

Sorøgnens Landboforening – Lokalhistorisk Arkiv Stenlille
Vestsjællands Roedyrkerforening
Vestsjællands Roedyrkerforenings protokoller 1912-1998

Roedyrkerforening af 1930
Protokol for Roedyrkerforeningen af 1930 1930-1934

Litteratur

Andersen, Steen og Kurt Jacobsen: ”Fra åben til reguleret økonomi – Foss, Rode og Den overordentlige Kommission”, *Økonomi og Politik*, (82:3), 2009, s.15-28.

Andersen, Peter Ramskov: *Vildskab over landet. Landbrugernes Sammenslutning. En protestbevægelse i landbruget 1930-45*. Ph.d.-afhandling, Odense, 1996.

Aagaard, Frode: *Venstres historie*. Liberalt Oplysningsforbund, 1949.

Beretning afgivet at Landbokommissionen at 1931. 1. Bd., København, 1934.

Beretning om De Samvirkende danske Husmandsforeningers virksomhed 1930-1932. Slagelse 1932.

Bertolt Oluf m.fl.: *En bygning vi rejser*. 1-3. 1954-55.

Bjerke, Kjeld m.fl.: *Dansk Landbrug fra 1880-1938*. 1939.

Bjørn, Claus: *Danske Sukkerroedyrkere i 100 år - 1902-2002*. 2002.

Boje, Per: *Dansk industri efter 1870. 5: Ledere, ledelse og organisation*. Odense, 1997.

Bonow, Mauritz: *Staten och Jordbrukskrisen*. Stockholm, 1935.

Boyhus, Else-Marie (red.): *Sukkerfabriken Nykøbing 1884-1984*. Nykøbing, 1984.

Bramsnæs, C.V.: *Erindringer*. 1965.

Brogaard, Per: *Landbrugernes Sammenslutning*. Aarhus, 1965.

Buur, Lene Tønder: *Sukkerordningerne 1930 og 1932 - En analyse af en politisk beslutningsproces i samspil med erhvervsorganisatoriske kræfter*. Kandidatspeciale ved Syddansk Universitet, 2003.

Christiansen, Hans, C.: *Dansk Importhandel og Indførelsesrestriktionerne, Skrifter fra institutter og studiekredse*. København, 1938.

Christiansen, Rud.: *Krisetidens ordninger*. 1939.

Christmas-Møller, Wilhelm: *Christmas - 1920-36 I*. 1993.

Det Landøkonomiske Driftsbureau: *25 Aars Undersøgelser over Landbrugets Driftsforhold - 1918-1943*. 1943.

Drachmann, Povl og Estrup, L.: *Aktieselskabet De danske Sukkerfabrikker 1872-1922*. København, 1922.

Dybdal, Vagn m.fl.: *Krise i Danmark. Strukturændringer og krisepolitik i 1930'erne*. 1975.

Elmquist Jørgensen, Kasper: *Studier i samspillet mellem stat og erhvervsliv i Danmark under 1. verdenskrig*. CBS/Handelshøjskolen i København, Ph.d.-serie 35. 2005.

Fink, Jørgen: "Industrirådet", *Erhvervshistorisk Årbog 1992*, Meddelelser fra Erhvervsarkivet 42, s. 183-208.

Forslag til Ophjælpningen af Landbrugets Rentabilitet. Landbrugernes Sammenslutning, 1933.

Grelle, Henning: *Tag Parti - Landarbejderforbundet og arbejderbevægelsen 1906-1917, Arbejderbevægelsens Historie*, 1982.

Grelle, Henning: *Arbejdsmandens historie i 100 år. 4: Gårdmand, land- og skovbrug*. 1986.

Grelle, Henning: *Thorvald Stauning – demokrati eller kaos*. 2008.

Halland, Villiam: *Statsmonopolisering af sukkerfabrikation, Komitéen til belysning af statsmonopoler*. Serie A, Nr. 4, København, 1923.

Hansen, Ad.: *De Danske Sukkerfabrikkers historie 1872-1946*. Særudgivelse, 1946.

Hansen, Johannes: *Hovedtræk af Industriraadets historie 1910-1935*, Industrirådet, 1935.

Hansen, Karin og Lars Thorpe: *Socialdemokratiet og krisen i 30'erne*. Århus, 1977.

Hansen, K. (red.): *Det danske Landbrugs Historie. 1-2 og 5*. 1925-1945.

Hansen, Svend Aage: *Økonomisk vækst i Danmark. 2*. København, 1974.

Hassing-Jørgensen, J.: *Om banker og revision. J. Hassing-Jørgensens erindringer*. Erhvervshistorisk årbog 1981, Meddelelser fra Erhvervsarkivet 31, Århus, 1982.

Helby, Peter: *Erhvervsorganisationerne i 30'ernes udenrigsøkonomiske regulering*. Roskilde, 1981.

Helmer Pedersen, Erik: *Landbrugsraadet som erhvervspolitisk toporgan 1919-33*. Landbohistoriske Skrifter, København, 1979.

Helmer Pedersen, Erik: "Sukkerroer og egnspolitik." I Feldbæk, Ole (red.) og Erik Lund, *Presse og historie - Festskrift til Niels Thomsen*, Odense, 1990, s. 147-61.

Helmer Pedersen, Erik (red.): *Landbosamfundet og Danmarkshistorien - Landboforeninger i 200 år*. De danske Landboforeninger, 1993.

Helmer Pedersen, Erik, "Landbrugskrisen, L.S. og Christiansborgpolitikken 1930-33." *Bol og By* (1994:2), København, s. 845.

Henriksen, Bo B.: *Industrien og staten under importreguleringen – En undersøgelse af Industrirådets holdning til staten og importreguleringen 1932-1937*. Kandidatspeciale ved Det humanistiske fakultet, Københavns Universitet, 2009.

Hertel, A.: *L.S.*. 1934.

Hummel-Gumælius, Torsten: *Ett sött sekel - Betodlarna 1907-2007*. Betodlarna, 2007.

Industriberetningen 1928-1933. 1928-1933.

Jensen, H., E. Rasmussen og F.W. Wendt: *Den danske Rigsdag 1849-1949 2*. 1951.

Johansen, H.C.: *Dansk industri efter 1870. 1: Industriens vækst og vilkår 1870-1973*. Odense, 1988.

Hyldtoft, Ole: "Industrien og staten i 1930erne. Industrirådets ændrede rolle og politik under 30ernes krise." *Økonomi og Politik*, 1980 (54:2).

Ibsen, Flemming og Henning Jørgensen: *Fagbevægelse og stat. 2*. Ålborg, 1978.

Johansen, H.C. og Søren Mørch (red.): *Danmarks historie. 9: Dansk økonomisk statistik 1814-1980*, 1985.

Just, Flemming m.fl.: *Samspelet mellem staten, landbrugsorganisationerne og landbrugskooperationen*. 1984.

Just, Flemming: *Landbruget, staten og eksporten 1930-1950*. 1992.

Just, Flemming og Carsten Daubjerg: "Internationaliseringen af landbrugsforvaltningen." I Marcus, Martin (red.) og Karsten Ronit: *Internationalisering af den offentlige forvaltning i Danmark. Forandring og kontinuitet*, Århus, 2003, s. 128-158.

Kaarsted, Tage: *De danske ministerier 1929-1953*. København, 1977.

Kaarsted, Tage: *Landbrugsminister Henrik Hauch – Erindringer*. Jysk Selskab for Historie, 1978.

Kaarsted, Tage: *Ministtermødeprotokol 1929-33*, Aarhus 1981.

Kaarsted, Tage: "Handelsminister C.N. Hauges optegnelser", *Historie. Jyske Samlinger*, Ny række XVI, 1985-87, s. 357-406.

Kaarsted, Tage (red. Olaf Olsen): *Politikkens og Gyldendals Danmarkshistorie. 13*. 1991.

Kaufeldt, Carl: *Sukkerfabriken Nykøbing 1884-1959*. Nykøbing Falster, 1959.

- Knudsen, Tim (red.): *Dansk Forvaltningshistorie. 2: Folkestyrets Forvaltning fra 1901-1953*. 2000.
- Kolding, Kristian: *Danmarks Retsforbund*. Aabenraa, 1958.
- Kolding, Kristian: *Jorden og Folket*. 1948.
- Kraft, Ole Bjørn: *En konservativ politikers erindringer 1926-1945*. 1971.
- Landbrugsstatistik 1900-1965 1. Statistiske Undersøgelser, nr. 22, Danmarks Statistik, København, 1968.
- Laursen, Johs.: "Landbrugsordninger i Sverige og Norge", *Tidsskrift for landøkonomi*, 1940, s. 336-357, 405-416.
- Lidegaard, Bo: *Kampen om Danmark 1933-1945*, København, 2005.
- Læs og døm - Oplysninger om Grænsetvisten mellem Dansk Arbejdsmands Forbund og Landarbejderforbundet*. Dansk Arbejdsmandsforbund, 1933.
- Monrad, J. H.: *Et land bygges op*. 1970.
- Morell, Mats: *Det svenska jordbrukets historia. 2: Jordbruket i industrisamhället 1870-1945*. 2001.
- Myrdal, Janken og Mats Morell (red.): *The agrarian history of Sweden 4000 BC to AD 2000*. Lund, 2011.
- Mørch, Søren (red.): *Danmarks historie 1914-45. 7*. Ved A.E. Christensen, 1988.
- Mølgaard, Aage: *Sukkerroer i Vestsjælland*. 1998.
- Nellemann, George: *Polske landarbejdere i Danmark og deres efterkommere - et studie af landarbejderindvandringen 1893-1929 og indvandrernes integration i det danske samfund i to generationer*. Nationalmuseet, 1981.
- Nissen, Mogens Rostgaard: "Det nationale kompromis - Kanslergadeforliget i 1933." *Landbohistorisk Tidsskrift*, 2010;1, s. 50-77.
- Nordisk Historikermøde 1974: *Kriser och krispolitik i Norden under mellemkrigstiden*. 1974.
- Normann, Henning: *Landbrugets priser 1900-1957*. Det statistiske departement, København, 1958.
- Olsen, Erling: *Danmarks økonomiske historie siden 1750. 1*. København, 1961.
- Olsen, Erling og Erik Hoffmeyer: *Dansk pengehistorie 1914-1960. 2*. Danmarks Nationalbank, 1968.
- Organisationsforholdene paa Landet - Fortrolige Oplysninger til Landarbejderforbundets Medlemmer*. Landarbejderforbundet, 1933.
- Pedersen, Jan: *Danmarks økonomiske Historie 1910-1960*, 2010.
- Pedersen, Jørgen: *Economic conditions in Denmark after 1922*. Institute of economics and history, Copenhagen, 1931.

Pedersen, Jørgen: *En undersøgelse af indtægtssvingningerne i landbruget i perioden 1922-36 og dens indflydelse på andre erhverv*. Studier fra Aarhus Universitets Økonomiske institut, Nr. 2, 1938.

Petersen, Jørn Henrik, Klaus Petersen, Niels Finn Christiansen (red.): *Dansk Velfærdshistorie. 2: Mellem skøn og ret 1898-1933*. Syddansk Universitetsforlag, 2011.

Petersen, Jørn Henrik, Klaus Petersen, Niels Finn Christiansen (red.): *Dansk Velfærdshistorie. 3: Velfærdsstaten i støbeskeen 1933-1956*. Syddansk Universitetsforlag, 2012.

Philip, Kjeld: *Den danske Kriselovgivning*. Studier fra Aarhus Universitets Økonomiske Institut, Nr. 3, 1939.

Protokol for Landarbejderforbundet i Danmark - kongres 1929, Kbh., 1929.

Protokol for Landarbejderforbundet i Danmark - kongres 1931, Kbh., 1931.

Protokol for Landarbejderforbundet i Danmark - kongres 1934, Kbh., 1934.

Rasmussen, Erik og Roar Skovmand. *Det radikale Venstre 1905-55*. 1955.

Rasmussen, Erik: *Politikens Danmarkshistorie. 13: Velfærdsstaten på vej 1913-39*. 1965.

Rigsdagstidende (RT) 82. ord. saml. 1929-30: *Forhandlinger i Folketinget II. 1929-1930*.

Rigsdagstidende (RT) 82. ord. saml. 1929-30: *Forhandlinger i Landstinget. 1929-1930*.

Rigsdagstidende (RT) 82. ord. saml. 1929-30: *Tillæg B. 1929-1930*.

Rigsdagstidende (RT) 83. ord. saml. 1930-31: *Forhandlinger i Folketinget III. 1930-31*.

Rigsdagstidende (RT) 83. ord. saml. 1930-31: *Forhandlinger i Landstinget. 1930-31*.

Rigsdagstidende (RT) 83. ord. saml. 1930-31: *Tillæg A, 1. 1930-31*.

Rigsdagstidende (RT) 84. ord. saml. 1931-32: *Forhandlinger i Folketinget II. 1931-32*.

Rigsdagstidende (RT) 84. ord. saml. 1931-32: *Forhandlinger i Landstinget. 1931-32*.

Rigsdagstidende (RT) 84. ord. saml. 1931-32: *Tillæg A, 2. 1931-32*.

Rigsdagstidende (RT) 84. ord. saml. 1931-32: *Tillæg B. 1931-32*.

Rigsdagens Aarbog 1929-1933. 1929-1933.

Skrubbeltrang, Fridlev: *Den danske Husmandsbevægelse*. 1943.

Socialdemokratiets Haandbog. Rigsdagssamlingen 1929-30, 1930-31, 1931-32, 1932-33, 1929-1933.

Sveistrup & Willerslev: *Den danske Sukkerhandels og Sukkerproduktions Historie*. Institut for Historie og samfundsøkonomi, 1945.

Thomsen, Birgit Nüchel: "Erhvervene og prisaftaleloven af 1931." *Festskrift til Vagn Dybdahl, Erhvervshistorisk Årbog 36*, 1986, s. 393-411.

Thomsen, Birgit Nüchel (red.): *Samspelet mellem organisationer og stat*. Administrationshistoriske Studier nr. 13, Rigsarkivet, 1987.

Thomsen, Niels. *Dansk industri efter 1870. 3: Industri, Stat og Samfund 1870-1939*. Odense, 1991.

Topp, Niels Henrik: *De finanspolitiske ideer i Danmark 1930-45*. Københavns Universitets økonomiske studier, Studier nr. 30, Jurist- og Økonomiforbundets Forlag, 1986.

Topp, Niels Henrik: *Unemployment and Demand Management in Denmark in the 1930s*. Institut for Statskundskab, Arbejdsrapport, 1994/10.

Vigen, Anders: "Rigsdagen og erhvervsorganisationerne", i *Den danske Rigsdag III*, s.389-526, 1950.

Warning, Jens: *Industri eller Landbrug*. København, 1935.

Winding, Kjeld. *Konservatismen i Danmark*. 1946.

Winther, Jens. *Fra krise til krig*. 1966.

Noter

¹ For en grundigere undersøgelse af øvrige aktørers rolle i samtiden se Buur: *Sukkerordningerne 1930 og 1932*.

² Bl.a. Kjeld Philip, Jørgen Pedersen, Erling Olsen, Vagn Dybdal m.fl., Erik Helmer Pedersen, Tage Kaarsted, Birgit N. Thomsen, Niels Thomsen, Flemming Just og Henning Grelle. Se litteraturfortegnelsen.

³ Se fx Kaarsted (red. O. Olsen): *Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie, 13: Krise og krig 1925-1950*, s.81, Petersen m.fl.: *Dansk Velfærdshistorie, 3: Velfærdsstaten i støbeskeen 1933-1956*, s. 38.

⁴ Foreningens årsberetning foreligger desværre ikke for alle år. Før 1934, men også i adskillige af de følgende år, aflægger formanden beretning uden skriftligt referat. Derfor mangler informationer om kerneområder, fx vedr. indførelsen af sukkerordningerne.

⁵ I Socialdemokratiets forhandlingsprotokoller er der "huller" i referaterne fx mellem d. 12. december 1929 til d. 15. april 1930 og mellem d. 8. december 1931 til d. 10. marts 1932, datoer der ligger uden for de to sukkerordningers vedtagelse. For Det radikale Venstre er der også i folketingsgruppens protokol et "hul" i referaterne, fra den d. 17. oktober 1928 til den d. 22. marts 1932, hvorfor sukkerordningerne ikke nævnes.

⁶ Dog giver også Socialdemokratiets Haandbog et solidt overblik over partiets politik indenfor udvalgte emner. Indholdsværdien omkring sukkerordningerne er god, der er gode beskrivelser af partiets politiske ståsted i forhold til ordningerne, som dog i høj grad er præget af agitatoriske vendinger. Håndbogen kan dermed bruges til at vise Socialdemokratiets officielle motiver til at indføre sukkerordningerne.

⁷ Af andre politiske kilder er der benyttet politiske erindringer, først og fremmest Bramsnæs', Hauchs, og Ole Bjørn Krafts. Disse behandler som sådan ikke sukkerordningerne, men kan bruges som en indføring til den overordnede politiske situation.

⁸ Størstedelen af kilderne består af Handelsministeriets tilsyn med 1932-ordningen hos fabrikkerne, detailhandlen m.m.. For 1931 foreligger der en rapport, der vægter meningene for og imod indførelse af en sukkerordning uden for finansloven. Denne rapport stammer fra Handelsministeriets Erhvervsudvalg og belyser statsadministrationens syn på krisehjælp til sukkerroedyrkerne. Desuden findes i arkivet *Beretning afgivet af Landbokommissionen af 1931*. I dec. 1931 nedsættes et udvalg, hvis opgave var at finde nye veje til at afhjælpe landbrugets kritesituation. Forholdene for sukkerindustrien undersøges i januar 1932 på baggrund af, at Handelsministeriet havde henvendt sig til kommissionen. Både Handelsministeriets henvendelse og kommissionens udtalelse er refereret, og således også flertallets anbefaling af en støtte til sukkerroedyrkerne og mindretallets afvisning. Se: *Beretning afgivet af Landbokommissionen af 1931*, 1931-1932, s. 2-14 og s. 19ff.

⁹ Nogle arkiver ligger stadig på fabrikkerne (fx det nuværende Nordic Sugar, Nykøbing F.), mens andre, fx resterne af Maribo sukkerfabriks arkiv, er indleveret til Danmarks Sukkermuseum i Nakskov. De Danske Sukkerfabrikkers centrale arkiv befinder sig dog på Erhvervsarkivet i Aarhus.

¹⁰ Dansk Industrieretning består af årlige beretninger fra forskellige industrigrene som er medlem af industriforeningen i København. Afsnittet omhandlende sukkerindustrien består først af en generel beskrivelse af forholdene på sukkermarkedet og dernæst gengivelser af årsberetninger fra De Danske Sukkerfabrikker, *Sukkerfabriken Vestsjælland*, og efter 1930 findes også *Sukkerfabriken Nykøbings* årsberetninger. De økonomiske og politiske forhold ved sukkerproduktionen beskrives således fra fabrikernes vinkel.

¹¹ I Industrirådets arkiv befinder der sig to pakker om sukkerroer 1927-32 og sukkeranordningen 1933-38. Den første arkivpakke er den mest interessante da den omhandler optakten til de to sukkerordninger, samtidig med at pakken indeholder indberetninger vedr. andre europæiske landes statsstøtteordninger inden for sukkerproduktionen. I denne pakke ligger kopier af mødereferater, der er noteret ”udvalgsmøde” uden videre angivelse. Efter nærmere undersøgelse viser det sig dog, at der er tale om referater fra Handelsministeriets Erhvervsudvalg, og deres holdninger og beretninger vedr. spørgsmålet om statslig støtte til sukkerroedyrkingen, hvilket viser at Industrirådets holdning til sukkerordningerne er vanskeligere at afdække med dette kildemateriale.

¹² For yderligere analyse af disse se Buur: *Sukkerordningerne 1930 og 1932*.

¹³ I Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv findes kilder fra en håndfuld kredsorganisationer, deriblandt Vestlollandskredsen, roearbejderne nævnes adskillige gange, men omtale af forhandlinger med dyrkerforeningen og fabrikkerne nævnes ikke. Desuden findes Landarbejderbladet for Sjælland, Fyn og Jylland, informationer om forbundets holdning til sukkerordningerne findes her kun i mindre omfang.

¹⁴ Halland: *Statsmonopolisering af sukkerfabrikation*, s. 64f og H.C. Johansen; *Dansk industri efter 1870: 1: Industriens vækst og vilkår 1870-1973*, s. 98f.

¹⁵ Sveistrup & Willerslev: *Den danske Sukkerhandels og Sukkerproduktions Historie*, s. 294.

¹⁶ Mølgaard: *Sukkerroer i Vestsjælland*, s. 118ff.

¹⁷ Et andet moment var, at især rørsukkerproducenterne i ly af Europas krig kunne modernisere og udvide sukkerproduktionen. Men også De Danske Sukkerfabrikker moderniserede deres anlæg.

¹⁸ Helmer Pedersen: *Sukkerroer og egnspolitik*, 1990, s. 148.

¹⁹ Sveistrup & Willerslev: *Den danske Sukkerhandels og Sukkerproduktions Historie*, tabel 185, s. 328 og tabel 186, s. 330.

²⁰ Dansk Biografisk Leksikon. Hauge var dog ikke medvirkende til lovforslaget 1911-1912, da han i disse år ikke var repræsenteret i folketinget.

²¹ RT, Betænkning til finansloven 05.03.1930, Tillæg B, sp. 871 og Sveistrup & Willerslev: *Den danske Sukkerhandels og Sukkerproduktions Historie*, s. 324

²² For lovens præcise ordlyd se RT, 1931-32, Tillæg A, 2, sp. 58310.

²³ Ved salg til denne pris tildeles overskuddet til først fabrikkerne til et beløb svarende til 5 % af aktiekapitalen, hvorefter dyrkerne blev tildelt 55 %, fabrikkerne dernæst 1 % af aktiekapitalen og evt. overskud herefter tilfaldt dyrkerne.

²⁴ RT, 1931-32, Tillæg A, 2, sp. 5831ff.

²⁵ I 1933 hævdes afgiften, hvorved statens indtægter på sukkerordningerne blev forøget. Christiansen: *Krisetidens ordninger*, s. 28

²⁶ S.A. Hansen: *Økonomisk vækst i Danmark*, 2, E. Olsen: *Danmarks økonomiske historie siden 1750, 1*, og Dybdal m.fl.: *Krise i Danmark*.

²⁷ Se herom Kaarsted: *Politikkens og Gyldendals Danmarkshistorie*, 13, s.81. Her ses meget positivt på forliget, hvor f.eks. E. Rasmussen: *Politikkens Danmarks Historie*, 13, s. 409f fremhæver Christmas-Møllers taktiske manøvrer, der befæster hans førerposition i Det Konservative Folkeparti.

²⁸ Dybdal m.fl.: *Krise i Danmark*, s. 126ff.

²⁹ Pedersen, *Danmarks økonomiske historie 1910-1960*, s. 134.

³⁰ Se fx Andersen: *Vildskab over landet. Landbrugernes Sammenslutning. En protestbevægelse i landbruget 1930-1945* og Brogaard: *Landbrugernes Sammenslutning*.

³¹ *Landbohistorisk Tidsskrift*, 2010: 1. Nissen: Det nationale kompromis – Kanslergadeforliget i 1933, s. 70-71.

³² Bertolt: *En bygning vi rejser*, 2, s. 181.

³³ Petersen m.fl.: *Dansk Velfærdshistorie*, 2: *Mellem skøn og ret 1898-1933*, s. 70-71.

³⁴ Winther: *Fra krise til krig*, s. 20, Wendt m.fl.: *Den danske Rigsdag 1849-1949*, 2, s. 509 og *Gyldendals Danmarks historie*, 7, s.259.

³⁵ Just: *Landbruget, staten og eksporten*, s. 45ff og s. 79f.

³⁶ Dybdal, m.fl.: *Krise i Danmark*, s. 201.

³⁷ Kaarsted: *De danske ministerier 1929-1953*, s. 28f, N. Thomsen, *Dansk industri efter 1870. 3: Industri, Stat og Samfund 1870-1939*. s. 319f, *Landbohistorisk Tidsskrift*, 2010: 1. Nissen: Det nationale kompromis – Kanslergadeforliget i 1933, s. 52ff samt Pedersen: *Danmarks økonomiske historie 1910-1960*, s. 135 og 400-401.

³⁸ Petersen m.fl.: *Dansk Velfærdshistorie, 2: Mellem skøn og ret 1898-1933*, s. 80-81.

³⁹ Bjørn: *Danske Sukkerroedyrkere i 100 år*. Bjørn beskriver ikke foreningens organisationsforhold, pga. at organisationsforholdene er svært bestemmelige. Ovenstående er udledt af overbestyrelsens forhandlingsprotokoller.

⁴⁰ Fra 1927-1938 medvirkede en repræsentant for de jyske dyrkere i Kolding i samvirksomhedens møder - dog uden stemmeret, da denne lokalforening ikke betalte kontingent til samvirksomheden.

⁴¹ I 1933 var det landbrug på mere end 120 ha., der havde den største roeproduktion set i forhold til det samlede landbrugsareal. Se *Landbrugsstatistik 1900-1965*, tabel 100, s. 170.

⁴² RT, 1931-32, Tillæg A,2, sp. 5837f: Bilag I til 1932-ordningen.

⁴³ Helmer Pedersen: *Landbrugsraadet som erhvervspolitisk toporgan 1919-33*, s. 70.

⁴⁴ Først fra gården Mariendal i Skamby og senere fra gården Vigelsøgård i Otterup på Fyn, Bjørn: *Danske Sukkerroedyrkere i 100 år*, s. 149.

⁴⁵ Fx Landstingsmedlem Christian Sonne (kons.), formand fra 1916-19, folketingsmedlem F. W. Larsen-Badse (kons.), formand i 1921-1922.

⁴⁶ M.h.t. forhandlingerne med De Danske Sukkerfabrikker, var kontraktforholdene endnu ikke i disse år bundet således, at en dyrker var tvunget til at have medlemskab hos en dyrkerforening for at levere sukkerroer til fabrikkerne. Det betød at under de såkaldte overenskomstforhandlinger mellem De Danske Sukkerfabrikker og De samv. Sukkerroedyrkerforeninger, kunne De Danske Sukkerfabrikker true med at give dyrkningen fri, medens dyrkerne på den anden side kunne true med at stoppe for dyrkning.

⁴⁷ *Dansk Biografisk Leksikon*: Som medlem af landbokommissionen af 1931 mente J. Kyed at enkelte landbrugsordninger som sukker- og kartoffelmelsordningerne ikke kunne stå alene, men at man politisk også måtte gennemføre reguleringer til gavn for landmænd landet over uanset deres produktion. En holdning som stod i kontrast til Venstres officielle ultraliberale ideologi.

⁴⁸ DS, De samv. danske Sukkerroedyrkerforeninger: Protokoller 06.12.1929. På Møns Lokalhistoriske Arkiv mangler lokalforeningens protokol for årene 1922-1937 desværre.

⁴⁹ Sveistrup & Willerslev: *Den danske Sukkerhandels og Sukkerproduktions Historie*, s. 299 om den svenske reguleringspolitik se også Bonow: *Staten och Jordbrukskrisen*.

⁵⁰ DS, De samv. danske Sukkerroedyrkerforeninger: Protokoller 30.01.1929. Der er tale om Tjekkoslovakiet, Tyskland samt et forslag i Sverige.

⁵¹ Gumælius, *Ett sött sekel*, s. 38-41 og *Tidsskrift for landøkonomi*, 1940. Laursen, Johs.: ”Landbrugsordninger i Sverige og Norge”, s. 411-412.

⁵² DS, De samv. danske Sukkerroedyrkerforeninger: Protokoller 30.01.1929.

⁵³ DS, De samv. danske Sukkerroedyrkerforeninger: Protokoller 09.02.1929.

⁵⁴ DS, De samv. danske Sukkerroedyrkerforeninger: Protokoller 09.02.1929.

⁵⁵ EA, Industrirådets arkiv: Betænkning fra Handelsministeriets Erhvervsudvalg 05.04.1929

⁵⁶ Det må påpeges, at selv om landbruget med Høgsbro-Holm var repræsenteret i Handelsministeriets Erhvervsudvalg, har Helmer Pedersen i sin disputats *Landbrugsraadet som erhvervspolitisk toporgan* påvist, at hans sympati lå hos husdyrbruget, hvis holdninger var enslydende med partiet Venstres.

⁵⁷ EA, Industrirådets arkiv: Sukkerroer 1929-1931, Udvalgets Møde 14.03.1929.

⁵⁸ RA, Handelsministeriets ujournaliserede arkiv: Nr. 134: Forarbejder til Sukkerordningen 1921-1932.+ Nr. 134a: Sukkerordningen 1932-56. 5) Spørgsmaalet om Tilskud til Sukkerroedyrkning for Aaret 1931/1932, s. 3f.

⁵⁹ Pedersen: *Danmarks økonomiske historie 1910-1960*, s. 392ff.

⁶⁰ DS, De samv. danske Sukkerroedyrkerforeninger: Protokoller 30.09.1929.

⁶¹ DS, De samv. danske Sukkerroedyrkerforeninger: Protokoller 04.04.1929.

⁶² DS, De samv. danske Sukkerroedyrkerforeninger: Protokoller 30.09.1929.

⁶³ G. Nellemann: *Polske landarbejdere i Danmark og deres efterkommere*, s. 118ff.

⁶⁴ DS, De samv. danske Sukkerroedyrkerforeninger: Protokoller 30.01.1929.

⁶⁵ DS, De samv. danske Sukkerroedyrkerforeninger: Protokoller 21.12.1929.

⁶⁶ DS, De samv. danske Sukkerroedyrkerforeninger: Protokoller 28.02.1930.

⁶⁷ RT, Forhandlinger i Folketinget II, 1929-30, sp. 5978.

⁶⁸ DS, De samv. danske Sukkerroedyrkerforeninger: Protokoller 28.02.1930.

⁶⁹ RT, 1930-31, Tillæg B, Betænkning over Forslag til Finanslov for Finansaaret fra 1. April 1930 til 31. Marts 1931, sp. 1817-1822.

⁷⁰ DS, De samv. danske Sukkerroedyrkerforeninger: Protokoller 25.03.1930.

⁷¹ DS, De samv. danske Sukkerroedyrkerforeninger: Protokoller 17.12.1930.

- ⁷² DS, De samv. danske Sukkerroedyrkerforeninger: Protokoller 07.01.1931 og EA, Industrirådets arkiv: Handelsministeriets Erhvervsudvalgs møde 24.01.1931.
- ⁷³ DS, De samv. danske Sukkerroedyrkerforeninger: Protokoller 30.01.1932.
- ⁷⁴ EA, Industrirådets arkiv: Handelsministeriets Erhvervsudvalgs møde 14.03.1929 og RT: Forhandlinger i Landstinget 1929-1930 Sp. 1215.
- ⁷⁵ I Folketinget er det Clausager og Kyed der varetager Venstres holdninger, medens det i Landstinget er H.C. Andersen der taler på Venstres vegne. Punkterne opstilles i RT, Forhandlinger i Folketinget II, 1931-32, sp. 3176.
- ⁷⁶ DS, De samv. danske Sukkerroedyrkerforeninger: Protokoller 17.12.1930
- ⁷⁷ DS, De samv. danske Sukkerroedyrkerforeninger: Protokoller 29.04.1929.
- ⁷⁸ DS, De samv. danske Sukkerroedyrkerforeninger: Protokoller 30.09.1930.
- ⁷⁹ DS, De samv. danske Sukkerroedyrkerforeninger: Protokoller 27.02.1931.
- ⁸⁰ Brogaard: *Landbrugernes Sammenslutning*, s. 29f, Sehested får stor indflydelse på organisationens arbejde, selvom han kun er menigt medlem.
- ⁸¹ Brogaard: *Landbrugernes Sammenslutning*, s. 12 og 17, Moesgaard-Kjeldsen er LS-pioner på Lolland og lægger et stort arbejde i at øge organisationens udbredelse og holdninger på Lolland. En grund til at L.S. udbredelse på Lolland-Falster sker relativt tidligt i aug-sept. 1931.
- ⁸² Forslag til Ophjælpning af Landbrugets Rentabilitet, 1933, s. 34ff
- ⁸³ I Ramskov, *Vildskab over landet. Landbrugernes Sammenslutning. En protestbevægelse i landbruget 1930-45*, s. 65-76 vises, at er det andre organisationer end sukkerroedyrkerforeningen, som LS forholder sig til og søger at yde indflydelse på.
- ⁸⁴ Bjørn, *Danske Sukkerroedyrkere i 100 år*, s.150: Moesgaard-Kjeldsen er overbestyrelsesmedlem 1902, 1904-1910 og 1916-1918
- ⁸⁵ Helmer Pedersen: *Landbrugsraadet som erhvervspolitisk toporgan 1919-33*, s. 513-514.
- ⁸⁶ DS, De samv. danske Sukkerroedyrkerforeninger: Protokoller 07.01.1932.
- ⁸⁷ DS, De samv. danske Sukkerroedyrkerforeninger: Protokoller 30.01.1929 og 30.09.1930.
- ⁸⁸ Det konservative folketingsmedlem Chr. Sonne varetog som medlem af Landbrugsraadet (medlem 1919-1933 og medlem af præsidiet fra 1925) industriens interesser, men talte i kilderne ikke sukkerroedyrkernes sag, på trods af, at han havde været formand for De samv. danske Sukkerroedyrkerforeninger.
- ⁸⁹ Helmer Pedersen: *Landbrugsraadet som erhvervspolitisk toporgan 1919-33*, Se bl.a. s. 326, 397, 517 samt s. 523 (om Høgsbro Holms afvisning af Landbrugsraadets støtte til sukkerroedyrkerne).
- ⁹⁰ Kilderne er meget begrænsede i forhold til samspillet mellem Landbrugsraadet og sukkerroedyrkerne, hvilket viser at Landbrugsraadet var uinteresserede i sukkerroedyrkernes sag, samt igen viser at roedyrkerne havde svært ved at få de øvrige landbrugsorganisationer og partiet Venstre i tale.
- ⁹¹ *Beretning om De samv. Husmandsforeningers virksomhed*, s.66f.
- ⁹² RT: Forhandlinger i Folketinget II, 1929-1930, sp. 6015ff.
- ⁹³ Hyldtoft: *Industrien og staten i 1930erne*, s. 72ff.
- ⁹⁴ Pga. kildesituationen kan der ikke sluttes til en sikker konklusion om Industrirådets officielle holdning til sukkerordningerne. Industrirådets arkivoplysninger om sukkerordningerne er fåtallige og stammer hovedsageligt fra Handelsministeriets Erhvervsudvalg. Hvilket kan tyde på, at der ikke er nævneværdige forskelle mellem udvalgets og rådets holdninger til en sukkerordning i perioden.
- ⁹⁵ Pedersen, *Danmarks økonomiske historie 1910-1960*, s. 397.
- ⁹⁶ Grelle: *Arbejdsmandens historie i 100 år*. 4, s. 91
- ⁹⁷ *Dansk biografisk leksikon*: Fra november 1915, dog konstitueret formand.
- ⁹⁸ Petersen m.fl.: *Dansk Velfærdshistorie, 3: Velfærdsstaten i støbeskeen 1933-1956*, s. 38-39.
- ⁹⁹ Petersen m.fl.: *Dansk Velfærdshistorie, 3: Velfærdsstaten i støbeskeen 1933-1956*, s. 30-31.
- ¹⁰⁰ ABA: Landarbejderforbundets kongresprotokoller for 1931 og 1934. 1931: s. 158 og 1934: s. 74
- ¹⁰¹ *Industriberetningen 1931*, afsnit B, s. 25.
- ¹⁰² For yderligere analyse af fabrikkens forhold til sukkerordningerne se: Buur, *Sukkerordningerne 1930 og 1932*, s. 64ff.
- ¹⁰³ Mølgaard: *Sukkerroer i Vestsjælland*, s.132f.
- ¹⁰⁴ DS, De samv. danske Sukkerroedyrkerforeninger: Protokoller 30.01.1929.
- ¹⁰⁵ Protokol for Vestsjælland Sukkerroedyrkerforening, 27.12.1929.
- ¹⁰⁶ Protokol for Vestsjælland Roedyrkerforening 24.03.1930.
- ¹⁰⁷ EA, Industrirådets Arkiv: Udvalgmøde 27.12.1929.
- ¹⁰⁸ *Industriberetningen 1930*, afsnit II, s. 25.
- ¹⁰⁹ Protokol for Vestsjælland Roedyrkerforening 20.02.1932.
- ¹¹⁰ DS, De samv. danske Sukkerroedyrkerforeninger: Protokoller 07.01.1932.

¹¹¹ Hvilket er modsat af, hvad P. Helby, skriver; at oppositionen i forbindelse med 1930'ernes lovgivning tildeles en tilskuerrolle. Se Helby: *Erhvervsorganisationerne i 30'ernes udenrigsøkonomiske regulering*, s. 53f.

¹¹² RA: *Danmarks Liberale Parti Venstres Arkiv (arkivnr. 11.005)*. Venstre på Rigsdagen 1910-1954 (IV). Venstres Rigsdagsgruppe, fællesmøder og forhandlingsprotokoller, 20.01.1931-12.04.1932. Møde d. 26.01.1932.

¹¹³ RA: *Danmarks Liberale Parti Venstres Arkiv (arkivnr. 11.005)*. Venstre på Rigsdagen 1910-1954 (IV). Venstres Rigsdagsgruppe, fællesmøder og forhandlingsprotokoller, 20.01.1931-12.04.1932. Møde d. 12.02.1932.

¹¹⁴ Partiet viste sig som et folkeparti, der accepterede den demokratiske samfundskonstellation og fjernede sig fra den revolutionistiske ideologi. Også titlen på Socialdemokratiets partiprogram "Danmark for Folket" (formuleret i 1934) viste opblødningen i den socialdemokratiske ideologi. Bertolt: *En bygning vi rejser*, 2, s. 263, *Nordiske historikermötet*, s. 90 samt Petersen m.fl.: *Dansk Velfærdshistorie, 3: Velfærdsstaten i støbeskeen 1933-1956*, s. 92-96.

¹¹⁵ *Nordisk Historikermøde*, s. 88f, Kaarsted: *De danske ministerier 1929-1953*, s. 29 samt Petersen m.fl.: *Dansk Velfærdshistorie, 3: Velfærdsstaten i støbeskeen 1933-1956*, s. 38-39

¹¹⁶ Venstre påpegede under debatten om Sukkerordningen 1932, at Socialdemokratiet havde lignende tanker omkring told- og erhvervsstøtteordninger til forskellige erhverv allerede i 1926. Desuden ses det i Socialdemokratiets Odense-program fra 1923, at politiske ideer om aktiv finanspolitik allerede kom til udtryk her. Der var altså tale om en politisk ideologi, der byggede på tidligere tanker. Men teorierne om aktiv finanspolitik blev ikke indlemmet i den praktiske politik i 1920'erne og 1930'erne. Den praktiske politik, Socialdemokratiet her førte, byggede i stedet på erfaringer fra tidligere, fx under Første Verdenskrig og fra 1920'ernes mindre kriser.

¹¹⁷ Grelle: *Thorvald Stauning – Demokrati eller kaos*, se bl.a. s. 326-327.

¹¹⁸ Thomsen: *Erhvervene og prisaf taleloven af 1931, Festskrift til Vagn Dybdahl*, s. 394.

Den nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling i København i 1888 – en introduktion til arkivet og dets anvendelsesmuligheder

AF NICOLAI FALBERG JENSEN

Med Den nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling i København i 1888 kulminerede den danske udstillingstradition i en storstilet styrkedemonstration af nordisk erhvervsliv med tusindvis af udstillere, titusindvis af udstillingsnumre og hundredtusindvis af udstillingsgæster. Samlet set udgør udstillingen et tværsnit over det nordiske og i særdeleshed det danske erhvervsliv anno 1888, og udstillingens arkiv lægger følgelig op til såvel brede undersøgelser inden for flere typer af historieforskning som detaljerede studier af enkelte udstillende virksomheder, foreninger og privatpersoner, som kan følges gennem de forskellige arkivserier. Denne artikel er tænkt dels som en bred introduktion til udstillingens mangfoldighed af udstillere og udstillingsgenstande, dels som et hjælpemiddel for arkivbrugere i anvendelsen af kildematerialet fra udstillingsarkivet. På baggrund af en fremstilling af diversiteten af de mangfoldige udstillerskarer og -emner gennemgår artiklen de forskellige arkivserier i en undersøgelse af, hvad de kan bidrage med af oplysninger om de enkelte udstillere. Det er således håbet, at artiklen vil finde anvendelse både som en introduktion til udstillingen, dens opbygning og udstillerklientel og som indgang til det kvantitativt og kvalitativt righoldige kildemateriale.

Indledning

I en I midten af maj 1888 ankom frk. Augusta Zangenberg til København. Hun stammede fra Thisted, ernærede sig som danselærerinde skiftende steder i Jylland, men havde i 1888 midlertidig bopæl hos distriktslæge Møller i Nørre Sundby, hvor hun som passioneret amatørarkæolog var en frontfigur i de indledende udgravninger af Lindholm Høje.¹ Hendes ærinde i København i maj 1888 var imidlertid hverken i arkæologisk eller i embeds medfør, men derimod som udstiller i årets helt store begivenhed: Den nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling i København.

Til trods for sin historiske interesse og sin omfattende samling af oldtidsfund – en samling, der senere blev grundlaget for Thisted Museum – udstillede Zangenberg ikke i udstillingens landbohistoriske afdeling, men derimod i industrisektionen, hvor hun, tilskyndet af ”Her Hofmøbelfabrikant C. B. Hansen i Kjøbenhavn”,² som hun havde udført en række arbejder for, fremviste frugter af sine evner som deкупør.

Augusta Zangenberg var blot én ud af flere tusinde udstillere på 1888-udstillingen. Hun udmærkede sig hverken ved sin status eller – blandt de hundredvis af andre små stande – med sin

Nicolai Falberg Jensen, f. 1992, stud.mag. i Historie og Nordisk sprog og litteratur ved Aarhus Universitet, studentpraktikant i Rigsarkivet Aarhus i forårssemestret 2015.

udstillingsstand. Derimod er hun et glimrende eksempel på, at udstillingerne i slutningen af 1800-tallet dels ikke kun var en storindustrielt promoveringsforetagende, men i lige så høj grad et talerør for småfolk til at fremvise sine mere eller mindre hjemmegjorte varer, dels at de danske udstillingskarer ikke kun kom fra København og omegn, men også var tilrejsende fra hele landet.

Den nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling i København 1888 blev den største og mest omfangsrige udstilling, som nogensinde er afholdt i Danmark. Den bestod af over 5.600 udstillere fra Danmark, Sverige og Norge, samt godt 450 ikke-nordiske, som til sammen udstillede i titusindvis af alverdens varer og produkter til gensidig fremvisning, promovering, oplysning og belæring. Industriforeningens planlægning af udstillingen gik tilbage til 1883, og med i alt 138 udstillingsdage strakte udstillingen sig over sommermånederne i 1888, fra 18. maj til 2. oktober.

Til grund for udstillingen lå et vidtstrakt bureaukratisk apparat, gennem hvilket udstillingen blev tilrettelagt og udstillerskarene organiseret – et apparat, som affødte et righoldigt kildemateriale, der ikke hidtil har fundet en grad af anvendelse, som tilsvare dets muligheder for såvel faghistorikere som slægtsforskere. Denne artikel indeholder dels en *gennemgang af udstillingens forskellige afdelinger*, kaldet sektioner (på appendikset findes en oversigt over de forskellige sektioner med undergrupper), dels en *arkivalisk gennemgang* af udstillingens talrige arkivserier. Artiklens hovedformål er en bredtfavnende præsentation af udstillerne, hvorfor første del vil være en bred fremstilling af de meget varierede udstillerskare: hvem var de, hvor kom de fra, hvad og hvor udstillede de, etc. I artiklens anden del anlægges et kildenært fokus i en belysning af, hvad de forskellige arkivalietyper kan bidrage med af oplysninger om de udstillende firmaer, fabrikker, foreninger og privatpersoner; jo mere en arkivalietype kan fortælle om udstilleren, jo mere plads er den ofret. Som introduktion til såvel sektions- som arkivaliegennemgang indledes med et overordnet vue over udstillingens tilrettelæggelse og udformning. Arkivaliegennemgangen vil i artiklens afsluttende del blive fulgt op af en gennemgang af Augusta Zangenbergs repræsentation i arkivmaterialet, hvilken tillige vil tjene som illustration af udstillingens interne forretningsgang.

Med et udstillermæssigt udgangspunkt er det således håbet, at artiklen som helhed vil finde anvendelse som en let indgang til udstillingens både kvalitativt og kvantitativt righoldige kildemateriale.

Af den hidtidige publikation om 1888-udstillingen er udstillingssekretær Camillus Nyrops såkaldte officielle beretning fra 1890 (herefter kaldet *1890-beretning*) den mest udførlige, og trods tidsmæssig nærhed og et klart incitament for at fremstille udstillingen så positivt som muligt opvejer Nyrop samvittighedsfuldt udstillingens forskellige fordele og ulemper. Beretningen er derfor i stor stil blevet anvendt som den primære baggrundslitteratur til nærværende artikel og er brugt, hvor intet andet er nævnt.³ Steffen Linvalds mindeskrift, der blev udgivet i anledning af hundredåret for udstillingens afholdelse, er en samlet, i høj grad visuel, fremstilling af udstillingen; men med udgangspunkt i en geografisk gennemgang – således at værket tilnærmelsesvist er struktureret efter de forskellige udstillingsbygninger – savnes dybdegående undersøgelser og omtaler af udstillerne.⁴ Dertil kommer en lang række artikler, hvoraf de fleste skal findes i samtidens tidsskrifter, og som primært beskæftiger sig med vedkommende specialafdelinger af udstillingen. Endvidere er kildematerialet blevet benyttet i en række faghistoriske fremstillinger, f.eks. i Ole Hyldtofts *Københavns Industrialisering* (1984), hvori bl.a. undersøgelser af oplysningsskemaerne (se nedenfor) har fundet anvendelse. Denne artikel er derimod første forsøg på en samlet fremstilling, der gør læseren i stand til egenhændigt at anvende kildematerialet.

Udstillingstraditionen

Udstillingsvæsenet skal i høj grad ses som et europæisk fænomen, der fik udtryk i en talrig række af nationale og regionale udstillinger, som afholdtes i de fleste europæiske lande op gennem 1800-tallet. Udstillingerne, der i starten primært var industriudstillinger, blev en vigtig form for faglig kommunikation og fungerede i stigende grad som et medium til gensidig erfaring og inspiration på tværs af grænseskel, samtidig med at deltagerne fik lejlighed til at promovere sine produkter. I århundredets anden halvdel kulminerede udstillingsfænomenet i storslåede internationale verdensudstillinger, der blev afviklet i stadig mere pompøse rammer.⁵

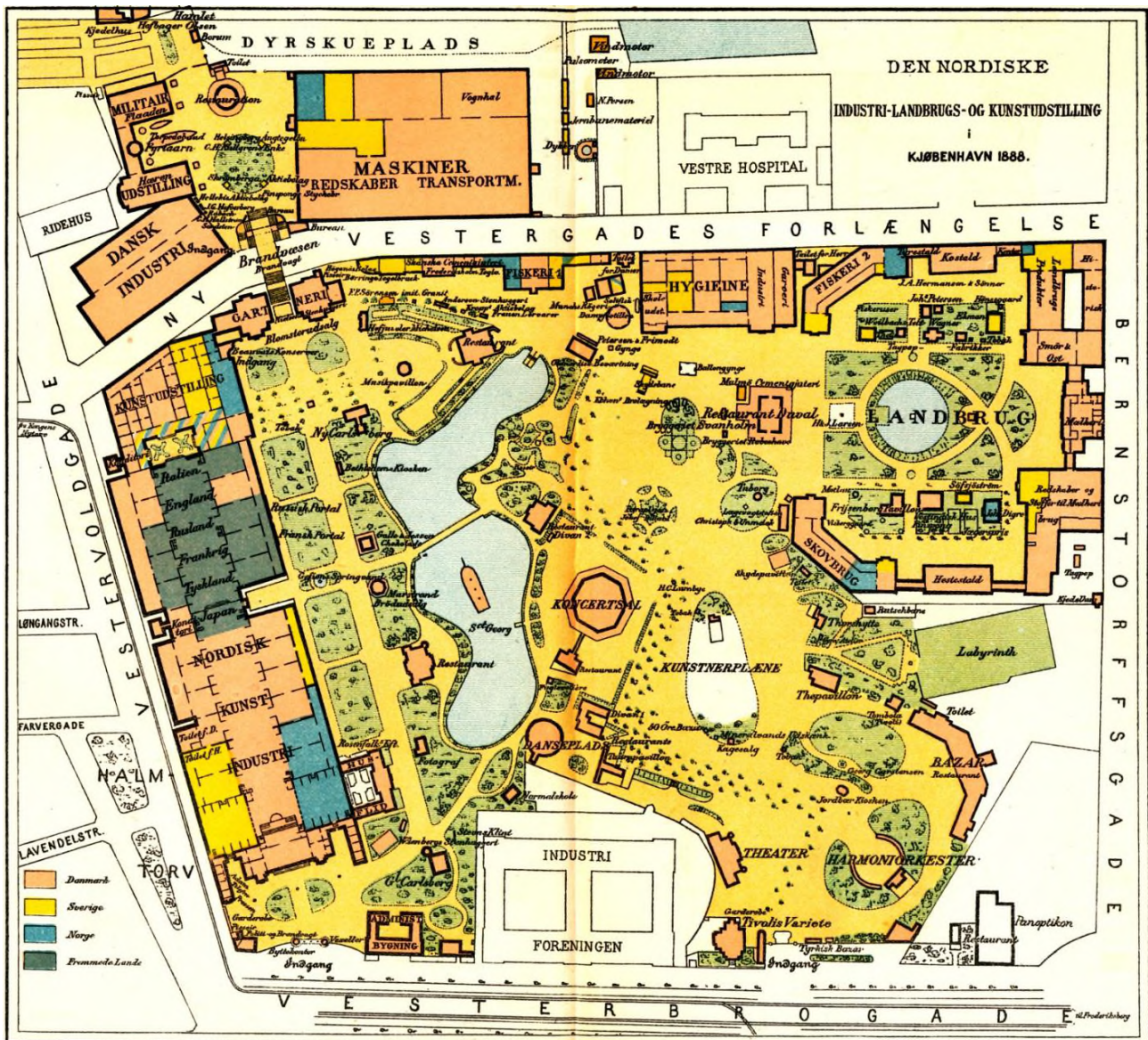
Også Danmark var med i udstillingsbølgen, og efter fransk forbillede etableredes en egentlig udstillingskultur på dansk grund i de første år af 1810'erne, men statsbankerotten i 1813 satte en midlertidig stopper for flere udstillinger. Først i 1834 genoptoges afholdelsen af industriudstillinger, og i 1838 fik traditionen endnu et skub med oprettelsen af *Industriforeningen i København*. Foreningen, der havde til formål at virke for industriens fremme i den danske stat, blev hurtigt en stor succes og en vigtig faktor i udstillingstraditionen. Således foranstaltede Industriforeningen udstillinger på dansk grund i 1840, i 1844 og i kølvandet på Treårskrigen i 1852 med stadigt stigende antal af udstillere og udstillingsnumre, ligesom den i samarbejde med regeringen formidlede kontakt til og dansk deltagelse i udenlandske udstillinger og i anden halvdel af 1800-tallet i de fleste af verdensudstillingerne.⁶

I overensstemmelse med skandinavismestrømningen fra 1840'erne vandt imidlertid tanken om fælles nordiske udstillinger indpas, hvilket på dansk grund blev realiseret i 1872 med *Den nordiske Kunst- og Industriudstilling i København*. Denne nordiske udstilling, hvor Norge og Sverige således udstillede på lige fod med Danmark, havde udbredt udstillingsspektret til også at omfatte kunsten, og med ikke mindre end knap 3.700 udstillere og over en halv million besøgende blev 1872-udstillingen den hidtil største af sin slags i Norden.⁷

1888-udstillingens tilrettelæggelse og udformning

På baggrund af en sådan succes var grundlaget for fælles nordiske udstillinger lagt. Kort efter sin udnævnelse til formand for Industriforeningen i 1883 barslede Philip Schou, direktør for Den kongelige Porcelænsfabrik og fajancefabrikken Alumina, med planer om en ny udstilling af samme eller om muligt større kaliber end den i 1872, og året skulle være det magiske år 1888. Ikke nok med at året repræsenterede 100-året for stavnsbåndets ophævelse, det markerede desuden både 50 års jubilæet for Industriforeningens stiftelse, 40-året for enevældens afskaffelse samt Christian 9's 25 års regeringsjubilæum. Som en særlig markering af stavnsbåndets ophævelse samt en hyldest til det sidste århundredes landboreformer skulle også landbruget repræsenteres, således man ville opnå et helhedsbillede af samtlige landets næringsvirksomheder.

Schous forslag vandt hurtigt klangbund i Industriforeningens bestyrelse, og i januar 1885 gav Københavns Kommunalbestyrelse tilsagn om at overlade udstillingen arealet mellem Vesterbrogade, Vester Voldgade, Ny Vestergades Forlængelse (nuv. Tietgensgade), Bernstorffsgade og Tivoli – i alt ca. 30 tdr. land, hvortil kom yderligere 10 tdr., som lejedes af det tilstødende Tivoli. Næste skridt var oprettelse af en udstillingskomite, der kom til at favne 68 medlemmer, hvilket tal efterhånden øgedes med yderligere 33 tilkaldte. Lensgreve C. E. Krag-Juel-Vind-Frijs blev udnævnt til præsident, Schou selv, lensgreve Danneskiold-Samsøe og etatsråd Heinrich Hansen beklædte poster som vicepræsidenter for hver af udstillingens tre hovedafdelinger: hhv. industrien, landbruget og kunsten. Som udstillingssekretær udnævntes professor Camillus Nyrop, og dennes nevø, den berømmede Martin Nyrop, blev valgt som udstillingens arkitekt og fik

Plan over udstillingsterrænet med tivolisøen i midten. T.v. ses hovedbygningen, der husede kunstindustrien, øverst t.h. landbrugsbygningerne, øverst t.v., på den anden side af Ny Vestergades Forlængelse, bl.a. maskinafdelingens bygninger, og spredt på det øvrige terræn de mange små specialbygninger. Fra 1890-beretning, 2. del, s. 344-45

dermed til opgave at tegne udstillingsbygningerne. I modsætning til tidens snørklede og forpyntede "stuktrend" lod Nyrop opføre udstillingens vartegn, hovedbygningen, i træ og med kunstnerisk inspiration og forbillede i ældre nordisk arkitektur. Hovedbygningen, der med sin enorme kuppel med flag øverst rakte 56 meter i vejret, stod færdig i september 1887 og kom til at huse hele kunstindustrien, mens landbrugs-, hygiejne-, husflids- og maskinsektionerne fik sine egne bygninger rundt om på det enorme udstillingsterræn. Dertil kom – jf. oversigtskort – administrationsbygningen, havebrugets blomsterpavilloner samt en række privat opførte udstillingsbygninger, herunder en kopi af den fæstningslignende indkørsel til Gamle Carlsberg i Valby, fotograf Juncker-Jensens fotografipavillon, Galle & Jessens chokoladeudsalg, Marstrands Bageris pavillon, en række bryggeriers pavilloner, hof- og ordensjuveler Michelsens arbejdende værksted, efter sin gammeltyske renæssancestil kaldet Nürnberghuset, samt en tro model i 1:5 af

Nikolaj Kirke, der var lagt i ruiner under Københavns Brand i 1795. Den for eftertiden mest mindeværdige bygningskonstruktion var dog den store Tuborgflaske, der blev opført af Tuborgs Fabriker og stod klar blot to dage før udstillingens åbning. Den ragede ikke mindre end 26 meter i vejret, og var i proppen udstyret med et oversigtstårn, hvorfra publikum kunne overskue hele udstillingsterrænet med København i baggrunden.⁸ Efter udstillingen blev den flyttet til Strandvejen i Hellerup, hvor den stadig står.

Udstillingen var allerede i navnet naturligt inddelt i tredelingen *industri*, *landbrug* og *kunst*, men denne klassifikation blev efterhånden udvidet til en firedeling, eftersom en særlig maskinafdeling udsondrede fra industri- og landbrugsafdelingerne. De nu fire hovedafdelinger blev yderligere inddelt i i alt 18 sektioner efter udstillingsemne, hvoraf de fleste sektioner havde undergrupper.

Tilsammen favnede de 18 sektioner over alle dele af erhvervslivet: industriprodukter og industrimaskiner, husflid, hygiejne, undervisningsvæsen, husmandsmateriel, landbrugsprodukter, mælkeri-, have- og skovbrug, fiskeri, transportmidler, samt tre kunstsektioner: maler-, billedhugger- og bygningskunst (jf. appendiks). Dertil afholdtes en landbohistorisk udstilling, to temporære dyrskuer, temporære hunde-, biavls- og fjerkræudstillinger, temporære havebrugsudstillinger, permanente udstillinger foranstaltede af hhv. hæren og flåden, samt en national sportsfest med løbende arrangementer, der strakte sig fra midten af august til midten af september.⁹

En af Philip Schous visioner med den grandiose udstilling i 1888 var imidlertid også at lade den indgå som led i sit overordnede arbejde for kunstindustriens fremme – et arbejde, der også inkluderede etablering af et kunstindustrielt tidsskrift (fra 1885) og oprettelse af et kunstindustrimuseum (1890). Det var ham derfor ønskværdigt, om det internationale element kunne blive udvidet ved at lade Europas store lande repræsentere på den – ja, allerhelst havde han sandsynligvis set, at resten af Europa udstillede sine bedste produkter på lige fod med Danmark, Norge og Sverige. Allerede i oktober 1886 foretog Schou rejser til London, Paris, Wien og Berlin for at virke for deres repræsentation på 1888-udstillingen. Trods en del vanskeligheder tilsluttede Italien, Rusland, Frankrig og Ungarn sig, og blot et par måneder før udstillingens åbningsdag gav også Tyskland og England tilsagn om deltagelse. I alt mødte 399 ikke-nordiske udstillere, hvoraf Rusland tegnede sig for over halvdelen, og hvoraf en parisisk udstiller desuden udstillede sin samling af japansk kunstindustri. Af udstillingens i alt 6.082 fremmødte udstillere var de 6,5 % altså ikke-nordiske, og de blev følgelig berammet som en selvstændig sektion 1 (*fremmed kunstindustri*). I de øvrige sektioner udstillede i alt 64 ikke-nordiske (1 %), af hvilke størstedelen

Tuborgflasken, opført på udstillingsterrænet af Tuborgs Fabriker. En kø af udstillingsgæster står neden for flasken og venter på at blive hejst op i udsigtstårnet i flaskens prop. Tegning af K. Gamborg. Fra Illustreret Tidende, bd. 29, nr. 36 (3. juni 1888), s. 437

var finner. De øvrige fordeler sig som følger: 68 % af udstillerne var danske, 15,6 % svenske og 8 % norske.

Til at varetage de forskellige tvivlsspørgsmål og løbende henvendelser blev der nedsat en række fællesudvalg, der hver forvaltede forskellige områder af udstillingen: forretnings-, finans-, bygge-, bedømmelses- og udlejningsudvalg, der således var fælles for hele udstillingen, samt specialudvalg for de fire udstillingsafdelinger. Hver sektion blev desuden udstyret med et underudvalg, og ved særligt store sektioner med flere. Som en sammenknyttende funktion mellem udstillingens forskellige virksomheder og udvalg oprettedes desuden et udstillingsbureau, for hvilket kaptajn C. H. Rørdam i februar 1886 blev ansat som chef. Bureauet fungerede som talerør med offentligheden, brandvæsen, politi og toldvæsen, udland og til dels udstillere, og det blev således også i bureauets regi at foranstalte og udsende udstillingsprogrammerne.

I januar 1886 trådte forretningsudvalget sammen, og herefter blev der for alvor sat skub i tingene. I august samme år udgik således en henvendelse til offentligheden om udstillingens afholdelse, og i april 1887 åbnede bureauet op for sin virksomhed. Udstillingsprogrammerne blev udfærdiget sektionsvis i forskellige farver og indeholdt basale informationer vedrørende komiteen, klassifikationer, generelle reglementer, evt. særlige tillægsreglementer, bedømmelse samt bagerst de udtagelige anmeldelsesblanketter, som man som vordende udstiller skulle indsende i to eksemplarer for at anmode om deltagelse i udstillingen.¹⁰ For de fleste sektioners vedkommende skulle anmeldelsesblanketterne være bureauet i hænde inden 1. oktober 1887, men for enkelte sektioner og undergrupper var anmeldelsesfristen længere: 1. januar 1888 for landbrugsprodukter og skovbrugssager og 15. marts for havebrugssager og kunstgenstande. Anmeldelsesblanketterne var af afgørende betydning for bureauets organisation og disponering over bygninger og ledig plads, hvorfor udstillerne blev bedt om også at anføre sine udstillingsgenstande, den ønskede plads, samt – i et forsøg på at ensarte det samlede indtryk – om man ønskede mod betaling at benytte sig af udstillingens borde, montrer og skabe.

Fra venstre: udstillingspræsident lensgreve C. E. Krag-Juel-Vind-Frijs, vicepræsident og formand for Industriforeningen i København Philip Schou og udstillingssekretær cand. jur. Camillus Nyrop. Fra Illustreret Tidende, bd. 29, nr. 34 (20. maj 1888), s. 408

Da bureauet i november 1887 besvarede de mange tusinder anmodninger, medsendtes for de godkendte nordiske udstilleres vedkommende et oplysningsskema, hvorpå udstilleren blev bedt om at anføre centrale informationer om sin beskæftigelse, hvorefter skemaet i udfyldt form skulle returneres til bureauet inden 5. januar 1888. For at optimere konkurrenceelementet på udstillingen blev udstillingsgenstandene underkastet bedømmelse, til hvilket formål bedømmelsesudvalget havde udpeget ikke mindre end 42 dommergrupper, der hver især forestod bedømmelsen af sin sektion eller undergruppe (dommergruppernes fordeling på sektionerne er angivet på appendikset). Oplysningsskemaerne var følgelig tænkt som en hjælp for udstillere til at henlede dommernes opmærksomhed på særlige omstændigheder. Dommergrupperne var nøje sammensat efter, at hver enkelt dommer skulle være fagligt kvalificeret til at bedømme sin fagkategori, samt at fordelingen mellem de nordiske lande også skulle afspejles i dommergruppernes sammensætning, således at der for hver tre danske dommere skulle være mindst en norsk og en svensk dommer. Således ses f.eks. 2. sektionens gruppe 12 (*instrumenter m.v.*) at være bedømt af en dommergruppe på 15 bestående af bl.a. to instrumentmagere, en pianofabrikant, en organist, tre professorer, en musikdirigent, to læger, en komponist og to hof-urmagere, en premiereløjtnant og en uspecificeret fabrikant, blandt hvilke de otte var danske, de tre norske og de resterende tre svenske.¹¹

Udstillere og udstillingsemner i sektionerne¹²

Industrisektionerne

Udstillingens struktur var som nævnt allerede i navnet opdelt i tre hovedafdelinger: industrien, landbruget og kunsten. Udstillingskomiteen havde på forhånd forsøgt at gøre rammerne for industriafdelingen så vide som muligt, således at billedet af den nordiske industri blev så alsidigt og afvekslende, som det lod sig gøre, hvilket resulterede i, at industriafdelingen kom til at favne et bredt spektrum fra industri og kunstindustri, over husflid og hygiejne til undervisningsvæsen. Den egentlige industri, som udgjorde sektion 2, blev den ubetinget største sektion. Med sine 2.233 af udstillingens i alt 6.082 fremmødte udstillere tegnede den sig for ikke mindre end 37 % af den samlede udstillerflok. Antallet var dog i første omgang anslået til at blive langt større, da hele 2.350 anmeldelser indløb alene fra Danmark; men efterhånden faldt over 800 af disse fra, således at ”kun” 1.535 udstillere fra Danmark endte med at udstille.

Industrien, udstillingstraditionens oprindelige genstand, stod helt naturligt i centrum og blev derfor placeret i hovedbygningen, der lå mod nordøst på udstillingsterrænet, hvor bl.a. Københavns Rådhus og Brandstationen i dag ligger. Eftersom industrisektionen blev den udstillermæssigt største, kom den også til at favne over enorme forskelligheder inden for sektionens 12 undergrupper. Som udgangspunkt rummede sektionen samtlige næringsveje på dansk grund, men der var alligevel forskelle på, hvilke samfundsklasser og produktionsskalaer de forskellige undergrupper indeholdt. I undergrupper som *sten- og jordarter* (gr. 1), *kemisk industri* (gr. 2) og *papirindustri* (gr. 8) domineredes udstillingerne af producenter på industrielt niveau, mens man i de øvrige grupper ser udstillere fra såvel små hjemmegesjæfter som storindustrielle virksomheder. I gr. 4 (*metalindustri*) udstillede f.eks. Burmeister & Wain's Maskin- og Jernskibsbyggeri, der angav sin arbejdsstyrke til ikke ringere end 1.495 arbejdere, side om side med klejnsmede, billedskærere og guldsmede. Den ellers ensartede gruppe *papirindustri* blev brudt af en særegen udstilling ved gehejmearkivar A.D. Jørgensen fra det kongelige Gehejmearkiv, som udstillede ”En Samling [af 235] Papirsorter, som ere brugte af den danske Administration i tidligere Tider (tilbage til det 15de Aarh.).”¹³ Der oplyses beklageligvis ikke, hvorvidt papirerne var beskrevne, men til vejledning

foranstaltede gehejmearkivet en fortegnelse på 13 sider,¹⁴ og af kataloget fremgik det desuden, at samlingen var tiltænkt et vordende industrimuseum.

Overordnet kan sige om sektion 2, at både store industrielle fabrikker, mindre virksomheder og private udgjorde den meget brogede udstillerskare, der fremviste en særdeles varieret vifte af udstillingsgenstande fra asfaltproduktion og valsemasse, over fuglebure og tøfler til fotografier og musikinstrumenter. Dertil bestod en særlig del af gr. 10 (*arbejder i uld, bomuld, silke, hør, hamp, m.m.*) af godt 200 damer, der udstillede broderisager, og som var blevet overflyttet fra husflidssektionen. Oprindeligt havde gruppen bestået af hen ved 370 damer, men knap halvdelen var faldet fra inden åbningsdagen. Som skik var i husflidssektionen, fordrede damerne også i industrisektionen fri levering af udstillingsfaciliteter, og ifølge Camillus Nyrop gjorde de ikke små fordringer ift. udstillingsplads: ”Udstillingsplads „midt under Hovedhallens Kuppel” var slet ikke ualmindeligt”.¹⁵ Man valgte derfor at placere broderisagerne fra de 200 damer oppe på hovedhallens galleri, der således blev en af de tætteste koncentrationer af kvindelige udstillingsstande på hele udstillingen.

Endelig figurerede udstillingens sektion 1 som en international forlængelse af den nordiske sektion 2. Denne fremmede udstilling var nationsvis placeret i hovedbygningen mellem den nordiske kunstindustri og kunstudstillingen, og i alt endte Rusland, Italien, Tyskland, Frankrig og England med at fremsende samlinger af sine landes kunstindustrier, forestået ved specielle udstillingskomiteer for hvert land. Dertil sendte det ungarske industrimuseum i Budapest en samling kopier af gamle karakteristiske guldsmedearbejder, og fra Paris sendte den store kender og samler Siegfried Bing en rig samling af japansk kunstindustri, som optog en ikke lille del af udstillingspladsen. Bings rige repræsentation i salgsbureauarkivalierne vidner om massiv popularitet blandt publikum. I den russiske var endvidere inkorporeret en finsk repræsentation. De udenlandske udstillingskare var hovedsagligt (stats)fabrikker, større håndværksvirksomheder, professorer, kunstnere og skoler, men i Frankrigs, (Ungarns) og Englands afdelinger figurerede også museale udstillinger, så foruden at tilføre udstillingen et internationalt præg bidrog sektion 1 desuden med en ælde, der sammen med sektion 6 kunne sætte de moderne industrielle og kunstindustrielle afdelinger i relief.

Parti af den russiske afdeling i hovedbygningens længdehal. Tegning af Carl H. F. Schmidt. Fra Illustreret Tidende, bd. 29, nr. 48 (29. august 1888), s. 579

Husflid

Udstillingens sektion 3, *husflid*, udmærkede sig ved næsten udelukkende at bestå af privatpersoner, ofte småfolk af bondestand, som udstillede deres ved egen tilvirkning producerede frembringelser. Ved denne sektion fik udstillingen den mangfoldighed af samfundsklasser, aldersgrupper og næringsveje, som var med til at gøre den så alsidig og mangefacetteret. Til at fuldende det landlige indtryk havde man ladet opføre en trelænget bondegård i bindingsværk, som med sine fløje grænsede op mod den norske kunstindustriafdeling i hovedbygningen. Husflidsudstillingen med sin rurale og rustikke fremtoning kom således til at stå i en bemærkelsesværdig kontrast til den kolde og højmoderne industri, huset af en bygning holdt i rene moderne linjer.

Husflidsafdelingen var opdelt i fire grupper, hvoraf de tre første blev repræsenteret udelukkende af private. I *landbohusflid* (gr. 1) udstilledes grovere træarbejder, og udstillerne var her hovedsagligt landmænd og tjenestekarle. I *finere husflid* (gr. 2) var kønsrepræsentationen blandet, mens *kvindelig husflid* (gr. 3) udmærkede sig med at være den eneste udstillingskategori på hele udstillingen, som næsten udelukkende indeholdt kvindelige udstillere. Af interesse er det at se den store klassemæssige forskel inden for gruppen: madams, klosterfrøkener, grevinder og jægermesterinder udstillede side om side med aftægtskoner, tjenstepiger, håndværkersker og handicappede fattiglemmer. Gruppen omfattede endvidere en lille mængde af effekter, forfærdiget ved "affalds benyttelse" – f.eks. udstillede en københavnsk frue to par morgentøfler af affald, og en enkefrue kunstige blomster af fiskeskæl. Diversiteten blandt sektionens udstillerskare understreges endvidere af det store aldersspænd – fra den 11-årige Hans Jørgen Holmegaard fra Assens, der udstillede "Toiletspejl, Krydderiskab, udskarne Rammer og en Kane", til den 93-årige enkefru Martha Schrader fra København, som udstillede strikket sengetøj.

Sektionens fjerde gruppe, *husflidsundervisning*, afveg i sagens natur udstillermæssigt fra de første tre ved at være udgjort af skoler, opdragelsesanstalter og lignende.

Den trelængede bindingsværksgård, der husede husflidssektionen. T.v. ses en af hovedbygningens gavle. Efter fotografi af Juncker-Jensen. Fra *Illustreret Tidende*, bd. 29, nr. 49 (2. september 1888), s. 585

Hygiejne og undervisningsvæsen

Begrebet hygiejne blev ikke blot forstået som renlighed, men strakte sig over så forskellige kategorier som hygiejnelitteratur, kost, beklædning, sport og jordbund. Katalogforfatterne valgte at se bort fra al emnemæssig systematisering i udstillingskataloget, der i stedet blev ført efter udstillernes efternavne og derfor er lidet anvendeligt i forhold til orientering i denne meget brogede sektion. Dog tilføjede man i mange tilfælde fyldige beskrivelser af og anvendelsesmuligheder ved de enkelte udstillingsgenstande.

Til hygiejneudstillingen var der opført en selvstændig bygning op mod Ny Vestergades Forlængelse, i hvilken bygning to af rummene var forbeholdt industri og garveri. Af udstillerskaren kom en del fra håndværkermiljøet, en del var fabrikanter, og en omfangsrig udstillergruppe var udstillinger foranstaltet af institutioner, kommuner og lignende. Selvom den nordiske udstillerskare var ganske varieret med mange detailudstillere – f.eks. udstillede mjødfabrikant Müller i København ”Malt-Bryst-Mjød, diætisk Styrknings- og Helbredelsesmiddel for Bryst- og Nervesvage, samt lys og mørk Taffel-Mjød”¹⁶ – forventede man ikke, at de nordiske udstillere alene ville kunne bibringe udstillingen en tilstrækkelig afdeling af hygiejniske udstillingsgenstande, hvorfor der blandt udstillerne også optræder profilerede udenlandske udstillere, som berigede udstillingen ved avancerede hygiejnetekniske udstillingsemner.

Undervisningssektionen, sektion 5, var en i høj grad ensartet udstilling med knap 200 udstillere, der fordelte sig i særlige områder af hovedbygningen og i venstre hjørne af hygiejnebygningen. Sektionen demonstrerede en bred variation af undervisningsrelaterede udstillingsgenstande fra hånd- og sløjdarbejder over lærebøger og atlas til modeller af diverse karakter og udstoppede fugle.

Landbrugets almindelige ordning samt historie

Til at huse hele landbrugsafdelingen (sekt. 6-12) havde man i udstillingsterrænets sydlige hjørne ladet opføre et stort, næsten firlænget bygningskompleks, som havde karakter af en større avlsgård med parkanlæg og dam med elektrisk springvand på den store gårdsplads. I dette kompleks, der fyldte ikke mindre end ca. 5 tdr. land, og bygningerne udgjorde en femtedel heraf, havde hver sektion sin afdeling, og den landbohistoriske udstilling (sekt. 6) var placeret i hjørnebygningen ud mod Bernstorffsgade og Ny Vestergades Forlængelse. Som en markering af mærkeåret 1888, 100-året for stavnsbåndets ophævelse, havde man endvidere midt for hovedbygningen, hvor det arbejdende mælkeri var placeret (se sekt. 9), ladet opføre en tro kopi af frihedsstøtten.

Mens de øvrige sektioner forsøgte at give et så nuanceret billede af det samtidige udviklingstrin inden for de vedkommende næringskategorier, var formålet med sjette sektion at illustrere den historiske udvikling inden for bondesamfundets suverænt største næringsvej, landbruget. Sektionen blev opdelt i to grupper, hvoraf den første, gr. A (*landbrugets almindelige ordning*), var karakteriseret ved udelukkende at være fremkommet i udvalgets interne regi og bestod af tolv videnskabelige kort og plancher, som illustrerede naturforhold med direkte betydning for landbruget. Denne gruppe overskyggedes i volumen langt af gr. B (*den landbohistoriske udstilling*), hvis hovedattraktion var den store samling af husmands- og håndredskaber samt historiske redskaber. Redskabssamlingen var tilvejebragt dels ved henvendelse til landets forskellige landboforeninger, der opfordredes til at undersøge nærområdet for egnede redskaber, dels ved direkte henvendelse til forskellige skoler, museer og lignende om midlertidigt udlån til 1888-udstillingen. På opfordring fra udvalget gav udstillerne for ikke mindre end 371 af redskabssamlingens i alt 461 genstande tilsagn om at skænke redskabet til det påtænkte Dansk

Landbrugsmuseum, som oprettedes året efter i Kongens Lyngby nord for København, og som i 1960'erne flyttede til sin nuværende placering på herregården Gl. Estrup på Djursland.

Redskabsudstillingen var endvidere inddelt i en række underkategorier efter, hvornår redskaberne benyttedes i landbruget eller kulturlivet (se appendiks). Redskaberne gav til sammen et nuanceret billede af landbrugets hjælpemidler, især fordi der ofte var adskillige eksemplarer af hvert redskab til belysning af regionale variationer.

Landbrugsprodukter, husdyr- og mælkerbrug

Sektionerne 7-9 fremviste frugterne af det danske landbrug: næringsprodukterne. I syvende sektion, *landbrugsprodukter*, udstilledes i den absolut største undergruppe 1, hvad der for udenforstående må have haft det mest ensartede udtryk på hele udstillingen, nemlig tusindvis af korn- og frøprøver, opstillede side om side i mere eller mindre identiske glasbøtter. Men blandt prøverne fandt en righoldighed sted, såvel i korn- og frøtyper som kvalitetsmæssigt.¹⁷ I de øvrige to undergrupper udstilledes hhv. fabrikata og affaldsstoffer og videnskabelige hjælpemidler til landbrugets fremme.

Ottende sektion, *husdyrbrug*, var opdelt i to afdelinger: en permanent og to temporære dyrskuer, hvoraf de sidstnævnte var langt de største. Fedeskuet, der blev afholdt 29.-31. maj, rummede 136 fremmødte stykker slagtekvæg. Avlsdyrskuet var berammet til 18.-22. juli og var det største og, med over 900 kreaturer, heste, får og geder, det mest varierede. Til disse temporære udstillinger blev der udfærdiget separate udstillingskataloger, som fungerer som den bedste indgang til og oversigt over disse, og hvori gives udførlige oplysninger om hver enkelt udstillede individ som afstammingsforhold, opdrætter, opdrætssted og tidligere præmieringer.¹⁸ Det er endvidere interessant at læse de forskellige avlsdyrs navne, som varierer fra at være efter stedet, de kommer fra, til navne som Odin, Ole Bravkarl, Stamfaderen og Octavius VI.

Den permanente udstilling var foranstaltet for at afværge, dels at avlsgårdskomplekset ikke blev fuldstændigt affolket for husdyr uden for de forholdsvis korte temporære dyrskuer, dels fordi en permanent udstilling af malkekvæg stod i forbindelse med det arbejdende mælkeri. Malkekvægsudstillingen befandt sig i ko- og tyrestalden på venstre side af avlsgårdens hovedbygning, mens de 36 brugsheste, der stedse var til salg, var opstaldede i en hestestald på modsatte side af gårdspladsen.

Mælkerisektionen, sektion 9, var en central del af landbrugsafdelingen, eftersom smørproduktion i 1880'erne var en af de vigtigste erhvervsgræne inden for det danske landbrug. Af samme grund havde landbrugsudvalget placeret mælkeriudstillingens forskellige dele i de i forhold til avlsgårdssillusionen centrale bygninger, nemlig hvor stuehuset ville befinde sig. I mælkerisektionens almindelige afdeling udstillede en lang række af købmænd, fabrikanter og læreanstalter alt fra mælkeriredskaber og materiale til mælkerbrug til videnskabelig hjælpemidler. Den største attraktion i mælkerisektionen var imidlertid ”det arbejdende mælkeri”, hvor publikum fra et hævet galleri kunne få indsigt i et mælkeri i drift.¹⁹ Mælken, der i sagens natur var nødvendig for mælkeriets drift, kom dels fra sektion 8's permanente besætning på 40-50 malkekøer, dels fra to, senere tre større sjællandske mælkerigårde, således at det daglige mælkeforbrug lå på gennemsnitligt 2.500 liter mælk!

Dertil afholdtes en stor, offentligt tilgængelig smør- og osteudstilling 18.-22. juli med 325 og 188 udstillere af hhv. smør og ost, og hvoraf de 33 kom fra Finland.²⁰ Endelig afholdtes fem mindre vekslende smørudstillinger, hvor i alt 21 danske smørhandlere deltog, og hvortil kun et begrænset antal særligt indbudte smørhandlere havde adgang.

Havebrug, skovbrug og fiskeri

Tiende og ellefte sektion, der i udstillingsemne var nært beslægtede, udstillede imidlertid ikke begge i landbrugsafdelingens avlsgård. Mens skovbrugssektionen fik tildelt en bygning i avlsgårdens højre flanke, måtte havebrugssektionen se sig henvist til to større pavilloner, opførte på hver side af luftbroen til den anden side af Ny Vestergades Forlængelse, og stod således i sektionsmæssigt tættest forbindelse med kunstbygningerne. Disse pavilloner, i daglig tale benævnt Vinterhaven, ”blev et af de Besøgendes Yndlingssteder, hvor den friske, fugtige Luft, det dæmpede Lys, det formrige Bladhæng og Vandspringets Rislen var en sand Vederkvægelse efter en Vandring gennem Industrihallen og Kunstsalerne.”²¹ Havebrugssektionens permanente udstilling udgjorde i alt 123 udstillere og 212 udstillingsnumre, fordelt på 6 undergrupper og 80 specialklassifikationer, og udstillermængden varierede fra fagkyndige gartnere og haveselskaber, der udstillede samlinger af levende planter ordnede efter planteslægt, til fruer og frøkener, der udstillede henkogte urter eller kakkelovnsskærme dekorerede med pressede blomster.

Skovbrugssektionen var inddelt i tre undergrupper, hvoraf den første bestod af fagfolk, der udstillede ansueliggørende hjælpemidler, den anden udgjordes af træsamlinger og træprodukter, og den tredje af landmænd og fabrikanter udstillende redskaber og maskiner til skovbrug. Som kuriosum skal nævnes en mængde på 16 træskomænd fra Ry og omegn ved Silkeborg, som ved en københavnsk forhandler udstillede hver sine træsko. I udvalgsregi havde man foranstaltet større udstillinger ved en række institutioner, hvilke samlinger senere overgik til ovennævnte landbrugsmuseum.

Fiskerisektionen fik lokaler to steder på udstillingsterrænet. I fiskeribygningen mellem havebrugspavillonerne og hygiejnebygningen installeredes fiskeprodukter, modeller, videnskabelige samlinger, samt beholdere med levende fisk, kaldet ”Akvarierne”. Det er nok ikke helt forkert, når det er blevet antaget, at denne placering bag ved toiletterne var ganske overlagt for at skåne de sarte næser blandt udstillingsgæsterne.²² Den venstre flanke af avlsgården – og dermed modstående skovbrugsbygningen – kom til at huse fiskeredskaber og -fartøjer med norsk og svensk afdeling i bygningens endepavilloner. Ligesom husflidssektionen udmærkede fiskerisektionen sig ved at rumme udstillere, som stammede dels fra landets fjerneste og ellers mindst repræsenterede egne, dels fra lavere sociale lag. F.eks. udstillede hver af gr. B’s 255 udstillere eksemplarer af de fiskeriredskaber, som benyttedes på deres hjemegn. Den geografiske diversitet i sektionens første to undergrupper understreges endvidere af de mange norske, svenske, islandske og færøske udstillere – i gr. A var der faktisk flest svenskere – hvis fiskeriudstyr på mange måder adskilte sig fra det danske og hinanden. I de øvrige tre grupper udstilledes hjælpemidler, herunder islandske og færøske effekter fra fiskernes dagligliv, fiskeavl og oplysningsmateriale.

Ligesom Landbrugsmuseet og Kunstindustrimuseet skylder 1888-udstillingen sin eksistens, blev fiskerisektionen også springbræt for Dansk Fiskeriforenings faste modelsamling, der senere indgik i Dansk Fiskerimuseum (grundlagt 1888), som i dag befinder sig i Grenå.²³

Hærens og flådens udstillinger

Med til den permanente udstilling hørte endvidere anselige udstillinger, foranstaltet af hhv. hæren og flåden på foranledning af udstillingspræsidenten. Disse udstillinger befandt sig sammen med maskinudstillingen (se herefter) og dansk industri i særlige bygninger på den anden side af Ny Vestergades Forlængelse. For hæren udstillede artilleriet, ingeniørregimentet, Generalstabens topografiske afdeling, forplejningskorpset og den militære klædefabrik, mens Hærens lægekorps allerede havde engageret sig i hygiejnesektionen.²⁴

For flåden udstillede søartilleriet, søminekorpset, takkelvæsenet, bygningsvæsenet, beklædningsmagasinet, underofficersskolen, skolen for skibbygning og maskinvæsen, lægekorpset, det meteorologiske institut, fyrvæsenet samt otte effekter under kategorien skibbygning og maskinvæsen.²⁵ På gården mellem de to bygninger, henhørende til hhv. hæren og flåden, var der desuden opstillet en torpedobåd, der tilførte udstillingen et særligt præg.

Hæren og flåden rummede i alt 333 katalognumre og gav tilsammen et udmærket indblik i den danske militæretat.

Maskinafdelingen

Fælles for sektionerne 13-15 var, at de i al væsentligt udgjordes af en bred palet af større virksomheder og fabrikker og dermed mindede mest om de traditionelle industriudstillinger. De tre sektioner konstituerede maskinudstillingen, i folkemunde kaldet ”Maskinernes Land”, til hvilken man havde opført en stor maskinhal, i størrelse kun overgået af hovedbygningen, hvortil en del udstillede i det fri. Udstillingsemnerne i sektion 13 spændte umådeligt bredt og favnede alle typer af maskinbrug. Maskinudvalget tilbød desuden levering af dampkraft til de, der ønskede sine maskiner udstillede i drift. Som følge heraf blev udstillingen beriget med og publikum fascineret ved bl.a. et arbejdende medaljeprægeværksted, foranstaltet ved juvelerer og sølvvarefabrikant V. Christensen, et arbejdende bogbinderværksted, hvor publikum bl.a. kunne følge hæftningen af udstillingskatalogerne, *Ystads Gjuteri och mekaniska Verkstads* demonstration af sine vindmotorers evne til at pumpe, kværne, etc., og til hvilken kategori også hof- og ordensjuvelerer Michelsens arbejdende guld- og sølvsmedeværksted i Nürnberghuset henhørte. Endelig var der bag

Nürnberghuset, der rummede hof- og ordensjuvelerer Michelsens arbejdende guld- og sølvsmedeværksted. Tegning af Carl Martinsen. Fra Tidsskrift for Kunstindustri 1888, s. 161

maskinhallen opstillet et dykkerbassin, hvori *Em. Z. Svitzers Bjergnings-Entreprise* ugentligt, undertiden dagligt, sommeren igennem, havde engageret en dykker i virksomhed.

Udstillingerne i sektion 14 og 15 bar i høj grad præg af at være henholdsvis landbrugsredskaber og -maskiner og transportmidler. I den første var udstillerskaren en broget masse af fabrikanter og støberier mellem husmænd og småhåndværkere, der udstillede hjemmegjorte landbrugsredskaber, mens transportmiddelgruppen i højere grad udgjordes af industrielle virksomheder, der udstillede alle befordringsmidler fra cykler og faldskærme til ligvogne.

De skønne kunster

1888-udstillingens mest ensartede afdeling var den sektionsmæssigt sidste, nemlig kunstafdelingen, som indeholdt sektionerne 16 (*malerkunst*), 17 (*billedhuggerkunst*) og 18 (*bygningskunst*). Kunstudstillingen var i høj grad sammensat på udvalgets initiativ, idet en af dem nedsat censurkomite havde til opgave at udvælge kunstværker, værdige til fremvisning og dermed repræsentation for den nordiske kunstnerstand. De udvalgte værker, som skulle være produceret efter den skandinaviske kunstudstilling i 1883, blev i alt over 1.000 i malerisektionen, 166 i billedhuggerkunstsektionen og 89 i bygningskunstsektionen.

Udstillerskarene i hver sektion var et udpluk af de største samtidige kunstnere, og en gennemgang af udstillingskataloget viser da også en imponerende repræsentation, der for malerisektionen omfatter Anna og Michael Ancher, Vilhelm Hammershøj, P.S. Krøyer og Edvard Munch, og for billedhuggersektionen bl.a. Thorvald Bindesbøl og Vilhelm Bissen.

Kunstsektionerne, hvis værdier foranledigede udstillingskomiteen til at lade anbringe en telefonforbindelse mellem kunstbygningerne og artillerikasernen ved Frederiksholms Kanal, blev huset i en stor dertil opført bygning i udstillingens nordøstlige hjørne op mod Ny Vestergades Forlængelse, mod venstre grænsende op mod den fremmede kunstindustri i hovedbygningen og mod højre til den ene havebrugspavillon.

Arkivalierne

Arkivalsk affødte udstillingen en lang række arkivserier, der har direkte relevans for de enkelte udstillere, er direkte anvendelige inden for hver enkelt fagkategori, og som følgelig indbyder til flere forskellige former for historisk forskning.

Øverst i udstillingens struktur stod *udstillingskomiteen* og *udstillingsbureauet* og herunder befandt sig de forskellige *fællesudvalg*: forretnings-, finans-, bygge-, udlejnings- og bedømmelsesudvalg. Udstillingen var hovedinddelt i 3 – i praksis 4 – afdelinger, der hver havde sit *afdelingsudvalg*, og underinddelt i 18 sektioner, der tillige hver havde sit *sektionsudvalg*. Denne bureaukratisk hierarkiske opdeling ses til en vis grad fulgt i Rigsarkivets arkivering og registrering af udstillingsarkivet – blot i en anskueliggørende forsimplet form. Som en underordnet arkivskaber under *Industriforeningen* findes *Den nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling i København 1888*. Dette primære niveau udgøres af en arkivalsk diverse-afdeling (herefter benævnt ”Diverse”). *Den nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling i København 1888* er yderligere underinddelt i underarkivskaberne *Udstillingskomiteen*, *Bureauet*, *Forretningsudvalget*, *Finansudvalget*, *Byggeudvalget*, *Udlejningsudvalget*, samt de mere specielle *Kongresudvalget* (del af sektion 6), *Tombolaudvalget*, *Salgsbureauerne* og *Biavlsudstillingen*. På samme niveau optræder de enkelte sektionsudvalgsarkiver, hvori også afdelingsudvalgsarkiverne er indlemmede.

Den efterfølgende arkivalske gennemgang vil tage udgangspunkt i de arkivserier, som i særlig grad er interessante i forhold til udstillingens udstillere. Det er derfor naturligt, at de særskilt behandlede arkivalietyper *anmeldelsesblanketterne*, *anmeldelsesprotokollerne*, *oplysningsskemaerne*, *følgelisterne* og *kuponerne* alle befinder sig i sektionsudvalgsarkiverne, da sektionsudvalgene som den ”lavest” hierarkiske instans var i hyppigst berøring med de enkelte udstillere.

Indledningsvist skal som supplement til nedenstående gennemgang nævnes en række illustrative arkivalier, der kan tjene til visualisering, og som ikke vil finde nærmere omtale nedenfor. Først og fremmest skal fremhæves plan- og oversigtstegningerne, som befinder sig i 1888-udstillingsarkivets diverse-afdeling, og hvorpå de forskellige udstillers fordeling i udstillingsbygningerne i nogle tilfælde er indtegnet. Dertil udarbejdede fotograf Juncker-Jensen, der havde forpagtet retten til at fotografere og offentliggøre fotografier fra udstillingen, ikke færre end 14 fotoalbums indeholdende omtrent 800 fotografier, hvilke i dag befinder sig på Danmarks Tekniske Universitet.²⁶ Albummene er i DTU’s søgekatalog endvidere forsynet med en omtale af hvert billede med en kort titel, hvis motivet er kendt. Motivet spænder fra panoramabilleder til detailfotografier af udstillingsstande, og selvom motivet heldigvis oftest er kendt, er en del fotografier benævnt med betegnelser som ”Ubekendt Interiør”, ”Ubekendt”, og lign. Dog vil mange ukendte fotografier sandsynligvis kunne bestemmes ved at sammenholde med ovennævnte plantegninger og/eller med katalog- eller andre beskrivelser af udstillingsgenstandene, når først den pågældende udstillingsbygning er identificeret. Til sammen udgør disse illustrative arkivalier en unik mulighed for at forankre kildematerialets dunkle forestillinger af udstillingsterrænet, afdelingerne, sektionerne og udstillingsgenstandene i virkelige afbildninger.

Katalogerne

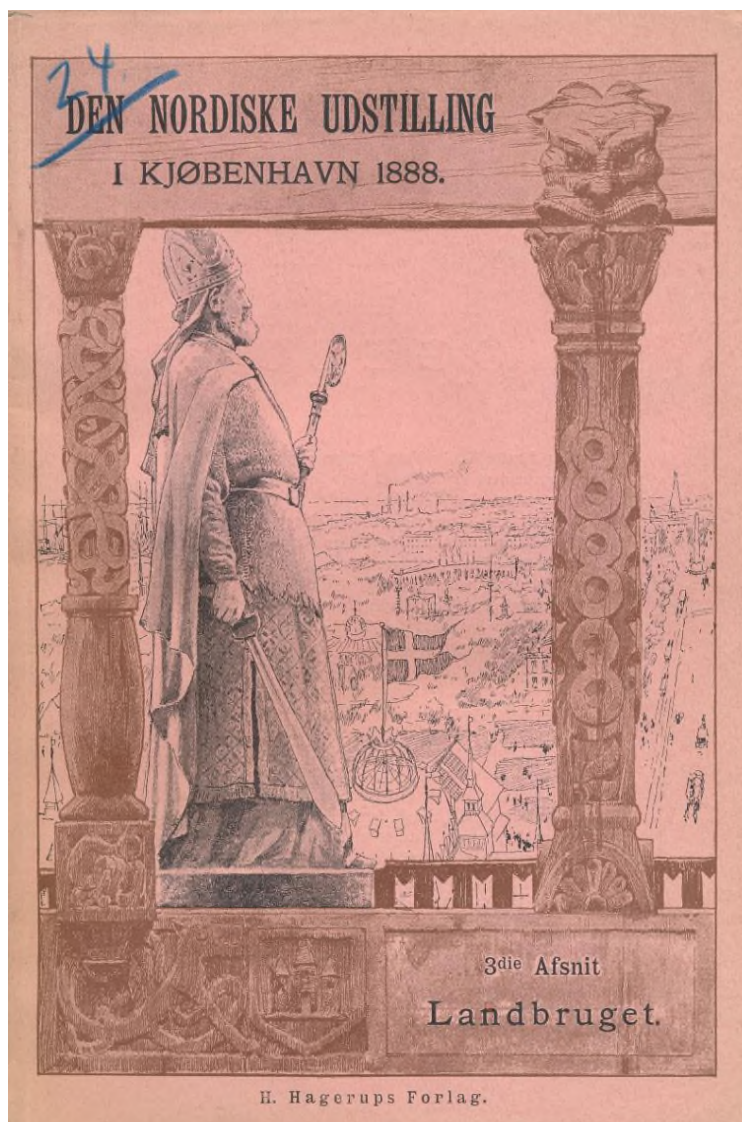
Forud for udstillingens åbningsdag blev der udarbejdet *kataloger* over samtlige nordiske udstillere og udstillingsgenstande, hvilke fungerede som den primære indgang til og orientering i udstillingen for såvel publikum som dommergrupper. Udstillingen blev til dette formål inddelt i 6 overafsnit, der hver havde sit katalog, som typisk dækkede 2-4 sektioner (den nøjagtige inddeling er gengivet på appendikset, der netop er affattet efter katalogernes udformning). Dertil udarbejdedes et samlet generalkatalog. Sjette afsnit, der dækkede kunstsektionerne 16-18, kunne endvidere fås i en illustreret udgave.²⁷ Katalogerne er opbygget sektionsvis, men er affattede efter forskellige principper, eftersom udfærdigelsen lå hos sektionerne selv. I nogle sektioner er kataloget ført og nummereret efter udstiller, i andre ført og nummereret efter udstillingsgenstand, og i atter andre er kataloget ført efter udstillers navn, men nummereret efter udstillingsgenstand, således at den samme udstiller kan have adskillige på hinanden følgende løbenumre. Når man benytter kataloget, bør denne omstændighed dog ikke volde væsentlige problemer, da der bag i hvert katalog findes et udførligt navneregister – for private udstillers vedkommende efter udstillerens efternavn, for virksomheders vedkommende efter virksomhedsnavn – med nationalitetsangivelse i parentes for de norske og svenske udstillers vedkommende. Navneregistrene henviser til, på hvilken side i kataloget den pågældende udstiller befinder sig. Katalogerne kan med andre ord bruges af bl.a. slægts-, personal- og virksomhedshistorikere som en let anvendelig første indgang til eftersøgningen efter bestemte udstillere.

Rigsarkivet Aarhus ligger inde med op til tre eksemplarer af hvert enkeltkatalog for afsnit 1-5, nogle hæftede og andre med hård ryg, samt med et medtaget, hæftet eksemplar af generalkataloget.²⁸ Disse enkeltkataloger udmærker sig ved at indeholde yderligere arkivalske oplysninger, eftersom Industriforeningens arkiverede eksemplarer af hvert enkeltkatalog er hentede

hos en dommergruppe fra det pågældende overafsnit. Hver dommergruppe fik nemlig tildelt et enkeltkatalog for det afsnit, under hvilket deres sektion/gruppe befandt sig, og dommergruppen anvendte følgelig sit katalog til at anføre basale bemærkninger ud for udstillerne, såsom hvorvidt fremmødt, undtaget fra bedømmelse, udstillende i eller henvist til andre sektioner/grupper, og lign. Hvert af Rigsarkivet Aarhus' enkeltkataloger indeholder således unikke tillægsoplysninger om den sektion/gruppe, som det pågældende katalogs dommergruppe havde forestået bedømmelsen af.

Tillægsoplysningerne fordeler sig på dommergrupperne 3, 5, 6, 14, 18, 20, 22B, 24, 25, 26, 32 og 38. Arkivet ligger derimod ikke inde med eksemplarer af hverken det illustrerede eller det ikke-illustrerede enkeltkatalog for sjette afsnit, hvilke i stedet vil kunne lånes på Statsbiblioteket eller Det Kongelige Bibliotek.

Som en primær indgang indeholdt katalogerne blot de mest basale oplysninger som navn, titel/erhverv, bopæl, udstillingsgenstande og – i nogle tilfælde – grundlæggelsesår. Man vil derfor være henvist til at benytte udstillingens andre arkivalier for mere fyldestgørende oplysninger om de enkelte udstillere og bedrifter.

Forsiden af udstillingskataloget for 3. afsnit (landbrugssektionerne). Bemærk tallet "24" i øverste venstre hjørne, hvilket angiver, at kataloget har tilhørt dommergruppe 24 og dermed indeholder dommergruppens noter om udstillerne fra bedømmelsen. Diverse: Småtryk (06313, 360,363)

Anmeldelsesblanketter og anmeldelsesprotokoller

Den første meddelelse om, at en udstiller ønskede at deltage i udstillingen, var som sagt udstillerens indsendte *anmeldelsesblanketter*. Det var derfor af afgørende betydning for den videre forretningsgang, at man havde styr på antallet af anmeldelser, og hvor blanketterne om nødvendigt eller på forlangende kunne findes. Anmeldelsesblanketternes udformning varierer en anelse fra sektion til sektion alt efter, hvilke informationer bureauet havde behov for i behandlingsprocessen;²⁹ men man kan som udgangspunkt vente at finde oplysninger om udstillerens navn og/eller firma, bopæl, udførlige beskrivelser og mængdeangivelser af samtlige udstillingsgenstande – ofte med påførte salgspriser – hvor megen plads han ønskede at reservere, samt hvilken sektion og evt.

gruppe han ønskede sine genstande udstillet indenfor, og nederst dato og underskrift. Da bureauet modtog anmeldelsesblanketterne, skulle de fordeles mellem de forskellige sektionssudvalg. Man havde for nemheds skyld fremstillet blanketterne i forskellige sektionssvise farver, men man fandt hurtigt ud af, at fordelingen ikke gjordes ved en blot og bar farvefordeling, for – som Camillus Nyrop bagefter påpegede – ”f. Ex. Syltetøj kunde med lige stor Berettigelse udstilles i Industrisektionens 10de Gruppe (Nærings- og Nydelsesmidler) som i Havebrugssektionen, Osteløbe i Industrisektionens 2den Gruppe (kemisk Industri) og i Mælkerisektionen, kirurgiske Instrumenter og Kakkellovne i Industrisektionens 4de Gruppe (Metalindustri) og i Hygiejnesektionen, Broderier i Industrisektionens 10de Gruppe og i Husflidssektionen o.s.v.”³⁰ Hvad der lige så meget krævedes, var derfor en kvalitativ vurdering af hver eneste udstillers udstillingsgenstande; men som udgangspunkt bestræbte man sig vistnok på at efterkomme udstillerens sektionss- og gruppeønsker.

Anmeldelsesblanketterne blev indsendt i to eksemplarer, og efter deres omstændelige fordeling blev det ene gemt som duplikat hos bureauet selv og senere kasseret, mens det andet gik videre til vedkommende sektionssudvalg. Ud fra sidstnævnte eksemplar blev udstillerne indført i sektionssudvalgenes *anmeldelsesprotokoller*, der blev ført kronologisk efter dato for anmeldelsesblankettens modtagelse. I anmeldelsesprotokollen blev danske, norske og svenske udstillere opført hver for sig og løbenummereret i hvert sit løbenummersystem. Oplysningerne fra anmeldelsesblanketterne blev indskrevet i protokollerne, der således herefter fungerede som en slags hovedbøger over udstillerne. Det er f.eks. heri, det vil fremgå, hvis en udstiller i mellemtiden fortrød og annullerede sin tilmelding, andre forhold medførte, at han ikke så sig i stand til at udstille alligevel, eller bureauet senere henviste ham til at udstille i en anden sektion eller undergruppe. Sektionssudvalgenes anmeldelsesblanketter blev herefter arkiverede, men desværre efter forskellige principper fra sektion til sektion. For store sektioners vedkommende blev de store bunker af blanketter delt op i mindre enheder, som oftest i undergrupper, hvilket f.eks. er tilfældet med udstillingens suverænt største sektion, *nordisk industri* (sekt. 2), hvor blanketterne fordeltes ud i sektionens 12 undergrupper, og nogle undergrupper fandt yderligere opdeling i forskellige specialgrupper (i alt 25 arkivenheder).³¹ Endelig varierer arkiveringsmåden: hvor nogle er sammenhæftede i store A3-mapper, er andre blot lagt løseligt sammen i kartonbind. Uagtet arkiveringssystem og -måde gælder dog, at anmeldelsesblanketterne på bagsiden altid er forsynet med løbenummeret fra anmeldelsesprotokollen, efter hvilket man således kan orientere sig, og for de små sektioner, hvor alle anmeldelsesblanketter er arkiverede sammen, har man ofte netop arkiveret efter anmeldelsesprotokollernes løbenummerering. Anmeldelsesblanketterne fra hhv. norske og svenske udstillere er sjældent så mange, at man har opdelt de sektionssvise enheder, og er næsten altid arkiveret i separate arkivpakker. Blanketterne fra de vestindiske udstillere skal findes i arkivserien *Diverse anmeldelsesblanketter*,³² hvor de ligger øverst som et selvstændigt læg. Om biavlssudstillingens anmeldelsesarkivalier, se under afsnittet ”De temporære udstillinger” nedenfor.

Dækningsgraden blandt anmeldelsesblanketterne er tilnærmelsesvist komplet, men eftersom selve blanketten ikke var af afgørende betydning for bureauets og sektionssudvalgenes videre behandling, når først oplysningerne var indført i protokollen, skal man være opmærksom på, at enkelte anmeldelsesblanketter kan være kommet på afveje, hvis der har været brug for dem på et senere tidspunkt i udstillingsforløbet. Hvis man ikke kan finde en pågældende anmeldelsesblanket i den dertil indrettede arkivenhed, kan man derfor være heldig at finde den arkiveret sammen med oplysningsskemaet (se nedenfor), i forbindelse med en efterfølgende korrespondancesag eller simpelthen blandt diverse-afdelingens arkivenheder med annullerede, for sent indkomne, eller blot ”diverse” anmeldelser.

For at lette fremsøgningen af udstillere i anmeldelsesprotokollerne blev sektionssudvalgene desuden bedt om at udfærdige *navneregistre* til anmeldelsesprotokollerne, ført alfabetisk efter udstillers efternavn eller virksomhedsnavn. I dag står disse navneregistre stadig som den bedste

indgang til anmeldelsesarkivalierne; ved man f.eks. fra katalogerne, at en mand eller virksomhed udstillede i femte sektion, kan man ved et enkelt opslag i registret til anmeldelsesprotokollen for femte sektion se, på hvilken side i anmeldelsesprotokollen den pågældende udstiller er indført, og gennem anmeldelsesprotokollens løbenummer finde frem til den oprindelige anmeldelsesblanket.

Oplysningsskemaerne

1888-udstillingens nok mest interessante arkivalietype er de oplysningsskemaer, som oprindeligt var tænkt som en hjælp for udstillerne til at henlede dommergruppernes opmærksomhed på for udstillerne særligt gunstige omstændigheder. De udmærker sig ved at indeholde unikke oplysninger, som for de flestes vedkommende ikke eller kun med stort besvær kan findes andetsteds. På skemaet blev udstilleren bedt om at anføre basale informationer som navn eller firma og -indehaver, adresse, grundlæggelsesår og grundlægger. Dertil mere erhvervs-specifikt om virksomhedens art, dens produktion, herunder specialiteter, eksportgrundlag, maskinel drift samt antallet af medarbejdere, kønsligt fordelt på kontorpersonale, voksne arbejdere, ungarbejdere og børnearbejdere. Endelig skulle udstilleren oplyse mere individuelt om sin kunstneriske assistance, sine eventuelle tidligere prisbelønninger, om nogle (med)arbejdere i særlig grad havde medvirket ved udfærdigelsen af udstillingsgenstandene, og på bagsiden var der sat plads af til en udførlig beskrivelse af de udstillede genstande til vejledning for katalogforfatterne, samt nederst dato og underskrift.

Denne palet af forskelligartede oplysninger, der kommer omkring de væsentligste aspekter af det daværende erhvervsliv, gør oplysningsskemaerne fortrinlige til flere forskellige grene inden for historieforskningen. De udstillede genstande, som – i udgangspunktet – findes udførligt beskrevet i skemaerne, vil selvsagt være en gevinst for erhvervs- og teknologihistorien, den køns- og aldersmæssige fordeling blandt firmaernes (med)arbejdere vil være af stor interesse for socialhistorikere, de mange private udstillere af bondestand vil kunne underlægges landbohistoriske undersøgelser, og især for slægts- og personalhistorikere vil der være en mangfoldighed af materiale at hente for de slægtninge, der udstillede på udstillingen.

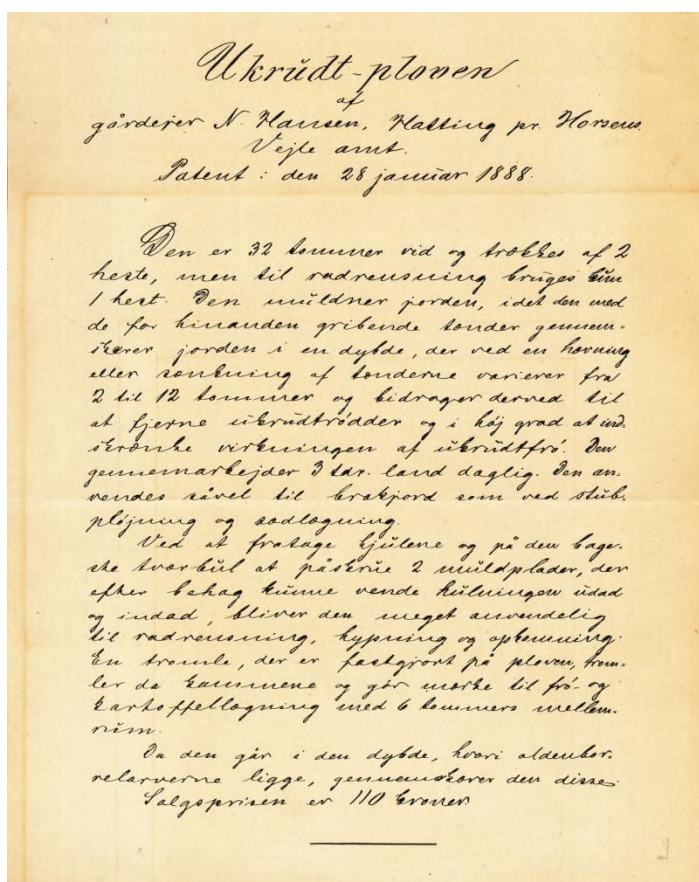
Der er selvsagt stor variation i meddelsomheden blandt de enkelte udstillere, og nogle få skemaer er endda returneret tomme med notits om, at udstilleren ikke kunne se det gavnlige i at udfylde det og derfor ikke har gjort det. Disse hører heldigvis til undtagelserne, og som regel er oplysningsskemaerne forsynede med store mængder informationer og undertiden udstyrede med op til flere bilag af varierende omfang og beskaffenhed, alt efter udstillerens forgodtbefindende. Disse bilag er som oftest arkiverede inden i eller i umiddelbar forlængelse af det sammenfoldede oplysningsskema og udgør for det meste særdeles interessante supplementter til skemaernes formelagtige oplysninger: medfølgende breve fra udstilleren, reklamer, illustrationer, hæfter og brochurer fra og avisomtaler af hans virksomhed, tillæg til oplysningsskemaet, og indimellem også mere kuriøse indlæg som f.eks. fotografier eller tegninger. Dertil er det naturligvis også af ikke ringe betydning, at skemaerne – ligesom anmeldelsesblanketterne – er udfærdiget af de involverede selv og i de fleste tilfælde bærer de enkelte udstilleres personlige hånd- og underskrift.

Hvor anmeldelsesarkivalierne fremtræder som mere eller mindre komplette arkivserier, opbyder oplysningsskemaerne imidlertid en række ærgerlige begrænsninger. Eftersom skemaerne først og fremmest var et led i bedømmelsesforretningen, blev der naturligvis kun udsendt skemaer til udstillerne i de sektioner, der var underlagt bedømmelse, dvs. nordiske udstillere i de permanente udstillinger. Derfor findes ingen oplysningsskemaer til sektion 1 (*fremmed kunstindustri*), sektion 6 (*landbrugets almindelige ordning samt historie*), sektion 8 (*husdyrbrug*) og sektion 16-18 (*kunstsektionerne*), der alle af den ene eller anden grund var undtaget fra bedømmelse. Der blev ganske vist også foretaget bedømmelse og prisbelønning ved det temporære dyrskeue og de

kunne hverken anføre firmanavn, arbejderantal, grundlæggelsestidspunkt, dampkraft, eksportsfare eller tidligere prisbelønninger, og han havde jo allerede beskrevet udstillingsgenstandene i anmeldelsesblanketterne og på følgelisterne (se nedenfor), hvorfor det ikke var nødvendigt at indsende et næsten tomt oplysningsskema. Atter nogle undlod at indsende skemaet, fordi de fejlagtigt havde fået den opfattelse, at en indsendelse ville være forbundet med omkostninger, fordi nogle af oplysningerne skulle trykkes i kataloget.³³ Endelig er et ubetydeligt antal af oplysningsskemaerne – et par promille – at finde under korrespondancesagerne, hvor de har været brugt i en efterfølgende korrespondance.

I alt haves godt 3.400 oplysningsskemaer,³⁴ og fratrukket de sektioner, hvor der aldrig har eksisteret skemaer, samt de undergrupper og sektioner, hvor hele enheden er bortkommet, ses en dækningsgrad på ca. 70 % – eller med andre ord: for 70 % af alle bedømte, fremmødte udstillere findes et oplysningsskema bevaret. Det skal dog nævnes, at ca. 2 % af de godt 3.400 skemaer er dubletter. I enkelte tilfælde ses udstilleren nemlig at have fortrudt eller fundet sit oprindeligt indsendte oplysningsskema ufyldestgørende, hvorfor han anmodede om og indsendte et nyt, som blev arkiveret i forlængelse af det originale skema, og som ofte indeholder yderligere eller alternative oplysninger i forhold til originalen.

Arkiveringsprincippet ved oplysningsskemaerne følger i det store hele anmeldelsesblanketterne. Selvom de oprindeligt har været brugt i bedømmelsesudvalgets regi, er de i den efterfølgende arkiveringsproces blevet udtaget og arkiveret i sektions- eller gruppevise enheder, der normalt er opstillet i umiddelbar forlængelse af de tilhørende anmeldelsesblanketter i

Oplysningsskemaerne indeholder undertiden kuriøse bilag. Gårdejer Niels Hansen fra Hatting ved Horsens udstillede i maskinafdelingen en selvfremskaffet ukrudtspløve. Med sit oplysningsskema lod han medsende en fyldig beskrivelse af ukrudtspløven, som han havde taget patent på i januar samme år, og dens forskellige anvendelsesmuligheder, samt et fotografi af ham selv med pløven med to heste spændt for, formentlig på hans gårdsplads. 13., 14. og 15. sektion: Bedømmelseslister for 14. sektion (06313, 318-320), nr. 1406.

sektionsudvalgsarkiverne. Dog har de ved registrering i Rigsarkivets arkivdatabase Daisy fejlagtigt fået betegnelsen ”bedømmelseslister”, hvilket selvsagt skyder lidt ved siden af den oprindelige benævnelse.

Katalogerne, hvis nødtørftige oplysninger til dels er hentede fra oplysningsskemaerne, er den primære indgang til oplysningsskemaerne. Skemaerne er nemlig lagt i orden efter det løbenummer, udstillerne tildelte i kataloget, så når man fra kataloget kender en udstillers sektion og løbenummer, er det med andre ord en nem sag at finde frem til den pågældende udstillers oplysningsskema – hvis et sådant altså findes. I adskillige tilfælde var der så stor diversitet i en enkelt udstillers udstillingsgenstande, at bureauet så sig nødsaget til at sprede de forskelligartede genstande ud over flere sektioner og/eller undergrupper. I sådanne tilfælde, hvor en udstiller udstillede i flere sektioner eller undergrupper, og han derved fik flere forskellige løbenumre, blev hans oplysningsskema *i udgangspunktet* arkiveret under udstillerens laveste sektions- og gruppeløbenummer. Befinder skemaet sig ikke på sin behørig plads, bør man lede under udstillerens øvrige løbenumre, da oplysningsskemaet efter en senere behandlings- eller bedømmelsesproces kan være arkiveret herunder. Foran i de fleste arkivæsker med oplysningsskemaerne findes desuden såkaldte henvisningslister og medarbejderlister. Henvisningslisterne blev udarbejdet af sektionsudvalgene selv som et hjælpemiddel til fremfindning af oplysningsskemaer fra udstillere, der også udstillede i andre lavere sektions- og gruppenumre, og hvis oplysningsskemaer derfor principielt burde findes der. Disse lister er dog desværre ofte mangelfulde og lider under samme problem med, at skemaerne kan være arkiverede andre steder senere hen. Medarbejderlisterne er navngivne, men særdeles mangelfulde fortegnelser over de af sektionens udstillere, der medbragte yderligere arbejdskraft, og kan benyttes som et supplement til de øvrige arkivalier om udstilleren.

Det er vigtigt at have for øje, at løbenummereringen i oplysningsskemaerne altså *ikke* er identisk med løbenummereringen i anmeldelsesarkivalierne; sidstnævnte udgør den første behandlings- og udskillellesproces blandt udstillerskaren og er opstået udelukkende som følge af et bureaukratisk behov for at holde styr på de enkelte udstillere, mens løbenummereringen i oplysningsskemaer og kataloger er udtryk for en afpudset ordning af den endelige udstillerskare.

Følgelister

For at forhindre potentielle udstillere i at undlade at udstille pga. den økonomiske byrde, der var forbundet med at deltage i udstillingen, søgte komiteen at nedbringe udstillernes økonomiske omkostninger til et minimum. Dette indebar bl.a., at udstillingsgenstandenes transportomkostninger blev betydeligt nedsat, herunder toldfrihed for ind- og udførsel af udenlandske udstilleres udstillingsgenstande. Genstandene skulle indsendes til udstillingen typisk i perioden 12. april til 12. maj 1888, afhængig af afdeling og sektion, samt efter 27. maj, når udstillingens opstartsvanskeligheder forventedes afviklede. Ledsaget de forskellige kolli, der for øvrigt skulle være mærkede med den indleverende udstillers navn og adresse, fulgte fortrykte *følgelister* over samtlige genstande i den pågældende kollo – dvs. hvad vi i dag vil kalde fragsedler. Følgelisterne skulle medfølge i tre enslydende eksemplarer og indeholde angivelse af navn, adresse samt udførlige beskrivelser og mængdeangivelse af de forskellige genstande med salgspris og den løbenummerering, som ville gælde udstillingen igennem. Nederst bagpå var der sat plads af til dato og underskrift. Ligesom anmeldelsesblanketterne var følgelisterne trykte i forskellige farver fra sektion til sektion.

Følgelisterne er ofte omhyggeligt udfyldte, fordi de på sin vis var udstillerens garanti for at få sine ting med hjem igen. Selvom nogle udstillere undertiden kludrede lidt i forskellen mellem *kasse*,

pakke, kollo og (udstillings)*genstand*, udgør listerne ofte et udmærket supplement med udstillerens egne angivelser af sine genstande, samt den pris, han selv mente, de var værd.

Følgelisterne er desværre ikke bevaret for samtlige af udstillingens sektioner. For nogle sektioner har de antageligt aldrig eksisteret, f.eks. for sekt. 1 (*fremmed industri*) og sekt. 8 (*husdyrbrug*), og for de øvrige vedkommende mangler der lister fra sektion 6, 8, 9, 10 samt – meget beklageligt – fra kunstsektionerne 16-18.³⁵ For de resterende sektioner, herunder den store sektion 2 (i alt 5 arkivæsker), findes følgelisterne bevarede, men efter forskellige arkiveringsprincipper. I nogle tilfælde findes de sammenfoldede og ordnede gruppevis, i andre tilfælde ligger de løst i store omslag, og i atter andre findes de sammenhæftede i store A3-mapper, lig arkiveringsmåden blandt nogle af anmeldelsesblanketterne. Oftest findes alle tre enslydende følgelister bevaret i forlængelse af eller indfoldede i hinanden, men i få tilfælde har man valgt kun at bevare et eksemplar og kasseret de to andre. Fælles er dog, at de inden for arkivenheden ikke ligger i en rækkefølge, der lader sig identificere af hverken anmeldelsesarkivaliernes eller katalogernes løbenummereringer, men sandsynligvis er blevet lagt sammen, efterhånden som udstillerne tilendebroge indpakningen af sine udstillingsgenstande og fjernede kolloene fra udstillingsområdet efter udstillingens ophør (udstillerne havde 30 dage efter udstillingens slutning til at besørge sine genstande fjernet, og hvad der ved årsskiftet 1888/89 ikke var afhentede, blev solgt på auktion af komiteen). Det kan derfor være et større arbejde at finde følgeliste(r)n(e) for en bestemt udstiller, men arbejdet bliver lønnet af de fyldige oplysninger om genstandene, som følgelisterne ofte er forsynede med.

Kuponer og bureauets abonnementsprotokoller

Udstillingens suverænt største indtægt (lige knap 1,5 millioner kr.) kom fra de entrebilletter, som publikum skulle løse ved indgangen for at komme ind på udstillingsterrænet. Enkeltbilletternes pris varierede efter gæstens alder, hvilke dage og hvornår på dagen man entrede udstillingen. Havde man planer om at besøge udstillingen jævnligt hen over sommeren, kunne man med fordel købe abonnementskort, der gav køberen fri entre ved forevisning i en af udstillingens tre indgange, og som kostede 20 kr. for en mand og 16 kr. for en kvinde. Abonnementskortene skulle være udstyret med navn, men ikke med fotografi af ihændeleveren, som det ellers havde været praksis ved 1872-udstillingen, og ved udstedelsen skulle køberen indskrive sig i bureauets dertil indrettede abonnementsprotokol. Man var dog klar over, at visse udstillere havde behov for jævnligt at føre opsyn med sin udstillingsstand, hvorfor man fik ordnet, at udstillere og deres medhjælpere fra de permanente sektioner gratis kunne få udstedt abonnementskort, der gav dem ret til frit at passere indgangene indtil middag, eller mod 10 kroners betaling få udstedt et kort, der gav dem ret til indgang efter kl. 12.

Arkivalsk har denne praksis affødt ikke færre end 26 *abonnementsprotokoller*, literet A-Z (i Daisy registreret som f.eks. *Lister over salg af abonnementskort litra A*). Protokollerne er ført sideløbende – typisk fra starten af maj til slutningen af september 1888 – hvorfor de hver især må have tilhørt enten en bureauskranke eller en bureau ekspedient. Der kan heller ikke påvises noget specielt geografisk tilhørsforhold, da udstillere fra alle sektioner tilsyneladende købte abonnementer i alle protokoller. De er ført kronologisk efter udstedelsesdato, og ud for hver abonnent blev det afkrydset, om vedkommende var mand, kvinde eller udstiller/medhjælper, eftersom priserne som nævnt var forskellige. Hver abonnent blev tildelt et løbenummer efter forskellige systemer for hhv. mand/kvinde, udstiller eller medhjælper. Dette løbenummer blev antageligt tillige anført på abonnementskortet, således man om nødvendigt hurtigt kunne krydstjekke abonnements gyldighed. Protokollerne udmærker sig fra udstillingens øvrige arkivalier ved at omhandle

The image shows two pages of a handwritten subscription protocol. The left page is numbered 70 and the right page is numbered 71. Both pages have columns for 'Datum', 'Løbe-Nr.', 'Bem.', 'Dato', 'Sted', and 'Navn og Stilling'. The entries are handwritten in ink, listing names and addresses of subscribers. The right page includes a summary table at the bottom with columns for 'Sum', 'Nr.', and 'Beløb', showing calculations for the total number of subscribers and the amount paid.

Dobbeltside fra abonnementsprotokol I med de forskellige abonnenters underskrift i kolonnen t.h.
Bureauet: Lister over salg af abonnementskort litra B-C og A-Z (06313, 65-70), protokol I (nr. 70), 8. maj 1888.

udstillingens besøgende, om hvem der ellers kun findes ganske sporadiske kilder. Hver abonnent skulle indskrive sig i protokollen med sin underskrift og gerne titel/erhverv og bopæl, hvilket undertiden har givet anledning til nogle ganske fyldige og interessante beskrivelser. Kvinderne anførte ofte deres bopæl ved at oplyse, hvilken mand de boede hos, og udenbys abonnenter indskrev sig ofte med anførsel af det pensionat eller hotel, de midlertidigt boede på.

Det var imidlertid kun udstillere/medhjælpere, der ønskede det udvidede abonnementskort til 10 kr., som blev indskrevet i protokollerne, hvorfor alle de, der blot beholdt det gratis, ikke findes nævnte. I stedet findes til gengæld i hvert sektionsudvalgsarkiv en besynderlig arkivserie benævnt *Kuponer for udstillere*, hvorpå udstillere har anført sin underskrift, evt. firmanavn, bopæl, samt udstillingssektion. Kuponerne er små rektangulære sedler, som tydeligvis er afrevet fra og har udgjort den nederste del af et større dokument. Med al sandsynlighed er kuponerne bureauernes kvitteringer for udstedte gratis abonnementskort til udstillere, som blev gemt, fordi disse udstillere ikke blev indskrevne i abonnementsprotokollerne – altså en slags abonnementskuponer. I enkelte tilfælde står der på kuponen anført, at den pågældende udstiller ønskede et kort, der kunne give adgang til hele dagen, hvilket sandsynligvis er udtryk for, at abonnenten har udvidet sit abonnement ved at betale de 10 kr. og derfor må stå indført et sted i de endeløse abonnementsprotokoller.

Industriforeningens arkiv indeholdt oprindeligt en *Fortegnelse over solgte adgangskort*, som efterfølgende beklageligvis er bortkommet, men hvori man sandsynligvis har kunnet finde udstillerne fra kuponerne indført. I enkelte tilfælde findes nemlig et (løbe)nummer anført i hjørnet af kuponen, hvilket sandsynligvis har refereret til denne fortegnelse.

Fælles for abonnementsprotokollerne og kuponerne er, at de er forholdsvis tunge at navigere i. Der findes ingen indgang, og eftersøgningen efter en given udstiller må nødvendigvis foregå som en minutiøs gennemgang af både kuponerne og samtlige abonnementsprotokoller, indtil man evt. finder den pågældende.³⁶ Og selvom man skulle være heldig hurtigt at finde udstilleren, kan eventuelle medhjælpere være indskrevet overalt i de øvrige protokoller. Dertil skal man være opmærksom på, at kuponerne først efterfølgende er fordelt ud i de respektive sektionsudvalgsarkiver, hvilket har medført, at enkelte er forkert placerede. Undertiden anførte udstillere i sektion 2 sit undergruppenummer i stedet for sektionsnummer, hvorfor nogle udstillere fra sekt. 2, gr. 5 kan være placerede i kuponer for udstillere i 5. sektion. Findes kuponen for en udstiller i sektion 2 ikke i kupondyngen for sektion 2, bør man undersøge kuponerne fra udstillerne under det tilsvarende sektionsnummer. Alt i alt udmærker såvel abonnementsprotokoller som kuponer sig ved at bære abonnentens personlige underskrift, om der så er tale om en bonde fra Lolland, der udstillede i husflidssektionen, forstanderinden for en københavnsk pigeskole, som udstillede i undervisningssektionen, eller historikeren, professor Johannes Steenstrup, som indløste ordinært abonnement 15. maj 1888.³⁷

Sektionsudvalgenes øvrige arkivalier

Foruden anmeldelsesarkivalier, oplysningsskemaer, følgelister og kuponer indeholder sektionsudvalgsarkiverne *korrespondance* af diverse karakter. Først og fremmest i form af ind- og udgående skrivelser, undertiden delt op i afsenderinstans, som det f.eks. ses i industrisektionen, hvor der foruden de ordinære pakker med indgående skrivelser også findes arkivæsker med skrivelser fra hhv. udlandet og bureauchefen. Ved store sektioner, hvor tilstrømningen af skrivelser har været hyppig, har sektionsudvalgene endvidere ført brevjournaler over de indkomne skrivelser. Brevjournalerne fungerer som en udmærket fortegnelse over sektionens modtagne skrivelser; hver skrivelse er anført med afsenders navn og adresse, fyldig beskrivelse af brevets indhold, evt. svardato, den ofte interessante rubrik ”anmærkninger”, samt ude til venstre et kronologisk fortløbende løbenummer, som også anførtes på selve skrivelsen, og efter hvilket de indkomne skrivelser er ordnede. De udgående skrivelser fra sektionsudvalgene kan man være heldig at finde som afskrifter i dertil indrettede, kronologisk førte *kopibøger*. Undertiden er der i brevjournalernes anmærkningsrubrikker referencer til, på hvilken side i kopibogen svaret er indført.

Man skal i øvrigt være opmærksom på, at en del af korrespondancen med de enkelte udstillere er at finde i separate omslag forrest i arkivæskerne med oplysningsskemaer sammen med henvisnings- og medarbejderlisterne. Adressaten af disse skrivelser er dog sjældent sektionsudvalgene, men derimod bedømmelsesudvalget, eftersom oplysningsskemaerne oprindeligt var arkiverede i bedømmelsesudvalgets arkiv og først ved afleveringen til Erhvervsarkivet blev indlemmet i de respektive sektionsudvalgsarkiver. Uanset arkiveringsprincip er skrivelserne som oftest forsynet i øverste højre hjørne med afsenderens sektions- og løbenummer fra kataloget – og endda undertiden lagt i kronologisk rækkefølge herefter – hvilket letter søgningen betydeligt. Dertil arkiverede sektionsudvalgene ofte udstillerens skrivelser som bilag til anmeldelsesblanketterne, inden i hvilke de derfor vil være at finde.

Man bør i udgangspunktet undersøge, om der findes korrespondance, da der heri kan gemme sig en bred vifte af kuriøse og supplerende oplysninger. De indkomne skrivelser til

sektionsudvalgene fra udstillere omhandlede som oftest anmodning eller underretning om ændringer i udstillerens udstilling: udvidelser – og kun i få tilfælde indskrænkning – af antallet af udstillingsgenstande og udstillingsplads, annullering af den allerede indsendte anmeldelse, klager over bureauets eller sektionsudvalgets beslutninger af diverse karakter, etc.

Endelig skal kort nævnes de arkivserier, der blev affødt som følge af det interne arbejde med udstillingens tilrettelæggelse og gennemførelse. For det første findes for nogle sektioners vedkommende bevaret *forhandlingsprotokoller* indeholdende sektions- og/eller afdelingsudvalgets forhandlinger, som typisk foregik forud for udstillingens åbningsdag. Sektionsudvalget forestod bl.a. den praktiske tilrettelæggelse af den enkelte sektion, herunder tilvejebringelsen af de indretninger og foranstaltninger, som sektionen havde brug for for at kunne fungere, samt udfærdigelsen af sektionens tillægsreglementer, underordnede klassifikation, anmeldelsesblanketter, budgetter og forslag til bedømmelsesudvalget om sammensætningen af sektionens dommergruppe(r), hvilke forretninger forhandlingsprotokollen således vil afspejle.

I forlængelse heraf vil man finde særskilte regnskabsarkivalier, herunder den gennemgående arkivserie *udgiftsbegæringer*, som indeholder sektionsudvalgets begæringer til bogholderiet om refusion af de forskellige omkostninger, som udvalget har forestået. Vedhæftet de enkelte udgiftsbegæringer findes ofte kvitteringer fra modtageren samt undertiden regninger med beskrivelse af, hvilke materialer eller ydelser modtageren har fået betaling for. Øverst på dokumenterne findes i udgangspunktet anført et løbenummer, som henviser til den pågældende udgifts post i bogholderiets regnskab. Forhandlingsprotokoller og udgiftsbegæringer kan indeholde værdifulde oplysninger i studiet af udstillingens gennemførelse og indre organisation, men i forhold til de enkelte udstillere har de næppe nævneværdig betydning.

Bedømmelsesudvalgets arkivalier

Mens bedømmelsesudvalget stod for udfærdigelsen af de overordnede retningslinjer for bedømmelsen, samt for ”at Bedømmelsen foregaar i betimelig Tid”,³⁸ lå den egentlige bedømmelse af udstillingens tusindvis af udstillingsgenstande hos de 42 dommergrupper. Dommergrupperne er imidlertid ikke tildelt selvstændige arkiver i arkiveringsprocessen, da deres virksomhed og herunder indstillinger til prisbelønninger skulle indsendes til bedømmelsesudvalget. Bedømmelsesudvalget indstillede dommergruppernes indsendte forslag til dommerforsamlingen, der bestod af bedømmelsesudvalgetes medlemmer samt formænd og næstformænd for samtlige dommergrupper, og som herefter vedtog de endelige bedømmelse. Arkivalierne fra alle tre instanser er samlede under den underordnede arkivskaber *Bedømmelsesudvalget*.

Først og fremmest findes – ligesom i sektionsudvalgsarkiverne – en *forhandlingsprotokol* (behandler hovedsagligt sammensætningen af dommergrupperne samt medalje- og diplomkonkurrencen, mens der bagi er ført forhandlingsprotokol over det forberedende udvalg) og en arkivæske med *udgiftsbegæringer med kvitteringer*. Det øvrige materiale er i højere grad spændende i forhold til udstillerne, da det for det meste består af korrespondancen med dommergrupperne. De indkomne skrivelser fra dommerne er opdelt tilnærmelsesvist sektionsvis og er i hver arkivenhed ordnede kronologisk efter den pågældende dommergruppes nummer, som findes anført i øverste højre hjørne. I nogle tilfælde indeholder disse pakker desuden dommergruppernes voterings- og bedømmelsesprotokoller, hvori dommergruppen har anført bemærkninger til hver enkelt udstiller og udstillingsgenstand. Oprindeligt har disse protokoller blot fungeret som bilag til dommergruppernes lister med prisbelønningsforslag, hvorfor protokollerne beklageligvis ikke findes bevarede for samtlige dommergrupper. Eftersom dommergruppernes bedømmelsespraksis bestemtes individuelt i hver dommergruppe, er der selvsagt stor variation på

de enkelte bedømmelsesprotokollers meddelsomhed. Som særlig eksemplarisk skal imidlertid fremhæves de tre protokoller fra dommergruppe 38, der forestod bedømmelsen af 14. sektion (*landbrugsmaskiner*). Udstyret med udførlige bemærkninger om hver enkelt udstillingsgenstand udgør disse et uforligneligt supplement til de øvrige arkivalier om udstillerne i sektion 14 og tillader forskeren at gå bag om udstillernes egne opfattelser og beskrivelser af sine udstillingsgenstande og se genstandene dels med en samtidig fagkyndigs øjne, dels i syntese med sektionens og undergruppens øvrige udstillere og udstillingsgenstande. Disse protokoller hører dog til sjældenhederne og lige så ofte ses protokollerne blot at være oversigter over dommergruppernes indstillinger til prisbelønning. I alt haves disse protokoller for dommergrupperne 5 (sekt. 2, gr. 5: *Arbejder i træ, horn og ben*), 25-27 (sekt. 9: *Mælkeribrug*), 37 (sekt. 13: *Industrielle maskiner, værktøj og apparater*) og 38 (sekt. 14: *Redskaber, maskiner og apparater for landbruget*). Dog skal man være opmærksom på, at fra de fleste øvrige dommergrupper findes i bedømmelsesudvalgets arkiv mere eller mindre udførlige og fyldige sammenhæftede lister over dommernes vurderinger af udstillerne – eller i det mindste angivelse af de til prisbelønning indstillede udstillere.

Endvidere henledes opmærksomheden på de i Rigsarkivet Aarhus bevarede enkeltkataloger, der ligeledes indeholder arkivalske spor fra dommergruppernes virksomhed (se ovenfor under ”Katalogerne”).

Dommergruppernes, bedømmelsesudvalgets og dommerforsamlingens virksomhed mundede ud i en pompøs belønningshøjtidelighed 19. juli 1888, hvor ikke ringere end 1808 belønninger (fordelt på sølv-, bronzemedalje og hædrende omtale) og 201 anerkendelsesdiplomer til udstillermedarbejdere og 29 pengepræmier uddeltes. I kølvandet på belønningshøjtideligheden blev i den anledning publiceret et lille 100-sidershæfte *Officiel Fortegnelse over Prisbelønnede Udstillere i Udstillingens permanente Afdelinger*, som er opbygget i overensstemmelse med katalogernes inddeling og løbenummerering og i dag står som den nemmeste indgang til, hvilke udstillere som vandt prisbelønning.³⁹

Endelig skal fremhæves en sidste arkivæske i bedømmelsesudvalgets arkiv, nemlig *Indkomne skrivelser fra de belønnede udstillere*.⁴⁰ Heri findes skrivelser fra forbavsende mange udstillere, som i de fleste tilfælde og med vidt forskellige bevæggrunde ikke ønskede at modtage sin pris alligevel. Man skal være opmærksom på, at nogle af disse udstillere nåede at ”afværge” sin prisbelønning før belønningshøjtideligheden, hvorfor det ovenfor omtalte hæfte ikke som sådan er udtryk for de i dommerforsamlingen vedtagne prisbelønninger, men derimod de vedtagne og af vedkommende udstillere accepterede prisbelønninger. Man kan derfor komme ud for, at en udstiller blev prisbelønnet, men nåede at frasige sig sin pris og derfor ikke er medtaget i hæftet. Skrivelserne er ordnede efter den pågældende udstillers sektions- og gruppenummer, som står angivet i øverste højre hjørne, og hvorefter man hurtigt kan orientere sig. Arkivæsken indeholder desuden ti anmeldelsesblanketter og oplysningsskemaer, som er udtaget fra deres hjemmehørende arkivplads og altså brugt som bilag i en efterfølgende korrespondancesag.⁴¹

Salgsbureauernes arkivalier: salgslister, salgsprotokoller, hovedbøger, kvitteringer, m.m.

Den nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling i København 1888 var først og fremmest tænkt som en måde, hvorpå de nordiske folk kunne mødes i forening og fremvise sine nyeste og bedste frembringelser til gensidig gavn og læring. Som et gode for såvel udstillere som udstillingsgæster foranstaltede udstillingskomiteen imidlertid, at udstillerne også skulle have mulighed for at sælge sine udstillingsgenstande til en af dem selv fastsat pris. Til dette formål blev der oprettet tre *salgsbureauer*, hvis arkivalier indeholder udførlige oplysninger og oversigter over de enkelte udstillers både solgte og tilsalgsatte genstande. Det var af yderste vigtighed for såvel

udstiller, udstillingsmyndighed som for køber, at der på alle tidspunkter kunne gøres eksakt rede for hver enkelt genstand, hvilken nødvendighed afspejles af de forholdsvist mange arkivserier, som salgsbureauernes virksomhed affødte.

De tre salgsbureauer tildelte numrene *A*, *B* og *C*, fik kontorer i hhv. tombolaens kontor i kunstindustribygningen, i maskinudstillingens bureau og i kunstudstillingens bureau og kom følgelig til at varetage salget af genstande fra de tilsvarende udstillingssektioner, således at *salgsbureau A* forestod sektion 1, 2, 3, 4, 5, 7, 10, 11 og 12, *salgsbureau B* sektion 13, 14 og 15 og *salgsbureau C* 16, 17 og 18. For at tilskynde udstillerne til at benytte sig af salgsbureauerne blev det bestemt, at afgiften, der skulle tilfalde udstillingen, kun skulle være 5 % af salgsprisen for industriens og kunstens vedkommende og kun 2 % for landbrugets vedkommende (diskrepansen bundede i en ved landmandsforsamlingerne gældende praksis, som man ikke turde bryde med). Udstillingskomiteen kunne dog ikke forhindre, at nogle udstillere solgte uden om salgsbureauerne for at undgå denne afgift, hvorfor man skal være opmærksom på, at fraværet af arkivalier om en given udstiller i salgsbureauarkivet ikke nødvendigvis er udtryk for, at udstilleren ikke solgte ud af sine udstillingsgenstande, men blot at han ikke benyttede udstillingens salgsbureauer.

Enhver udstiller, der ønskede at benytte sig af salgsbureauet, skulle indgive en såkaldt *salgsliste*, der kunne fås fortrykt hos udstillingsbureauet og salgsbureauerne, med en specificeret liste over hans tilfals værende udstillingsgenstande. Denne blanket var i A3-format og indeholdt dels en gengivelse af det regulativ, under hvilket udstilleren overdrog salget af sine genstande til salgsbureauet, dels en blank liste med 19 løbenumre, hvorunder udstilleren skulle anføre genstandene med beskrivelse og ude til højre salgspris, og nederst på blanketten forsyne den med dato og underskrift. Hvis udstilleren falbød alle sine udstillingsgenstande, kan løbenummereringen på salgslisten i nogle tilfælde stemme overens med løbenummereringen på følgelisten, men som udgangspunkt skal man forvente, at de to løbenummereringssystemer er forskellige. Ønskede udstilleren at sælge flere udstillingsgenstande, end de 19 poster tillod at anføre, findes i nogle tilfælde vedlagt en fortsættelse af salgslisten, som vil være at finde i umiddelbar forlængelse af blanketten, og ved ekstraordinært store antal af lots blev der undtagelsesvis udfærdiget separate flersidede oversigter, som det f.eks. ses hos handelsgartnerne i sekt. 10 og hos pariseren S. Bings omfattende samling af japanske genstande.

Salgsbureau A, som kom til at varetage uforholdsmæssigt mange udstillingsgenstande i forhold til salgsbureau B og C, opdelte sine salgslister efter sektion, således at de store mængder salgslister fra sektion 2 (*nordisk industri*) og sektion 3 (*husflid*) blev sammenhæftede i egne A3-mapper, mens salgslisterne fra de øvrige sektioner blev sammenfoldede sektionsvis og lagt i en separat æske. For at lette ordningsarbejdet udarbejdede man salgslisterne – ligesom anmeldelsesblanketterne og følgelisterne – i forskellige farver efter sektion, hvilket også til en vis grad letter eftersøgningen i dag. Inden for hver sektion blev salgslisterne ordnede i kronologisk rækkefølge efter udstillerens katalognummer, som blev anført øverst på blanketten. I udgangspunktet bør man altså hurtigt kunne finde en given udstillers salgsliste, men til trods for tydelige bestræbelser på at overskueliggøre og systematisere de ellers uoverskuelige mængder af salgslister kan de være fejlplacerede, hvorfor man bør gennemse resten af pakken, hvis en given liste ikke befinder sig, hvor den burde. Salgslisterne for salgsbureau B, hvorfra man på samtlige har afrevet regulativet, findes ikke ordnede efter katalognummer, som for de flestes vedkommende end ikke står angivet, men efter et fortløbende nummersystem, der er angivet med blå blyant i øverste venstre hjørne, og som må henvise til nogle ikke-bevarede oversigtsfortegnelser. Man er derfor, for salgsbureau B's vedkommende, henvist til at bladere alle salgslister igennem. Salgslisterne for salgsbureau C findes ikke bevarede.

En potentiel køber havde to muligheder for at købe en falbudt udstillingsgenstand. Enten kunne han foretage handlen gennem salgsbureauet, eller han kunne lave en underhåndshandel med

udstilleren uden om salgsbureauets medvirken. I det førstnævnte tilfælde skulle køberen straks indbetale mindst 20 % af salgsprisen til salgsbureauet – oftest blev hele beløbet dog betalt med det samme – hvorefter han fik udleveret en kvittering på, at den pågældende udstillingsgenstand nu tilhørte ham. Ved denne købeform blev handlen straks indført i det pågældende salgsbureaus dertil indrettede *protokol over skete salg* (i Daisy registreret som f.eks. *Skete salg ved salgsbureau A*), hvori man kan finde møjsommeligt indførte oplysninger om handlens dato, udstillerens navn, bopæl og katalognummer, udstillingsgenstandens art, dens løbenummer på udstillerens indleverede salgsliste, dens salgspris, hvorvidt betalingen blev foretaget ved afdrag, hvorvidt betalingen eller dele heraf blev foretaget ved tombolagevinster samt disses litra- og løbenumre, og længst ude til venstre køberens kvitteringsnummer. Så snart handlen var gennemført, blev den solgte genstand mærket med et nummereret salgsmærke, hvorpå der stod ”Solgt ved Salgsbureauet” eller på forlangende ”Solgt gennem Salgsbureauet til N.N.”, og salgsmærkenummeret indførtes ligeledes i protokollen over skete salg.

Hvis køberen derimod foretog handlen uden om salgsbureauet, og hvis den pågældende udstiller havde givet salgsbureauet tilsagn om dets medvirken, var udstilleren forpligtet til straks at anmelde underhåndssalg til salgsbureauet, der følgelig indskrev handlen i *protokollen over anmeldte salg* (i Daisy registreret som f.eks. *Anmeldte salg ved salgsbureau A*). Denne protokol var ikke så fyldestgørende som protokollen over salgsbureauets salg og indeholdt blot dato for handlen, udstillerens katalognummer, navn og bopæl, genstandens art, dens pris, salgsbureauets provision (ovennævnte 5 % eller 2 % af salgsprisen), samt nummeret/numrene på de(t) salgsmærke(r), som underhåndshandlerne blev forsynet med, og hvorpå der blot stod ”Solgt” eller ”Solgt til N.N.”.

Sideløbende med disse to protokoltyper førte hvert salgsbureau desuden en *hovedbog*, hvori begge handelsformer blev ordnet side om side efter udstiller. Første gang salgsbureauet solgte en genstand eller fik underretning om et underhåndssalg, blev den pågældende udstiller tildelt en dobbeltside i hovedbogen, hvorpå alle fremtidige salg af og for udstilleren tillige indførtes. Udstillerens navn og bopæl blev sirligt anført øverst på dobbeltsiden, og for hver solgt udstillingsgenstand anførtes – foruden udstillerens sektions- og katalognummer – en beskrivelse af samme, dens løbenummer på salgslisten, dato for handlen, det tildelte salgsmærkenummer, salgsprisen samt udførlige betalingsoplysninger. Der findes ingen registre til hovedbøgerne, hvorfor man i princippet må gennembladre hele hovedbogen i søgningen efter en bestemt udstiller. Hovedbogens eneste systematik er, at hver udstillers første salg, uagtet handelsform, optræder i kronologisk rækkefølge, således at man, hvis man fra protokollen over skete salg eller protokollen over anmeldte salg kender til udstillerens første salg, forholdsvis hurtigt kan indkredse udstillerens side i hovedbogen ved at se på datoen for første salg. Det vil dog i praksis være hurtigere blot at gennemgå hovedbogen i stedet for at gennemtrawle de hundredvis af handler i salgsprotokollerne.

For at forhindre at udstillingsområdet efterhånden skulle udvandes for udstillingsgenstande, kunne køberne først afhente sine købte genstande tidligst tre dage efter udstillingens slutdato. Køberen skulle da henvende sig i udstillingsbureauet og mod forevisning og aflevering af ovennævnte kvittering kunne få den købte udstillingsgenstand udleveret. For de gennem salgsbureauerne skete handler blev udleveringen noteret i protokollen over skete salg. Hvis en solgt genstand endnu ikke var afhentet tre uger efter udstillingens afslutning, tilfaldt den udstillingen til senere bortsalg på auktionen, og køberen mistede sit krav på den samt på den betaling, han indtil da havde præsteret. De indleverede *kvitteringer* (i Daisy registreret som *Kvitteringer for solgte genstande*) for de gennem salgsbureauerne foretagne handler blev herefter ordnede efter udstiller, således at alle kvitteringer fra salg for en given udstiller blev samlet, indfoldet i hinanden og holdt sammen med en strik. Herefter tildeltes hvert bundt kvitteringer et løbenummer, der således blev unikt for hver udstiller, og efter hvilket kvitteringsbundterne findes ordnede i tilnærmelsesvis kronologisk rækkefølge. Det er uvist, hvilken fortegnelse disse løbenumre henviser til – underligt

nok er det ikke til hovedbogens sidetal, hvilket ellers ville være oplagt. Antageligt har de henvist til en art udleveringsliste, som efterfølgende er blevet kasseret eller bortkommet. Det kan derfor være et tidskrævende arbejde at finde frem til kvitteringerne for en bestemt udstillers afhændede genstande, især fordi hvert bundt kun i nogle tilfælde er forsynede med direkte referencer til udstilleren. I nogle tilfælde er udstillerens navn noteret sammen med løbenummeret uden på kvitteringsbundet, og i enkelte andre tilfælde findes udstillerens katalognummer noteret i toppen af selve kvitteringen. I øverste højre hjørne af hver kvittering findes et unikt kvitteringsnummer, der tillige findes indført i salgsbureauets protokol over skete salg, og hvorefter det vil være muligt ved et opslag i denne protokol at finde frem til den pågældende udstiller. Ud over kvitteringsnummer og undertiden udstillers navn og/eller katalognummer indeholder kvitteringerne et par oplysninger om den købte genstand, dens salgspris, dato for handlen, hvor meget der blev betalt med det samme, salgsbureauets underskrift, og evt. hvornår resten af salgsprisen er betalt ledsaget af kassererkontorets underskrift. Mens disse oplysninger også kan findes i hovedbogen, er kvitteringernes eneste unikke bidrag, at der undertiden på kvitteringens bagside er noteret ”Anvist” efterfulgt af en dato i oktober 1888, hvilket er en angivelse af, hvornår køberen fik den købte genstand udleveret.

Beklageligvis oplyser arkivalierne således intet om køberne, der ikke var videre interessante for salgsbureauet, hvis primære funktion var at holde styr på de mange udstillere og deres hundredvis af falbudte udstillingsgenstande.

Man skal være opmærksom på, at ikke alle arkivalier i salgsbureauernes arkiv har med salg af udstillingsgenstande at gøre. Foruden den tilbagevendende arkivserie *udgiftsbegæringer*, der primært har med salgsbureauets drift at gøre, afspejler arkivet desuden salgsbureauets funktion som stedværende salgsorgan af udstillingens officielle skrifter og lign. Disse solgtes ved de såkaldte salgsborde, af hvilke der i løbet af udstillingen blev oprettet otte rundt omkring på udstillingsterrænet. I *kassebog for salgsbordene* vil man kunne følge det daglige salg ved hvert salgsbord af kataloger, den officielle fører,⁴² mindeblade, diverse kort, fotografier, festskrifter og andre i anledning af udstillingen udgivne småtryk.

Bureauets arkivalier

Ud over arkivalier vedrørende abonnementer indeholder bureauets arkiv stor variation i sine arkivserier. Først og fremmest udgjorde bureauet et samlende led i forhold til både intern og ekstern korrespondance, hvilket har afstedkommet forholdsvis materiale-tunge arkivæsker med hhv. indkomne og udgående skrivelser. Bureauchefen blev som nævnt ansat i februar 1886, hvor de første skrivelser begynder at dukke op, men fra august/september samme år må man have begyndt at avertere efter arbejdskraft, for herefter strømmede det dagligt ind med jobansøgninger om al mulig slags arbejde, lige fra bogholderi over nattevagt til forefaldende arbejde. Hver modtaget skrivelse blev indført i *brevjournalen*, som befinder sig forrest i arkivserien *Indkomne skrivelser*.⁴³ I brevjournalen blev hver indkommen skrivelse noteret med dato, afsender, indhold og et unikt løbenummer, som skrivelserne efterfølgende blev ordnede efter. Al udgående korrespondance er at finde i de seks dertil indrettede journaler, som befinder sig forrest i pakken med udstillingsbureauets 14 *kopibøger* (i Daisy registreret som *Fortegnelse over udgåede skrivelser og kopibøger*). Ligesom i brevjournalerne over indkommen korrespondance er de udgående skrivelser tildelt et løbenummer, der tillige er anført på den side i kopibogen, hvor skrivelsens fulde ordlyd er gengivet. Der er dog sjældent meget at hente i forhold til den enkelte udstiller i bureauets korrespondance. Oftest henvendte udstilleren sig direkte til sektionsudvalgene, mens bureauets korrespondance for det

meste ses at være med udstillingens andre afdelinger, med arbejdsansøgere og med folk, der stod i et eller andet ansættelsesforhold til udstillingen.

Dertil ses bureauet at have fungeret som bogholderi. I *journalen* – der altså er forskellig fra ovennævnte brevjournaler, som ikke er separat registrerede i Daisy – findes minutiøst beskrevet de utallige ind- og udbetalingsposter, som bogholderiet dagligt skulle varetage. Posterne blev indført kronologisk og angivet med dato for indgivelsen og en udførlig beskrivelse. Fra journalen blev udgiften eller indtægten indskrevet under den rette konto i *hovedbogen*, hvori de utallige konti stod opførte i den rækkefølge, de var blevet oprettet. Hver konto strakte sig over en dobbeltside og var i overensstemmelse med princippet om dobbelt bogholderi forsynet med en debetside til venstre og en kreditside til højre. Øverst på siden stod kontonavnet, og de forskellige posteringer stod opførte efter dato med sidetallet fra journalen, beskrivelse samt pengebeløb på den vedkommende side af dobbeltsiden. Man sørgede for at adskille kontiene med et antal blanke sider, men det hændte ofte, at posteringerne på en konto oversteg, hvad der var plads til inden næste konto, hvorfor man var nødt til at fortsætte kontoen på den næste blanke side i hovedbogen. I sådanne tilfælde, hvor kontiene kan være ført over tre-fire forskellige steder i hovedbogen, vil der være en henvisning nederst på sidste side med oplysninger om, hvor kontoen fortsætter. Man skal være opmærksom på, at der til såvel hovedbog som journal blev ført registre. Hvor *registret til hovedbogen* er fyldestgørende og let anvendeligt med referencer til, hvor en given konto første gang er indført, er *journalregistret* mangelfuldt og tilsyneladende ført efter forskellige principper, der reelt gør det ubrugeligt.

De fleste indtægts- eller udgiftsbegæringer var fra eller til fælles- eller sektionsudvalgene og dermed ganske uinteressante ift. udstillerne – på to konti nær. Den ene er *kontoen for dyrskuet*, hvortil udstillerne i dyrskuet (sektion 8) – for at begrænse udeblivelsen af anmeldte dyr – sammen med anmeldelsesblanketten skulle indsende et depositum på 10 kr. for hver hest, 5 kr. for hvert stk. hornkvæg og 2 kr. for hvert får, som de vordende udstillere ønskede medtagne i skuet. Disse indbetalinger, som sammen med anmeldelserne skulle være indløbne senest d. 15. marts 1888, er udførligt indført først i journalen og dernæst på kreditsiden i konto for dyrskuet i hovedbogen.

Den anden konto af speciel interesse er *kontoen for borde, montrer og skabe*. Som nævnt kunne man som udstiller købe billige udstillingsfaciliteter i form af borde, montrer og skabe til sine udstillingsgenstande, hvis blot man anførte dette på anmeldelsesblanketten. Prisen for disse fordringer blev indsat på den dertil oprettede konto, som man ganske vist i sidste ende fandt ud af gav underskud, fordi man havde solgt faciliteterne for billigt. Ligeledes blev indbetalingerne til denne konto først angivet i journalen og derpå ført til protokols i hovedbogen – begge steder med udførlig angivelse af udstiller og de meget ulige beløb, der varierede fra lige over 1 kr. til over 100 kr. Til hverken konto for dyrskue eller konto for borde, montrer og skabe findes indgange, og man må se sig henvist til at gennemgå de – især for sidstnævnte kontos vedkommende – lange lister af udstillere for at finde en pågældende. Dog findes for sektion 2's vedkommende særlige arkivalier. I arkivæsken med benævnelsen *Konto for borde, montrer og skabe* findes foruden indtægtsbegæringerne fyldige fortegnelser over, hvilke udstillere i industrisektionen, som havde bestilt udstillingsfaciliteter. Fortegnelserne er ført sideløbende og oplister dels udstillerne efter indbetalingsdato – dvs. et udtog af hovedbogen – dels udstillerne efter gruppenummer (løbenumrene refererer til de i *Grupperegister* tildelte løbenumre), og dels efter bestillingstype (bord langs væg, skab med 1 dør, skab med 3 døre, etc.).

Ud over korrespondance og bogholderi rummer udstillingsbureauets arkiv enkelte arkivserier vedrørende de ansatte. Som sagt vedrørte en stor del af korrespondancen arbejdsansøgninger, hvoraf de, der ansøgte om bud- eller vagtmandsplads, blev indskrevet i bureauets *Bog over ansøgninger til bud- og vagtmandsplads*, som er ført alfabetisk med reference til ansøgningens løbenummer i brevjournalen over indkomne skrivelser. Af særlig vigtighed for bureau og udstillere var vægterne

(nattevagter), der patruljerede på maskinafdelingens terræn om natten. Der var ansat i alt fem vægtere, der hver havde sin *vægterkontrolbog*, og som alle var hyret i perioden april-oktober/november, hvor de blev afskediget. Som et kuriosum er disse fem vægterkontrolbøger bevarede og indeholder indklitrerede tidsregistreringskuponer for samtlige timer, kontrolbogens ihændevarer var til stede som vægter. Efter hver vagt blev der i *meldingsbogen* noteret, hvorvidt noget var i uorden, skulle forbedres, om uret ikke gik tilfredsstillende, etc. Desuden findes bevaret *lister over udbetalt løn og kvitteringer for modtaget løn* (indeholder også kvitteringer for betaling af materiel).

Endelig findes en mængde af mindre interessante arkivserier, som dels beskæftiger sig med det overordnede regnskab (f.eks. *regnskabsjournal*, *kassebog*, *revisionsbemærkninger til regnskaberne* og *bog over anvisninger på Landmandsbanken*), herunder diverse pakker med udgiftsbegæringer (f.eks. *diverse udgiftsbilag*, *diverse konti* og *udgiftsbilag*, *mærket Bureauet*), og overordnet vedr. entré (f.eks. *indtægtsbog for tælleapparaterne*, *kontrolbog for tælleapparaterne*, *bilag vedr. konto for entre*, *salg af abonnementskort* og *opgørelse over salg af billetter og abonnementskort*), som hver især er anvendelige i studiet af udstillingens opbygning, økonomi og drift, men som intet kan bidrage med i forhold til udstillerskare og publikum.

Korrespondancen med udlandet findes gennemgået under afsnittet ”Arkivalier vedr. de udenlandske udstillere” herunder.

Udstillingskomiteens og de øvrige fællesudvalgs arkivalier

Fælles for denne gruppe er, at disse instansers arkivalier kun i sjælden grad er interessante i forhold til den enkelte udstiller. For det meste indeholder de internt anvendte *forhandlingsprotokoller*, *ind- og udgående skrivelser*, *regnskabsbøger*, *udgiftsbegæringer* og *-bilag*, som hver især har fungeret som led i den bureaukratiske trafik ad udstillingens interne kanaler og følgelig kun er interessante i studiet af udstillingens tilrettelæggelse, opbygning og ledelsesmæssige gennemførelse. Kun i sjældne tilfælde er de kommet i direkte berøring med den enkelte udstiller.

Forretningsudvalget behandlede og afgjorde alle de sager vedr. udstillingen, som faldt uden for de øvrige fællesudvalgs områder. Det vedtog reglementer, klassifikationer, anmeldelsesblanketter og budget. *Finansudvalget* påså, at det vedtagne budget ikke blev overskredet, gjorde forslag til ordningen af bogholderiet, forestod at hæve og kvittere for statens og kommunens tilskud til udstillingen, samt reviderede udstillingens endelige regnskab. *Byggeudvalget* forestod alt vedr. de af forretningsudvalgets bestemte bygningsopførslers, herunder planudformning til godkendelse, løbende tilsyn, vedligeholdelse og senere nedrivning. *Udlejningsudvalget* besørgede samtlige udsalgslokaler, beværtninger, forlystelser m.m. uden for Tivoli.⁴⁴ Udvalgenes arkiver afspejler følgelig denne virksomhedsfordeling.

Arkivalier vedr. de udenlandske udstillere

Norge og Sverige var naturlige udstillere i en nordisk udstilling, men arkivalierne fra den norske og svenske tilrettelæggelse af deres deltagelse findes ikke i Industriforeningens arkiv. Dette bunder hovedsagligt i, at de norske og svenske regeringer på dansk foranledning havde foranstaltet oprettelse af hhv. en norsk og en svensk udstillingskomite, der varetog tilrettelæggelse af deres respektive deltagelse, herunder indbydelse af og korrespondance med norske og svenske udstillere.⁴⁵ I Industriforeningens arkiv findes derfor næsten kun i 1888-udstillingens bureaus arkiv arkivæsker med korrespondance med og kopibøger over udgående skrivelser til hhv. den norske og

den svenske udstillingskomite. Kun i enkelte tilfælde har de norske og svenske udstillere omgået deres respektive udstillingskomiteer og skrevet direkte til det danske udstillingsbureau, der som oftest besvarede med en henvisning til vedkommende udstillingskomite. At de norske og svenske anmeldelsesarkivalier og oplysningsskemaer imidlertid befinder sig i det danske arkiv, skyldes, at bureauet havde brug for disse i tilrettelæggelsen af udstillingen, herunder udfærdigelsen af katalogerne og afsættelsen af plads til norske og svenske udstillere. Oprindeligt har de norske og svenske udstillere skullet indsende anmeldelsesblanket og oplysningsskema til hhv. den norske og svenske udstillingskomite, som dernæst har videresendt dem til bureauet.

Der er imidlertid endnu mindre at hente for de 399 ikke-nordiske udstillere i sekt. 1, til dels fordi disse ikke var underlagt bedømmelse, og de derfor ikke skulle indsende noget oplysningsskema. Ligesom for Norge og Sveriges vedkommende blev der i de fremmede nationers regi nedsat udstillingskomiteer, der varetog deltagelsen af udstillere fra de respektive nationer,

Udstillingsterrænets "hovedgade", set fra luftbroen over Ny Vestergades Forlængelse (jf. oversigtskort). T.h. ses hovedbygningen med kuplen ragende op bagerst, og lige foran denne knejser den imponerende russiske portal, som markerede indgangen til den russiske udstilling. Bag ved den russiske anes den noget mindre franske portal. Begge portaler blev med stor succes opført i overensstemmelse med hjemlandets traditionelle byggekunst. For enden af hovedgaden skimtes husflidsbondegården, og lige t.v. herfor kopien af den hvide fæstningslignende indgang til Gl. Carlsberg i Valby. På venstre side af hovedgaden ses først og fremmest kopien af Nikolaj Kirkes tårn og herunder forskellige privat opførte udstillingsbygninger: bl.a. Betlehemskiosken, Galle & Jessens chokoladeudsalg og Marstrands brødudsalg. Bygningerne, som fotografen står imellem, og som anes på hver side i forgrunden, er blomsterpavillonerne. Efter øjeblikksfotografi af Juncker-Jensen. Fra Illustreret Tidende, bd. 29, nr. 53 (30. september 1888), s. 641.

således at den danske udstillingskomite eller udstillingsbureauet intet havde med de ikke-nordiske udstillere at gøre. Som ovenfor nævnt kom de ikke-nordiske udstilleres deltagelse først i stand på et relativt sent tidspunkt, hvorfor den til dem reserverede sekt. 1 (*fremmed kunstindustri*) ikke nåede at blive indlemmet i det almindelige udstillingskatalog. Tyskland var den sidste til at give tilsagn om deltagelse, hvilket skete blot syv uger før udstillingens åbningsdag, 28. marts 1888, og mens Frankrig, Rusland og Englands udstillinger stod klar ved åbningsdagen, åbnede den italienske først i juni, og den tyske først 7. juli. Af samme grund blev det separate katalog over sekt. 1 først færdigt i juli 1888 og fungerer i dag som den bedste indgang til udstillerne i fremmed kunstindustri.⁴⁶ Hæftet er opdelt nationsvis og herunder enten udstiller- eller emnevis, efter hvad der bedst lod sig gøre. Undtagen ved udenlandske museale udstillinger, hvor genstandenes art har krævet en yderligere beskrivelse med oprindelse og årstal, findes udstillernes genstande ikke videre beskrevet med andet end overordnede gruppebetegnelser, f.eks. ”Snedkerarbejde” eller ”Porcelæn”. Med mindre udstilleren satte sine genstande til salg gennem salgsbureauerne, som det f.eks. er tilfældet med pariseren S. Bings japanske samling af kunst og kunstindustri, haves ingen yderligere skildring af de udenlandske udstillingsgenstande.

Udstillingsarkivets øvrige materiale vedr. de ikke-nordiske udstillere begrænser sig til dels et par læg i diverse-afdelingens arkivæske *Diverse korrespondance II*, dels to pakker med hhv. indkomne skrivelser fra og kopibøger vedr. Italien, Frankrig, England, Tyskland og Rusland. Læggene i diverse-afdelingen omhandler korrespondance vedr. en i hygiejneudvalget truffet beslutning om at udfærdige erindringsdiplomer til sektionens udenlandske udstillere. Vedlagt som bilag til en af korrespondancens første skrivelser findes en ”Fortegnelse over Udenlandske Udstillere i Hygiejneafdelingen, for hvem der ønskes udstedt Erindringsdiplomer”, hvilken fortegnelses udstillerantal og beskrivelser ikke varierer nævneværdigt fra katalogets afsnit om hygiejnesektionens udenlandske udstillere.⁴⁷

Udstillingsbureauets korrespondance med de ikke-nordiske lande findes i to særdeles velordnede arkivæsker med hhv. indkomne skrivelser og kopibøger. Til hvert land blev der ført særskilte brevjournaler både over indkomne skrivelser og over udgåede. I brevjournalerne er foruden dato for modtagelse/afsendelse anført afsender/modtager, en fyldig beskrivelse af sagens kerne, samt det løbenummer, som gør det muligt enten at finde frem til den originale indkomne skrivelse eller frem til gengivelsen af den udgåede skrivelse i den tilhørende kopibog. Skrivelserne omhandler som oftest tilrettelæggelsen og logistikken af de respektive landes udstillinger og kun i mindre grad de enkelte udstillere. Dog kan man være heldig at støde på udstillernes fragtdokumenter,⁴⁸ som afleveredes til bureauet til refusion, samt for Ruslands vedkommende en fyldig liste over udstillere.

Øvrige arkivalier vedr. de ikke-nordiske udstillere vil – hvis de er bevarede – være at finde i arkiverne for de udenlandske myndigheder, institutioner og foreninger, som spillede en rolle i dannelsen af de ikke-nordiske udstillingskomiteer. Nærværende artikel går ikke nærmere ind herpå.

De temporære udstillinger

Delvis undtaget fra ovenstående gennemgang er arkivalierne fra udstillingens adskillige temporære særudstillinger: bl.a. fem vekslende smørudstillinger (strakte sig over perioden 15. juni til 15. august), rosen- og jordbærudstillingen (17.-21. juli), smør- og osteudstillingen (18.-22. juli), hundeudstillingen (28.-30. juli), biavludstillingen (29.-31. august), fjerkræudstillingen (3.-6. august), havebrugets septemberudstilling (1.-30. september) og rodfrugtudstillingen (22.-30. september). Dertil kom de midlertidige dyrskuer i sektion 8 (*husdyrbrug*) – dyrskuer for hhv. slagtekvæg (29.-31. maj) og avlsdyr (18.-22. juli) – hvilke to vil blive udeladt af denne

gennemgang, da de sammen med den permanente udstilling af malkekvæg og brugsheste indgik som selvstændigt sektionsnummer i klassifikationen over udstillingens permanente afdelinger, og hvis arkiver derfor skal findes der.

Fælles for de øvrige temporære udstillinger er, at arkivalierne fra dem beklageligvis kun i lidet omfang er bevarede. Det største materiale er bevaret fra biavlsudstillingen, hvorfra der både findes anmeldelsesblanketter og anmeldelsesprotokol med separat register, hvilke er samlet i et selvstændigt underordnet arkiv. Selvom der beviseligt har fandtes anmeldelsesarkivalier og i nogle tilfælde oplysningsskemaer for de fleste af særudstillingerne,⁴⁹ findes disse ikke bevarede i arkivet. For særudstillingernes vedkommende er den bedste kilde derfor de utallige småtryk og artikler, som blev udgivet i forbindelse med udstillingerne. Først og fremmest komiteens egne specialkataloger⁵⁰ og dernæst de talrige tidsskriftartikler, som for f.eks. de temporære havebrugsudstillinger vedkommende vil være at finde i *Gartner-Tidende*, og for de temporære mælkeriudstillinger vedkommende i *Ugeskrift for Landmænd*, *Vort Landbrug* og *Landmandsblade*.

Danselærerinden, amatørarkæologen og deкупøren Augusta Zangenberg

Artiklens sidste del vender tilbage til Augusta Zangenberg, deкупøren fra Thisted, for selvom hun kun udstillede fire genstande, og til trods for at hun ikke var videre meddelssom på de blanketter og skemaer, hun indsendte til udstillingen, er hun som følge af sin korrespondance med udstillingsbureauet og sin hyppige benyttelse af udstillingens til rådighed stillede faciliteter rigt repræsenteret i kildematerialet og dermed interessant i arkivalisk sammenhæng. Hendes tilstedeværelse i og vandring gennem de forskellige arkivalietyper vil i det følgende blive opridset, dels til illustration af udstillingens undertiden udviklede forretningsgang, dels som et eksempel på at portrættet af udstilleren og udstillingsstanden ikke kun skabes gennem én kildetype, f.eks. vedkommendes oplysningsskema, men i samspil mellem adskillige arkivserier.

Zangenbergs repræsentation i arkivet

Første spor af Augusta Zangenberg i udstillingens arkiv er hendes to (første) anmeldelsesblanketter af 24. september 1887, ledsaget af et brev, hvori hun rådspurgte bureauet om de monter, hun havde erfaret, man som udstiller kunne leje: kunne hun vente med at træffe endelig beslutning om beskyttelse af sine genstande, der var udførte i tyndt finer, i montre, når genstandene blev afsendt til udstillingen?⁵¹ Bureauet besvarede brevet tre dage senere, men i stedet for at besvare Zangenbergs spørgsmål om tidsfrist, skrev man blot, at ”det maa overlades til Dem selv at bestemme, hvorvidt de af Dem anmeldte Gjenstande bør udstilles i Montre eller paa anden Maade.”⁵² Augusta Zangenberg besluttede at benytte montre og indsendte derfor to nye anmeldelsesblanketter af 29. september 1887⁵³ som erstatning for de to første, der således blev ugyldiggjort.⁵⁴ Efter modtagelsen blev både første og andet sæt anmeldelsesblanketter indført i bureauets interne anmeldelsesprotokol og grupperegister, hvor Zangenberg første gang tildeltes numrene hhv. 480 og 99⁵⁵ og anden gang hhv. 1120 og 2⁵⁶ – den første anmeldelse blev efterfølgende markeret som udslettet med henvisning til anden anmeldelses løbenumre. I grupperegistret blev hun opført i 2. sektions – industrisektionens – gruppe 5 (*arbejder i træ, horn og ben m.m.*).

Zangenbergs andet sæt anmeldelsesblanketter blev ligesom det første ledsaget af et brev, hvoraf det i overensstemmelse med § 13 i *Almindeligt Reglement* fremgik, at halvdelen af indbetalingen for montren (hun havde bestilt et bord med en skrå montre beregnet til at stå op ad væggen) på 9 kr. 63 øre var medsendt anmeldelsen.⁵⁷ Indbetalingen blev indført i bureauets

journal,⁵⁸ efter hvilken bureauchefen et par dage senere udstedte en indtægtsbegæring til kassereren, hvilken indtægtsbegæring samlede indbetalingerne fra i alt 53 udstillere.⁵⁹ Iht. indtægtsbegæringen blev hver indbetaling indført på vedkommende konto i bureauets hovedbog, hvori Augusta Zangenbergs beløb på 9 kr. 63 øre blev registreret på kreditsiden af kontoen ”Borde, Montre og Skabe”: ”September, 30. [indbetaling], 31. [side i journalen]: Betalt af Frk. A. Zangerberg Aarhus 9.63”.⁶⁰ De samme oplysninger er at finde for hendes indbetaling af anden halvdel af beløbet 11. maj 1888.⁶¹ Endeligt udarbejdede sektionens udvalg for 2. sektion oversigtslister vedr. udstillernes bestillinger af borde, montere og skabe. I en gruppevist ordnet liste står Zangerberg med et bord på 3 fod i længden med montre, følgelig også i listen ”Bord langs Væg med Montere” og endelig i et samlet register.⁶²

Sammen med bekræftelsen på deltagelsesansøgningen havde bureauet medsendt et oplysningsskema, hvilket Zangerberg returnerede i udfyldt stand 2. januar 1888. Eftersom hun hverken havde eller repræsenterede et firma, benyttede sig af maskinel drivkraft eller kunne anføre eksportsfære, er oplysningerne sparsomme og indskrænker sig til en beskrivelse af hendes udstillingsgenstande.⁶³ Fire måneder senere, 16. maj, indsendte hun sine genstande ledsaget af tre enslydende følgelister ligeledes forsynet med beskrivelse af genstandene,⁶⁴ og en uge efter udstillingens åbningsdag, 25. maj, indgav hun sin salgsliste til udstillingens salgsbureau, dvs. en fortrykt liste over, hvilke af hendes udstillingsgenstande, hun ønskede sat til salg til hvilken pris.⁶⁵ Hun nåede imidlertid ikke at have sine genstande til salg særligt længe, før hun meldte, at første og – skulle det senere vise sig – eneste salg var blevet gjort underhånden.⁶⁶ Zangerberg blev derfor tildelt en side i salgsbureauets hovedbog med oplysninger om salget af en salonskabslåge til 100 kr. og hendes efterfølgende indbetalte provision på 5 % 29. november 1888.⁶⁷

Da dommergrupperne bedømte udstillingsgenstandene i midten af juni 1888, fik Augusta Zangenbergs stand bedømmelsen $3\frac{3}{4}$ ud fra en sekstrinskala, hvilket udløste prisbelønningen hædrende omtale.⁶⁸ Dommergruppernes prisbelønninger blev indstillet til dommerforsamlingen, der endeligt vedtog prisbelønningerne. Augusta Zangerberg, danselærerinden og amatørarkæologen fra Thisted, som aldrig før havde udstillet,⁶⁹ optræder derfor i hæftet med prisbelønnede udstillere, som blev udgivet i kølvandet på bedømmelsen: ”576 **Augusta Zangerberg**, Frøken, Nørre Sundby, for Dekupørarbejde.”⁷⁰

Zangenbergs udstillingsstand

Zangenbergs udstillingsstand undergik flere forandringer under forberedelsesprocessen. Mens hun i første anmeldelsesblanket blot anførte sine genstande under samlebetegnelsen ”Forskjellige Decoupeur- (Indlagte) Arbejder efter nærmere Specifikation”, blev de i anden anmeldelse udførligt og særskilt beskrevet:

Forskjellige Decoupeur- (Indlagte) Arbejder bestaaende af

- 1) Et Juvelskrin af Ibenholdt rigt indlagt med Pæretræ, 10 Tommer høj, 15 Tommer lang og 10 Tommer bred.
- 2) Pladen til et lille 6 kantet Bord.
- 3) En Hjørnehylde.
- 4) En Ramme til et Kabinetsbillede.
- 5) Forskjellige Plader med Decoupeurarbejde.

Samme præsentation går igen i oplysningsskemaet godt to måneder senere. På bagsiden, der var tiltænkt dels en beskrivelse af udstillingsgenstandene, dels vejledende oplysninger til evt. indlemmelse i kataloget, fandt Augusta Zangenberg anledning til følgende fyldige beskrivelse:

Decoupeur- (Indlagte) Arbejder af Frøken Augusta Zangenberg, bestaaer af 1. 1 Juvelskrin af Ibenholt og Pæretræ. 2. Pladen til et lille sexkantet Bord. 3. En Hjørnehylde. 4. En Ramme til et Kabinet^s Billede. 5. Forskjellige Plader med Decoupeur Arbejde, blandt disse et Endestykke til Juvelskrinet, hvor de udsavede Stykker ere anbragte paa en større Tegning for at vise hvormange smaa bitte Stykker Arbejdet bestaaer af. Alle Arbejderne ere savede med en lille Løvsav. Afdøde Decoupeur og Snedker C. Rønne i Kjøbenhavn har vist mig fremgangs Maaden ved Skyggebrændingen paa Træet, hvilket er al den Undervisning jeg har faaet. Juvelskrinet vil blive „en Jubilæums Gave til Hendes Majestæt Dronning Louise”.

Hun havde sandsynligvis helst set, at det meste af, om ikke hele, teksten blev indlemmet i udstillingskataloget, men dertil var der langt for mange udstillere. Under katalognummeret 576 måtte hun i stedet nøjes med den kortfattede beskrivelse ”Dekupør-Arbejder”.⁷¹ Dette skulle imidlertid vise sig heldigt, for da Zangenberg indsendte genstandene og indgav sin salgsliste midt i maj, havde den oprindelige vision med juvelskrin, bordplade, hjørnehylde, kabinetsbilledramme og ”forskellige plader” undergået en række væsentlige ændringer:

1 Kolli, nemlig 1 Kasse [...] indeholdende:

1. En Plade med Decoupeurarbejde bestemt til Døren paa et Salongskab.
2. Pladen til en Hjørnehylde.
3. 2 smaa Plader med Decoupeurarbejde hvoraf den ene er anbragt i en Glaskasse for at vise fremgangsmaaden ved Arbejdet.

Kun to numre går igen i hhv. anmeldelsesblanket/oplysningsskema og følgeliste, nemlig hjørnehylde og de uspecificerede ”plader”, hvoraf den ene brugtes som et illustrativt indslag. Beklageligvis var både juvelskrinet, som var tiltænkt dronning Louise, bordpladen og kabinetsbilledrammen taget af udstillingsstanden, der i stedet indeholdt omtale af en skabsdør.

Afrunding: Adskillige løbenummersystemer

Det ses således, hvordan Zangenberg gennem bureauets og udvalgenes forskellige arbejdsfaser tildelte flere forskellige løbenumre. Indledningsvis fik hendes første anmeldelse løbenummeret 480 i anmeldelsesprotokollen og følgelig nr. 99 (i gr. 5) i grupperegistret (protokoltype unik for sektion 2), og den anden anmeldelse løbenummeret 1120 i anmeldelsesprotokollen og nr. 2 (i gr. 5) i grupperegistret. Anmeldelsesarkivalierne, dvs. anmeldelsesblanketter og anmeldelsesprotokol, blev ordnede efter anmeldelsesnummeret, men blanketterne blev tillige påskrevet grupperegisternummeret, hvilket muliggjorde konvertering fra anmeldelses- til gruppenummer og omvendt.

Grupperegisternummeret – udtryk for den interne udlicitering af udstillerne i undergruppekategorier – er referencepunktet i sektionens interne lister, f.eks. optællingerne over udstilleres bestillinger af borde, montere og skabe, men også i følgelisterne, som dermed kom til at stå i referenceforbindelse med grupperegistret snarere end med katalognumrene. For industrisektionens vedkommende lader anmeldelsesarkivaliernes løbenumre til kun at fungere som indledende bureaukratiske systemer, ud fra hvilke sektionens udvalg kunne skelne sektionens enorme antal anmeldte udstillere fra hinanden, og dermed har anmeldelsessystemet udspillet sin rolle, da

grupperegistret var udfærdiget.⁷² Eftersom det ikke var nødvendigt at udarbejde grupperegistre for de øvrige sektioner, har anmeldelsesarkivalierens løbenummersystem her antageligt fungeret som internt registersystem helt indtil katalogernes udfærdigelse.

Til udstillingens bureaukratiske ansigt udadtil var det naturligt, at udstillerskaren blev ordnet efter udstillingsemne snarere end efter udstiller som i de interne systemer, hvorfor *kataloget* blev udarbejdet. Kataloget, der overskred udstillingens interne grænser ved at blive tilgængeliggjort for publikum og offentlighed, blev fælles referencepunkt for udstillingens bureaukratiske organer og omverdenen. Med kataloget fik Augusta Zangenberg derfor et nyt løbenummer, nr. 576, som også salgsbureauerne (salgsliste, hovedbog for salgsbureau, protokoller over hhv. anmeldte og skete salg), der også skulle benyttes af det købende publikum, og bedømmelsesinstanser, herunder dommergrupper og dommerforsamling, navigerede efter.

Sidst, men ikke mindst, indgik Zangenberg i en række uafhængige, interne nummereringssystemer. Først og fremmest i de løbenummeringssystemer, som var produktet af bureauets korrespondance (f.eks. får hendes skrivelse af 24. september 1887 løbenummeret 421 blandt de indkomne skrivelser, og bureauets svar nr. 359 blandt de udgående skrivelser). Dertil i bureauets bogholderi (journal, hovedbog, indtægtsbegæring), hvor det ikke er unikke løbenumre, men faktorer som sidetal og datoer, der fungerer som referencepunkter, samt i salgsbureauernes salgsmærkesystem, hvor Zangenbergs salg fik mærket 31. Endelig kunne hun eller hendes eventuelle medhjælpere have indgået i en af abonnementsprotokollernes nummereringssystemer, hvis ikke hendes *kupon* findes i sektionsudvalgets arkiv.⁷³ Havde hun ført korrespondance med sektionsudvalget, ville brevene til og fra hende være indført i brevjournalernes løbenummersystemer.

Mens publikum og offentlighed kun kendte til og refererede til katalogernes løbenummersystemer, lå der for industrisektionens vedkommende yderligere to gennemførte ordningssystemer bag udstillerskaren i tilrettelæggelsesprocessen.

Arkivalierne fra Den nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling i København i 1888 fylder over halvdelen af den samlede mængde udstillingsarkivalier i Industriforeningens arkiv. En stor del af de øvrige såvel danske som udenlandske udstillinger, som Industriforeningen forestod eller formidlede kontakt til, er kun repræsenteret ved ganske få hyldemeter eller arkivpakker, hvilket gør 1888-udstillingens 15 hyldemeter enestående. Dog skal man være opmærksom på, at der i de øvrige udstillingsarkiver kan findes endog udmærket kildemateriale til belysning af de udstillende privatpersoner og virksomheder. F.eks. indeholder 1872-udstillingens arkiv oplysningsskemaer lignende de, der udmærker 1888-udstillingens arkiv, sågar med supplerende oplysninger om lønningsforhold.⁷⁴ I kombination med oplysningsskemaerne fra 1888-udstillingen ville disse skemaer f.eks. muliggøre studier i industrielle udviklinger over tid.⁷⁵

1888-udstillingens arkiv står med andre ord ikke alene i belysningen af udstillingernes udstillerklientel, selvom det ubetinget må regnes for et unikum i landskabet af udstillingsarkiver og et enestående kildemateriale til et bredt spektrum af historisk forskning fra brede erhvervs-, teknologi- og industrihistoriske studier over landbo- og socialhistoriske undersøgelser i f.eks. husflids-, landbrugs- og fiskerisektionerne til specifikke slægts-, personal- og virksomhedsstudier.

APPENDIKS: Udstillingens kategorier

Den permanente udstillings afsnits-, sektion- og gruppemæssige inddeling (efter udstillingskataloget) med angivelse af dommergrupper i kolonnen t.v. Kursiv markerer, at udstillingsdelen er foranstaltet af myndigheder eller i udstillingens eget regi.

Dommergruppe:	<p>AFSNIT 1</p> <p>Sektion 1: Fremmed kunstindustri Japan Tyskland Frankrig Rusland England Italien Kunstinstitutet i Budapest</p> <p>Sektion 2: Nordisk industri 1 Gr. 1 (sten- og jordarter m.m.) 2 Gr. 2 (kemisk industri) 3 Gr. 3 (sten-, ler- og glasindustri) 4 Gr. 4 (metalindustri) 5 Gr. 5 (arbejder i træ, horn og ben m.m.) 6 Gr. 6 (maler- og dekorationsarbejde) 7 Gr. 7 (læder-, skind- og gummiindustri) 8 Gr. 8 (papirindustri) 9 Gr. 9 (nærings- og nydelsesmidler) 10 Gr. 10 (arbejder i uld, bomuld, silke, hør, hamp, m.m.) 11 Gr. 11 (grafiske arbejder m.m.) 12 Gr. 12 (instrumenter m.v.)</p> <p>AFSNIT 2</p> <p>Sektion 3: Husflid 13 Gr. 1 (landbohusflid: grove træarbejder, arbejder af strå og vidjer, osv.) 14 Gr. 2 (finere husflid: udskårne træarbejder, almueudskæring, kurvemøbler, metalarbejder) 15 Gr. 3 (kvindelig husflid: spind, hjemmævning, syning, strikning, lapning og stopning, affalds benyttelse) 14/15 Gr. 4 (husflidsundervisning: husflidsskoler for drenge, syskolearbejder)</p> <p>Sektion 4: Hygiejne 16 Gr. 1 (videnskabelig hygiejne, hygiejnelitteratur, desinfektion, folkesygdomme) 17 Gr. 2 (opvarmning og ventilation, bolig, straffeanstalter, hospitaler, m.m.) 18 Gr. 3 (fødemidler og kost, beklædning,</p>	<p>hudpleje, bade, legemsøvelser, skole, sygepleje, militær hygiejne)</p> <p>19 Gr. 4 (vandforsyning, fjernelse af spildevand og affald, belysning, hygiejne i fabrikker, ved kommunikationer, jordbund og atmosfære, m.m.) Desuden: <i>Københavns Kommunes udstilling</i></p> <p>20 Sektion 5: Undervisningsvæsen Gr. A (tekniske skolers elevarbejder) Gr. B (andre skolers elevarbejder) Gr. C (skolerekvisitter, læremidler, videnskabelige apparater) Gr. D (skolemateriel, borde m.m., gymnastikapparater, sløjd) Gr. E (planer og modeller af skolebygninger) Gr. F (abnormskolen)</p> <p>AFSNIT 3</p> <p>Sektion 6: Landbrugets almindelige ordning samt historie <i>Udvalgets udstilling:</i> Gr. A (landbrugets almindelige ordning) 1 (månedernes middelvarme i Nordeuropa) 2 (forårets indrykning i Nordeuropa) 3 (efterårets indrykning i Nordeuropa) 4 (middelvarme og middelnedbør i Danmark 1861-85, for månedernes april til oktober) 5 (hartkornsfordelingen) 6 (det drænede areal i % af det benyttede areal) 7 (jordens benyttelse i 1881 i dyrket areal, eng, kær og moser samt hede, i % af det samlede areal) 8 (grafisk fremstilling af kreaturtællingerne 1838, 1861, 1866, 1871, 1876 og 1881) 9 (de 4 husdyrsklassers fordeling i Danmark, beregnet på 10 tdr. hartkorn) 10 (værdien af vor overskudsudførsel af korn og dyr samt dyriske produkter) 11 (værdien af de enkelte landbrugsprodukters overskudsudførsel) 12 (vore vigtigste landbrugsprodukters kunder) Gr. B (den landbohistoriske udstilling) I (udskiftningskort og historiske billeder)</p>
---------------	--	--

II (modeller af gamle danske bøndergårde)
III (en historisk redskabssamling samt en samling af husmands- og håndredskaber)

- 21 Udstillernes udstilling:
Gr. 1 (redskaber til jordens behandling før såningen)
Gr. 2 (såning og jordens behandling efter såningen)
Gr. 3 (redskaber til afgrødens bjærgning)
Gr. 4 (redskaber til afgrødens behandling)
Gr. 5 (færdselsredskaber)
Gr. 6 (redskaber til dyrenes røgt og pleje)
Gr. 7 (redskaber til husbrug)
Gr. 8 (redskaber til hørrens beredning)
Gr. 9 (redskaber til tørvegravning)
Gr. 10 (redskaber til forskelligt brug)
Gr. 11 (minder fra de gamle bylags og bygillers tid)
Gr. 12 (modeller og tegninger)
- Sektion 7: Landbrugsprodukter**
- 22A-C **Gr. 1** (råstoffer af landbruget)
a (plantefrembringelser)
÷ b (uld)
- 23 **Gr. 2** (fabrikata og affaldsstoffer, der udelukkende eller hovedsagligt anvendes i langbruget)
a (foderstoffer)
b (gødningsstoffer)
c (strølsematerialer)
- 24 **Gr. 3** (videnskabelige hjælpemidler til landbrugets fremme, samt diverse)
a (modeller af landbrugsbygninger, redskaber og maskiner samt diverse)
b (videnskabelige samlinger af dyr, planter, mineralier og jordprøver)
c (apparater til frøanalyse)
d (landmålings- og nivelleringsapparater)
e (litterære hjælpemidler, såsom bøger, kort, tegninger o. lign.)
f (plantesygdomme)
g (sand- og vandkulturer)
- Sektion 8: Husdyrbrug**
Gr. A (malkekæmpe)
Gr. B (brugsheste)
- Sektion 9: Mælkeribrug**
- 25 **Gr. 1** (mælkeredskaber)
a (mælkecentrifuger med tilbehør samt kontrolapparater m.v.)
b (kollektive udstillinger)
c (mælketransportvogne)
d (mælkerivægte)
e (kærner, flødetønder og andet bødkerarbejde)
f (smørtruge, æltemaskiner og æltebrædder)

- g (ostepresser)
h (varme- og køleapparater)
i (vaskeapparater og pumper)
j (transportspande samt andet blikkenslager- og bødkerarbejde)
k (børstenbinderarbejde)
- 26 **Gr. 2** (forskellige stoffer og materialer til mælkeribrug)
a (smørfarve, ostefarve og osteløbe)
b (salt)
c (fliser til mælkerigulve)
d (alenvare o. lign. til mælkeribrug)
- Gr. 3** (videnskabelige hjælpemidler til mælkeribugets fremme m.m.)
a (kemiske og fysiske instrumenter til mælkeribrug m.m.)
b
c (tegninger, planer og regnskabsbøger til mælkeribrug samt mælkerilitteratur)
- 27 d (mælk og produkter af mælk i konserveret tilstand samt emballage til hermetisk pakning)

AFSNIT 4

- 28 **Sektion 10: Havebrug**
- Underafd. A** (levende planter)
Gr. 1 (nåletræer)
a (udplantede i friland)
b (indplantede i beholdere)
Gr. 2 (andre træagtige planter med vedvarende blade)
a (udplantede i friland)
b (indplantede i beholdere)
Gr. 3 (træer og buske med affaldende løv (i friland))
a (sirtræer og sirbuske)
b (roser)
c (frugttræer og frugtbuske)
Gr. 4 (gruppeplanter ordnede i bede eller opstillinger i det fri)
Gr. 5 (terrarium og akvarium)
- Underafd. B** (tørrede planter og plantedele)
Gr. 1 (samling af pressede planter)
Gr. 2 (tørrede blomster og blade)
Gr. 3 (tørre frø eller frugter)
- Underafd. C** (tilberedte urter, frugter og produkter deraf)
Gr. 1 (tilberedte urter og frugter)
Gr. 2 (produkter af sådanne)
- Underafd. D** (genstande henhørende under bygningsfaget)
Gr. 1 (kulturbygninger)
Gr. 2 (havebygninger)
Gr. 3 (havemøbler og haveornamentik)
- Underafd. E** (planer og tegninger)
- Underafd. F** (videnskabelige hjælpemidler til

havebrugets fremme)

Sektion 11: Skovbrug

- 29 Gr. A (fremstillinger og genstande, tjenlige til at belyse og anskueliggøre skovbruget og dets udvikling)
- 30 Gr. B (skovprodukter, frembragte i Danmark, Sverige og Norge, såvel utildannede som tildannede, til råmateriale for håndværk og industri)
- 31 Gr. C (redskaber og maskiner, benyttede ved skovbruget og ved tildannelsen af dets produkter)

Sektion 12: Fiskeri

- 32 **Gr. A** (fiskeriprodukter)
a-b (levende, sælgeværdige fisk, krebsdyr, østers osv. samt fersk fisk på is)
c (præserveret fisk; tørret, saltet, krydret, røget eller på anden måde tilvirket ved fødevarer)
d (hermetisk nedlagt fisk, krebsdyr, østers osv.)
e (tran og fiskeriprodukter, der ikke høre til andre klasser)
- 33 **Gr. B** (fiskeriredskaber)
a (net, våd, ruser m.v. af garn, vireværk, vidjer, osv.)
b (redskaber til krogfiskeri)
c (andre redskaber til fiskefangst samt al slags agn)
- 34 **Gr. C** (fiskeriets hjælpemidler)
a (både og modeller af fiskefartøjer og både samt af fartøjer til fiskens transport; hyttefade)
b (sejldug, tovværk osv., til brug ved fiskeri og ved fartøjers udrustning)
c (apparater til fiskens bevaring, transportmidler for levende og død fisk; modeller af ishuse, røgerier osv.)
d (fiskernes bolig, beklædning, fødemidler m.v., henhørende til fiskernes daglige liv)
e (signalapparater, redningsbåde og deres udstyrelse; redningsapparater)
f (kompasser, kikkert, lamper, sirener, søkort og andre apparater til brug i fiskerfartøjer)
- 35 **Gr. D** (fiskeavl)
a (apparater til udklækning af fisk, østers, musling m.v. samt modeller og tegninger af fisketrapper, damme og beholdere m.v. Midler til fiskeynglens pleje)
b (ved fiskeavl udklækkede og opfodrede fisk, levende eller i spiritus)
- 36 **Gr. E** (til oplysning om fiskeriet og dets udvikling)
a (videnskabelige samlinger af fisk og andre dyr, som leve i vandet)

- b (videnskabelige apparater til undersøgelse af vandene og af betingelserne for fiskeriet)
c (bøger, som have betydning for fiskeriet, tidsskrifter, afhandlinger og tegninger)
d (fortidens fiskeri, oplyst ved redskaber eller billedlige fremstillinger, samt sager og produkter fra Grønland)

AFSNIT 5

Hærens udstilling

Artilleriet
Ingeniørkorpset
Generalstabens topografiske afdeling
Forplejningskorpset
Hærens lægekorps
Den militære klædefabrik

Flådens udstilling

Skibbygning og maskinvæsen
Søartilleriet
Søminekorpset
Takkelvæsen
Bygningsvæsenet
Beklædningsmagasinet
Underofficersskolen
Skolen for skibbygning og maskinvæsen
Lægekorps
Det meteorologiske Institut
Fyrvæsenet

37 Sektion 13: Industrielle maskiner, værktøj og apparater

- Gr. A (dampkedler, faststående dampmaskiner, lokomobiler samt skibsdampmaskiner)
- Gr. B (vindmotorer, vandmotorer, gas-, petroleums- og lign. motorer)
- Gr. C (maskiner og værktøj til metaller forarbejdning)
- Gr. D (maskiner og værktøj til træets bearbejdning)
- Gr. E (maskiner og værktøj til forarbejdning af ler, sten, gips og kalk)
- Gr. F (maskiner og værktøj til forarbejdning af papir, hår og læder)
- Gr. G (maskiner og værktøj til kartning, spinding, syning, strikning, vævning og tøjers videre behandling)
- Gr. H (maskiner og apparater til kemiske fabrikationer)
- Gr. I (maskiner og værktøj til tørveskæring, brøndboring, kulgrubedrift samt pumper og blæsebølge)
- Gr. J (brandvæsensredskaber)
- Gr. K (maskiner til mølledrift, tobaksfabrikation og husholdningsbrug)

Gr. L (maskiner og værktøj til bogtrykning, litografering og trykning af tøj samt linier- og skrivemaskiner)

Gr. M (maskinremme, transmissionsdele, isoleringsmaterialer samt maskindele og apparater, som finde anvendelse ved maskiner)

Gr. N (kraner, spil, taljer og muddermaskiner)

Gr. O (maskiner og apparater til telegrafering, telefonering, elektrisk belysning samt apparater, der drives ved elektricitet)

Gr. P (modeller til sluser, broer etc. samt apparater for dykkere)

38 Sektion 14: Redskaber, maskiner og apparater for landbruget

Gr. Q (hestegange)

Gr. R (plove, grubbere og hestehakker, harver, tromler samt gravemaskiner o. lign.)

Gr. S (bredsåmaskiner, radsåmaskiner og gødningsspredemaskiner)

Gr. T (slå- og mejemaskiner samt høvendere og hesteriver)

Gr. U (tærskemaskiner med eller uden fuldendelsesapparater, rense- og sorteremaskiner, triører samt høpresser og

halmsnoningsmaskiner)

Gr. V (hakkelsesmaskiner, roeskære- og roeraspemaskiner samt knusemaskiner)

Gr. X (håndredskaber til agerbrug, lade-, loft- og staldrekvisitter samt hegn)

Gr. Y (kornvægte samt kreatur- og vognevægte)

Gr. Z (redskaber og apparater til havebrug)

Gr. Æ (savemaskiner, filemaskiner samt bødkermaskiner)

39 Sektion 15: Transportmidler

Gr. Ø I (jernbane- og sporvejsmateriel)

Gr. Ø II (vogne til personbefordring)

Gr. Ø III (arbejdsvogne og lignende)

Gr. Ø IV (flyvemaskiner samt bi- og tricykler)

AFSNIT 6

Sektion 16: Malerkunst m.m.

Sektion 17: Billedhuggerkunst

Sektion 18: Bygningskunst

Litteratur

Bauer, Adolf: ”Udstillingen 1888 og dens Forgængere”, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, ny række, bd. 6, 1888, s. 1-52. Desuden udgivet som separat specialhæfte i anledning af Den nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling i København 1888

Christensen, P.: ”Lindholm Høje”, *Vendsysselske Aarbøger*, udg. af Historisk Samfund for Hjørring Amt, 43. årgang, 1957, s. 81-97

Dybdahl, Vagn: ”Dansk industri og de store udstillinger 1889-1914”, *Erhvervshistorisk Årbog* 12, 1960, s. 7-26

Fortegnelse over 235 Prøver paa Skrivpapirsorter, brugte af den danske Administration fra det 15. til det 19. Aarhundrede, deraf 155 fra danske og norske Fabriker, udstillede ved Den nordiske Industri-Landbrugs-Kunstudstilling i Sommeren 1888 af det kongelige Geheimearkiv. København, 1888

Hyldtoft, Ole: *Københavns Industrialisering 1840-1914*. Herning, 1984

Illustreret Tidende, bd. 29, 1887-1888

Leleur, Hans Christian: ”Den nordiske industri-, landbrugs- og kunstudstilling i København 1888”, *Dansk Fiskeri Tidende*, 106. årgang, nr. 50/51, 1988, s. 38-39

Linvald, Steffen: *Den Nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling i København 1888 - Et hundredårsminde*. København, 1988

Mogensen, Margit: *Eventyrets tid. Danmarks deltagelse i Verdensudstillingerne 1851-1900*. Kerteminde, 1993

Nyrop, Camillus: *Den nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling i Kjøbenhavn 1888. Officiel Beretning udg. ved Udstillingskomiteens Foranstaltning*. København, 1890

Nyrop, Camillus: ”Om Udstillingens Kataloger”, *Industriforeningens Tidsskrift*, 4. årgang, nr. 9, 1888, s. 147-153

Tarbensen, Kenn: *For alle Danmarks fiskere: Danmarks Fiskeriforening 125 år, 1887-2012*. Fredericia, 2012

Tidsskrift for Kunstindustri, 1. rk., bd. 4, 1888

Zangenberg, Augusta: ”Frøken Zangenbergs Samling af Oldsager”, *Historisk Aarvog for Thisted Amt*, udg. af Historisk Samfund for Thy og Hanherred, 5. årgang, 1910, s. 37-56

Udstillingskomiteens egne publikationer

Medtaget er kun udvalgte dansk-, svensk- og norsksprogede publikationer. For de ikke-nordiske publikationer, for udstilleres publikationer og for samtidige tidsskriftartikler, henvises til 1890-beretning, 1. del, s. 170-190.

B. Bøggild: Udstillingens arbejdende Mælkeri. Vejledning for det besøgende Publikum med kort Forklaring om enkelte af de mindre kjendte Maskiner. København, 1888

Bedømmelse af Smør og Ost ved den nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling 18-22 Juli 1888. København, 1888

Den danske Hærs Udstilling. København, 1888

Dommergrupperne for Udstillingens permanente Afdelinger. København, 1888

F. Hendriksen: Illustreret Katalog over Kunstudstillingen ved den nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling i Kjøbenhavn 1888. København, 1888

Fjerkræsudstilling. Den 3dje til den 6te August. Foranstaltet af Fjerkræforeningerne i Danmark. København, 1888

Flaaden. Beklædningsmagasinets Udstilling. København, 1888

Flaaden. Bygningsvæsenets Udstilling. København, 1888

Flaaden. Skibbyggeriets Udstilling. København, 1888

Flaaden. Søminekorpsets Udstilling. København, 1888

Flaaden. Udstillingslokalet og dets Udsmykning. København, 1888

Flaadens Udstilling. Søartilleriet. København, 1888

Forklarende Meddelelser om det af Hærens Lægekorps udstillede Sanitetsmateriel. København, 1888

Fortegnelse over Smør og Ost paa den nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling. Den 18-22 Juli. København, 1888

Katalog over Biavlsudstillingen, afholdt fra den 29de Juli til den 31te Avgust. København, 1888

Katalog öfver Svenska Fröutställningen. Lund, 1888

Katalog vedrørende Hundeudstillingen i Kjøbenhavn den 28-30 Juli 1888 foranstaltet af Dansk Jagtforening. København, 1888

Officiel Fortegnelse over Prisbelønnede Udstillere i Udstillingens permanente Afdelinger.
København, 1888

Officiel Fører paa den nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunst-Udstilling 1888 samt i Kjøbenhavn og Omegn. Med mange Illustrationer og Kort. Udgivet ved Udstillingskomiteens Tilladelse.
København, 1888

Officiel Katalog. Udgivet ved Komiteens Foranstaltning: 1. Fremmed Kunstindustri & Nordisk Industri; 2. Husflid, Hygiejne & Undervisning; 3. Landbruget; 4. Havebrug, Skovbrug & Fiskeri; 5. Hæren, Flaaden & Maskiner; 6. Malerkunst, Billedhuggerkunst & Bygningskunst. Disse seks afsnit endvidere udgivet som samlet generalkatalog. København, 1888

Officiel Katalog. Udgivet ved Komiteens Foranstaltning. Analyserede Korn og Frøprøver (med et Tillæg). København, 1888

Officiel Katalog. Udgivet ved Komiteens Foranstaltning. Avlsdyr. 18-22 Juli. København, 1888

Officiel Katalog. Udgivet ved Komiteens Foranstaltning. Fedt Slagtekvæg. 29-31 Maj. København, 1888

Oversigt over Norges landøkonomiske Forhold samt Katalog over Korn og Frøsorter. Udstillingen i Kjøbenhavn 1888. Christiania, 1888

Program for den nationale Sportsfest under den nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling i Kjøbenhavn 1888. Slutnings-Konkurrence i Gymnastik og Boldspil Søndag den 16 September.
København, 1888

Program for den nationale Sportsfest under den nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling i Kjøbenhavn 1888 med Præsentationer i Gymnastik, Vaabenbrug, Cyclesport og Boldspil.
København, 1888

Udstillingen af fedt Slagtekvæg. Præmieliste. København, 1888

Udstillingen af Avlsdyr 18-22 Juli. Præmieliste. København, 1888

Utrykte kilder

Rigsarkivet Aarhus

Industriforeningen i København, Den nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling i København 1888 (arkivnr. 06313): < hele arkivet >

Industriforeningen i København, Komiteen for Den nordiske Industri- og Kunstudstilling i København 1872 (arkivnr. 06313): Oplysninger til bedømmelsesudvalgene

Noter

¹ Christensen: "Lindholm Høje"; Zangenbergs: "Frøken Zangenbergs..."

² Zangenbergs brev til udstillingsbureauet af 24. september 1887. Bureauet: *Indkomne skrivelser* (06313, 35), skrivelse nr. 421

³ Camillus Nyrop: *Den nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling i København 1888. Officiel Beretning udg. ved Udstillingskomiteens Foranstaltning*. København, 1890 (herefter benævnt "1890-beretning")

⁴ Steffen Linvald: *Den Nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling i København 1888 - Et hundredårsminde*. København, 1988

⁵ Mogensen: *Eventyrets tid*, s. 20

⁶ Dybdahl: "Dansk industri", s. 7-8; Linvald: *Den nordiske...*, s. 12-16

⁷ Linvald: *Den nordiske...*, s. 17-24; Bauer: "Udstillingen 1888 og dens Forgængere"

⁸ Linvald: *Den nordiske...*, s. 35, 39, 53-55 og 59-60

⁹ *Program for den nationale Sportsfest under den nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling i København 1888 med Præsentationer i Gymnastik, Vaabenbrug, Cyclesport og Boldspil*. København, 1888; *Program for den nationale Sportsfest under den nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling i København 1888. Slutnings-Konkurrence i Gymnastik og Boldspil Søndag den 16 September*. København, 1888

¹⁰ Rigsarkivet Aarhus (biblioteket) ligger inde med udstillingsprogrammer fra samtlige sektioner, nogle dækkende flere sektioner

¹¹ *Dommergrupperne for Udstillingens permanente Afdelinger*. København, 1888, s. 4; 1890-beretning, 1. del, s. 121

¹² Kildegrundlaget til sektionsgennemgangen udgøres af 1890-beretningens 2. del sammen med udstillingskatalogerne og i mindre grad Linvalds mindeskrift (se litteraturlisten)

¹³ Katalognummer 902

¹⁴ *Fortegnelse over 235 Prøver paa Skrivpapirsorter, brugte af den danske Administration fra det 15. til det 19. Aarhundrede, deraf 155 fra danske og norske Fabriker, udstillede ved Den nordiske Industri-Landbrugs-Kunstudstilling i Sommeren 1888 af det kongelige Geheimearkiv*. København, 1888

¹⁵ 1890-beretning, 2. del, s. 7

¹⁶ Katalognummer 656

¹⁷ Til korn- og frøudstillingerne var der udarbejdet særlige kataloger: *Officiel Katalog. Udgivet ved Komiteens Foranstaltning. Analyserede Korn og Frøprøver (med et Tillæg)*. København, 1888; *Katalog öfver Svenska Fröutställningen*. Lund, 1888; *Oversigt over Norges landøkonomiske Forhold samt Katalog over Korn og Frøsorter. Udstillingen i København 1888*. Christiania, 1888

¹⁸ *Officiel Katalog. Udgivet ved Komiteens Foranstaltning. Fedt Slagtekvæg. 29-31 Maj*. København, 1888; *Officiel Katalog. Udgivet ved Komiteens Foranstaltning. Avlsdyr. 18-22 Juli*. København, 1888. Se endvidere: *Udstillingen af fedt Slagtekvæg. Præmieliste*. København, 1888, og *Udstillingen af Avlsdyr 18-22 Juli. Præmieliste*. København, 1888

¹⁹ Publikum kunne finde yderligere vejledning i hæftet: B. Bøggild: *Udstillingens arbejdende Mælkeri. Vejledning for det besøgende Publikum med kort Forklaring om enkelte af de mindre kjendte Maskiner*. København, 1888

²⁰ Jf. *Fortegnelse over Smør og Ost paa den nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling. Den 18-22 Juli*. København, 1888; *Bedømmelse af Smør og Ost ved den nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling 18-22 Juli 1888*. København, 1888

²¹ 1890-beretning, 2. del, s. 143

²² Leleur: "Den nordiske...", s. 39

²³ Tarbensen: *For alle Danmarks fiskere*, s. 42; www.coast-alive.eu/node/13190 (20.5.2015)

²⁴ *Den danske Hærs Udstilling*. København, 1888; *Forklarende Meddelelser om det af Hærens Lægekorps udstillede Sanitetsmateriel*. København, 1888

²⁵ Publikum kunne hente yderligere forklaringer i følgende småskrifter: *Flaadens Udstilling. Søartilleriet*. København, 1888; *Flaaden. Udstillingslokalet og dets Udsmykning*. København, 1888; *Flaaden. Bygningsvæsenets Udstilling*. København, 1888; *Flaaden. Skibbyggeriets Udstilling*. København, 1888; *Flaaden. Søminekorpsets Udstilling*. København, 1888; *Flaaden. Beklædningsmagasinets Udstilling*. København, 1888

²⁶ Albummene kan fremsøges via DTU's søgebase <http://alis.dtv.dk/> (19.5.2015). Det Kongelige Bibliotek ligger også inde med nogle af Juncker-Jensens billedsamlinger, men disse er tilsyneladende ført efter et andet ordningssystem

²⁷ *Officiel Katalog. Udgivet ved Komiteens Foranstaltning: 1. Fremmed Kunstindustri & Nordisk Industri; 2. Husflid, Hygiejne & Undervisning; 3. Landbruget; 4. Havebrug, Skovbrug & Fiskeri; 5. Hæren, Flaaden & Maskiner; 6. Malerkunst, Billedhuggerkunst & Bygningskunst*. København, 1888; F. Hendriksen: *Illustreret Katalog over Kunstudstillingen ved den nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling i København 1888*. København, 1888

²⁸ Generalkataloget og nogle af enkeltkatalogerne befinder sig i Rigsarkivet Aarhus' bibliotek, mens resten af enkeltkatalogerne er at finde i arkivserien Diverse: *Småtryk* (06313, 360,363)

²⁹ F.eks. finder man på maskinafdelingens anmeldelsesblanketter (sekt. 13-15) spørgsmål om genstandens størrelse og vægt, om hvorvidt udstilleren er opfinder, fabrikant eller agent, og om udstilleren ønsker at vise den i drift på udstillingen, mens kunstafdelingens anmeldelsesblanketter (sekt. 16-18) spørger til, om assuranceværdien er den samme som salgsværdien, og om sidstnævnte måtte figurere i kataloget.

³⁰ 1890-beretning, 1. del, s. 44-45

³¹ For sektion 2 (*nordisk industri*) blev der endvidere udarbejdet en protokol benævnt *Grupperegister*, som er en fortegnelse over de anmeldte udstillere inden for hver af sektionens 12 undergrupper. I grupperegistret er hver anmeldt udstiller benævnt med et løbenummer inden for gruppen, og anmeldelsesblanketterne fra udstillerne i sektion 2 findes følgelig gruppevist arkiverede efter dette løbenummersystem. Anmeldelsesblanketterne fra de udstillere fra sektion 2, der efterfølgende annullerede sin anmeldelse, blev udtaget og arkiveret i Diverse: *Annulerede anmeldelser* (06313, 361H), der således kun indeholder annullerede anmeldelser fra sektion 2. Det skal desuden nævnes, at som følge af det enorme antal anmeldte udstillere i sektion 2, kunne anmeldelsesprotokollen for sektion 2 ikke rumme samtlige anmeldelser, hvorfor der blev lavet en sammenhæftet fortsættelse, som befinder sig foran i protokollen *Grupperegister*.

³² Diverse: *Diverse anmeldelsesblanketter* (06313, 361F,361I)

³³ 1890-beretning, 1. del, s. 63 fodnote; Nyrop: "Om Udstillingens Kataloger", s. 148

³⁴ Vær i øvrigt opmærksom på arkivenheden Diverse: *Ikke-katalogiserede bedømmelseslister (10 stk.)* (06313, 361F)

³⁵ Følgelisterne for sekt. 3 (*husflid*) er arkiverede i forlængelse af sekt. 2 (*nordisk industri*) og udgør løbenumrene 191 og 192.

³⁶ For sektion 2's vedkommende har man dog lagt kuponerne i en tilnærmelsesvis alfabetisk rækkefølge efter efternavn, hvilket letter søgningen betydeligt. Man skal imidlertid være opmærksom på, at systemet ikke er konsekvent, hvorfor man bør lede de øvrige pakker med kuponer igennem, hvis ikke udstilleren befinder sig under sit efternavn.

³⁷ Bureauet: *Lister over salg af abonnementskort litra B-C og A-Z* (06313, 57,60-64), protokol B (63), 15. maj 1888, alm. abonnementskort nr. 2300

³⁸ Formulering fra "Virksomhedsplan for Udvalgene", gengivet efter 1890-beretning, 1. del, s. 13

³⁹ Et eksemplar af hæftet befinder sig i Rigsarkivet Aarhus' bibliotek, og i arkivæsken med benævnelsen Diverse: *Småtryk* (06313, 360-363) befinder sig en næsten færdig kladde med udstillingskomitemedlem professor C. Langes afsluttende noter.

⁴⁰ Bedømmelsesudvalget: *Indkomne skrivelser fra de belønnede udstillere* (06313, 339)

⁴¹ Det drejer sig om følgende: *anmeldelsesblanketter*: sekt. 2, lb.nr. 404 (2 stk.) og sekt. 2, lb.nr. 251 (2 stk.); *oplysningsskemaer*: sekt. 2, lb.nr. 10, sekt. 2, lb.nr. 438, sekt. 2, lb.nr. 540, sekt. 2, lb.nr. 1358, sekt. 2, lb.nr. 1396 og sekt. 9, lb.nr. 1335-39.

⁴² *Officiel Fører paa den nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunst-Udstilling 1888 samt i Kjøbenhavn og Omegn. Med mange Illustrationer og Kort. Udgivet ved Udstillingskomiteens Tilladelse.* København, 1888

⁴³ Bureauet: *Indkomne skrivelser* (06313, 35)

⁴⁴ Efter "Virksomhedsplan for Udvalgene", gengivet i 1890-beretning, 1. del, s. 12-15

⁴⁵ Af arkivalier vedrørende 1888-udstillingen i de norske og svenske Riksarkiver ses umiddelbart følgende:

Riksarkivet (Norge):

Indredepartementet, 2. Indrekontor A, serie E: *Utstillinger og kongressar 1888: København – korrespondanse med bilag vedkommende utdeling av stipendier* (S-1125, L0229)

Indredepartementet, 2. Indrekontor A, serie E: *Utstillinger og kongressar 1888: Norges kommissariat ved den nordiske utstillingen i København* (S-1125, L0259): 1) Innkomne brev og telegram, 2) Følgelister fra utstillinger over innsendte gjenstander

Riksarkivet (Sverige):

Civildepartementet: *Ang. Sveriges deltagande i 1888 års utställning i Köpenhamn.* Journalnumre: 1238, 1095, 1182, 1108, 1203, 1148, 1207, 1227 og 1232 (1887)

Civildepartementet: *Gävleborgs läns hushållningssällskaps förvaltningsutskotts framställning i fråga om deltagande i 1888 års utställning i Köpenhamn* (1887)

Civildepartementet: *Ang. fribiljetter för resa å Statens järnvägar för personalen vid svenska kommissariatet vid 1888 års utställning i Köpenhamn* (1887)

Civildepartementet: *Kalmar läns Norra landstings förvaltningsutskotts framställning rörande detta års utställning i Köpenhamn* (1888)

Finansdepartementet: *Generaltullstyrelsen, ang. tullfri återinförsel af föremål som från Sveriges exponeras vid 1888 års utställning i Köpenhamn* (1887)

Lantförsvarsdepartementet: *Ang. utställning af arméns sjukvårdsmateriel vid den blifvande nordiska utställningen i Köpenhamn* (1888)

Lantförsvarsdepartementet: *Ang. AB "Thetis" und. ansökning att från arméns utredningsförråd utbekomma åtskilliga persedlar för impregnering och utställning vid expositionen i Köpenhamn* (1888)

- ⁴⁶ Industriforeningens eksemplar af det 50 sider lange officielle katalog over sektion 1 er arkiveret i Diverse: *Diverse Korrespondance II* (06313, 351) i tilknytning til lægget ”Udenlandske udstilleres navne”
- ⁴⁷ *Officiel Katalog. Udgivet ved Komiteens Foranstaltning: 2. Husflid, Hygiejne & Undervisning*, s. 74-78
- ⁴⁸ Se i øvrigt også arkivenheden Bureauet: *Fragtdokumenter og forsikringskvitteringer* (06313, 50), hvori fragtdokumenter findes tilnærmelsesvis opdelt efter nation
- ⁴⁹ I arkivserien Diverse: *Trykte formularer og skemaer* (06313, 355,357; 06313, 358,373) findes en del af disse fortrykte skemaer til netop dette formål.
- ⁵⁰ *Katalog over Biavlsudstillingen, afholdt fra den 29de Juli til den 31te Avgust*. København, 1888; *Fjerkræsudstilling. Den 3dje til den 6te August. Foranstaltet af Fjerkræforeningerne i Danmark*. København, 1888; *Katalog vedrørende Hundeudstillingen i Kjøbenhavn den 28-30 Juli 1888 foranstaltet af Dansk Jagtforening*. København, 1888
- ⁵¹ Ibid.
- ⁵² Bureauet: *Kopibog* (06313, 38). Kopibog III, udgående skrivelse nr. 359
- ⁵³ 2. sektion: Nordisk industri: *Anmeldelser til gruppe 5* (06313, 153-154), omslag med titlen ”Billedskjærerarbejde, Decoupeur 5 Gruppe”, nr. 2/1120
- ⁵⁴ Sektionsudvalgets første anmeldelsesblanket er arkiveret i: Diverse: *Annulerede anmeldelser* (06313, 361H), ”5 gr”, nr. 480
- ⁵⁵ 2. sektion: Nordisk industri: *Anmeldelsesprotokol for nordisk industri* (06313, 142), f. 68; 2. sektion: Nordisk industri: *Grupperegister* (06313, 133), f. 82
- ⁵⁶ 2. sektion: Nordisk industri: *Anmeldelsesprotokol for nordisk industri* (06313, 142), f. 158; 2. sektion: Nordisk industri: *Grupperegister* (06313, 133), f. 80. Se endvidere separate registre til anmeldelsesprotokollen for 2. sektion
- ⁵⁷ Brevet blev ved arkiveringen hæftet sammen med anmeldelsesblanketten som et bilag, hvorfor det ikke figurerer i bureauets brevjournal over indkomne skrivelser. Det befinder sig derimod stadig sammenhæftet med anmeldelsesblanketten i: 2. sektion: Nordisk industri: *Anmeldelser til gruppe 5* (06313, 153-154), omslag med titlen ”Billedskjærerarbejde, Decoupeur 5 Gruppe”, nr. 2/1120
- ⁵⁸ Bureauet: *Journal* (06313, 29), f. 31
- ⁵⁹ Bureauet: *Konto for borde, montrer og skabe* (06313, 44-46), indtægtsbegæring 1. oktober 1887
- ⁶⁰ Bureauet: *Hovedbog* (06313, 27), f. 103
- ⁶¹ Bureauet: *Journal* (06313, 29), f. 132; Bureauet: *Hovedbog* (06313, 27), f. 202; Bureauet: *Konto for borde, montrer og skabe* (06313, 44-46), indtægtsbegæring 11. maj 1888
- ⁶² Bureauet: *Konto for borde, montrer og skabe* (06313, 44-46), ”Optælling af de af Udstillere bestilte Skabe og Borde”; Bureauet: *Konto for borde, montrer og skabe* (06313, 44-46), ”Bord langs Væg med Monter”; Bureauet: *Konto for borde, montrer og skabe* (06313, 44-46), alfabetisk register
- ⁶³ 2. sektion: Nordisk Industri: *Bedømmelseslister for gruppe 5* (06313, 153-154), ”Danmark”, nr. 576
- ⁶⁴ 2. sektion: Nordisk industri: *Følgelister* (06313, 187), et af bundterne med påskriften ”5 Gr”. Alle tre følgelister findes indfoldede i hinanden
- ⁶⁵ Salgsbureauerne: *Salgslister for industri* (06313, 121-122), nr. 576
- ⁶⁶ Salgsbureauerne: *Anmeldte salg ved salgsbureau A* (06313, 105), f. 1
- ⁶⁷ Salgsbureauerne: *Hovedbog for salgsbureau A* (06313, 104), f. 47
- ⁶⁸ Bedømmelsesudvalget: *Indkomne skrivelser fra dommergrupperne i 2. og 5. sektion* (06313, 337), protokol med titlen ”5te Dommergruppe”, samt indlagt indstilling til bedømmelsesudvalget
- ⁶⁹ Oplysning fra Zangenbergs oplysningsskema: 2. sektion: Nordisk Industri: *Bedømmelseslister for gruppe 5* (06313, 153-154), ”Danmark”, nr. 576
- ⁷⁰ *Officiel Fortegnelse over Prisbelønnede Udstillere i Udstillingens permanente Afdelinger*. København, 1888, s. 17
- ⁷¹ *Officiel Katalog. Udgivet ved Komiteens Foranstaltning: 1. Fremmed Kunstindustri & Nordisk Industri*, s. 51
- ⁷² Jf. 1890-beretning, 2. del, s. 2f
- ⁷³ 2. sektion: Nordisk industri: *Kuponer for udstillere* (06313, 182-185), pk. 3, bundt 2 (alfabetisk ordnede)
- ⁷⁴ Rigsarkivet Aarhus: *Industriforeningen i København, Komiteen for Den nordiske Industri- og Kunstudstilling i København 1872: Oplysninger til bedømmelsesudvalgene*
- ⁷⁵ Se f.eks. Hyldtoft: *Københavns Industrialisering*